

МОНГОЛ УЛСЫН ИХ СУРГУУЛЬ
ГАДААД ХЭЛ СОЁЛЫН СУРГУУЛЬ

ОРЧУУЛГАЗҮЙ

Эрхлэн нийтлүүлсэн: Г.Элдэв-Очир

II

Улаанбаатар 2013

МОНГОЛ УЛСЫН ИХ СУРГУУЛЬ
ГАДААД ХЭЛ СОЁЛЫН СУРГУУЛЬ

ОРЧУУЛГАЗҮЙ

ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ЦУВРАЛ

№02

Ариутган хянах зөвлөл

Эрхлэгч: М.Чимэдцэеэ (хэлбичгийн ухааны доктор)
Нарийн бичгийн дарга: Г.Элдэв-Очир (хэлбичгийн ухааны доктор)
Гишүүд:
Э.Равдан (ШУ-ны доктор, профессор)
С.Эрдэнэмаам (доктор, профессор)
Л.Чулуунбаатар (доктор, профессор)
Г.Буяннэмэх (доктор, профессор)
О.Чинбаяр (МОЭ-ийн ерөнхийлөгч)
Ш.Эгшиг (доктор)

Зохион байгуулагч: МУИС, ГХСС, Орчуулгазүйн профессорын хамтлаг
Хянан засварласан: Г.Элдэв-Очир
Хэвлэлийн эх бэлдсэн:
Хуудасны хэмжээ: А4
Хэвлэлийн хуудас:
Хэвлэсэн тоо: 200 хувь
Хэвлэлийн газар: МУИС-ийн хэвлэх үйлдвэр

ГАРЧИГ

Өмнөтгөл үг

ОРЧУУЛГАЗҮЙ

Ш.Эгшиг	Орчин үеийн орчуулгазүйн чиг хандлага хийгээд Монголын орчуулгазүй	1
А. Шархүү	Яруу найргийн орчуулгад шүлгийн ур хийцийг нь дамжуулах асуудалд	7
А.Цэрэнчулуун	“Ертөнцийн гурав”-аас орчуулах гэж оролдсон минь	11
Д.Бүрнээ	Буддын шашны нэр томъёог орчуулах асуудалд	30
Г. Буяннэмэх	Монголын уран зохиол франц хэлнээ	38
М.Чимэдцэеэ	“Үгчлэх утгачлах, идээшүүлэх ондоошуулахын” шүтэлцээ	49
Г.Элдэв-Очир	Соёлын утгыг орчуулах арга зам	55
Б.Аззаяа	<i>Dəftədr-i Ćingiz-nāmd</i> сурвалжийн орчуулга	60
Н.Мөнх	МНТ-ы хүний нэрийн франц хөрвүүлэг	66
Н.Нансалмаа	Соёл хоорондын харилцаа ба орчуулга	78
Г.Сайнбаяр	Үндэсний онцлогтой үг хэллэгийн орчуулгын асуудалд	88
Г.Дамбадаржаа	Монгол Данжуурын орчуулга сонгодог орчуулгын чиг болох нь	95
Н.Гэрэлмаа	Руни бичгийн дурсгал дахь хэлцийн орчуулга	99
Ш.Эгшиг	“譯” хэмээх үсгийн гарлын асуудалд	106

ОРЧУУЛГЫН ШҮҮМЖ СУДЛАЛ

Н.Оюун-Ундраа	Орчуулгын онол практикийн асуудалд Б.Явуухулангийн “Би хаана төрөө вэ?” шүлгийн утга дүйлгэц (Саймон болон Букинагийн хувилбар)	113
---------------	---	-----

О.Чинбаяр	Буриадын яруу найрагч Андрей Мухраевын шүлгийн монгол орчуулгын тухай	132
-----------	---	-----

Д.Ундрах	Монголын түүхэнд холбогдох нэгэн баримт бичгийн орчуулгын тухайд	135
----------	--	-----

ОРЧУУЛГАЗҮЙН САН ХӨМРӨГӨӨС

Б.Ринчен	К истории перевода в Монголии	144
----------	-------------------------------	-----

Д.Дашдаваа, Э.Равдан	Нэр томъёоны тухай	154
-------------------------	--------------------	-----

ОРЧУУЛГЫН БҮТЭЭЛЭЭС

Д.Нацагдорж	Хуучин хүү	162
-------------	------------	-----

П.Наранбаяр	古き青年	164
-------------	------	-----

ОРЧУУЛГАЗҮЙ

Орчин үеийн орчуулгазүйн чиг хандлага хийгээд

Монголын орчуулгазүй

Ш.Эгшиг /МУИС, ГХСС/

Түлхүүр үг: орчуулгазүй, орчуулгын онол-дадал, Жеймс Холмсын орчуулгазүйн судлахууны бүтцийн зураг, Р. Якобсон

Орчуулгазүйн хөгжлийн дэлхийн хандлага

Бид бүхий л салбартаа дэлхийн хөгжилтэй мөр зэрэгцэн хөл нийлүүлэн хөгжих гэж мэрийцгээдэг. Дэлхийн хөгжилтэй орны иргэд шиг ихэнх айл өрх унаатай, хүн бүр гар утастай, зарим хүн өөр өөр сүлжээний хэдэн утастай ч байх болжээ. Үүнтэй адил шинжлэх ухааны салбарт судалгаа шинжилгээ хийх арга барил, аргазүйд ч мөн дэвшил гарч байгаа юм. Анагаах ухааны салбарт гэхэд сүүлийн үед гадаадад хийдэг мэс заслыг ч эх орондоо хийдэг болсоор байгаа билээ. Мөнөөхөн иймэрхүү үйл явцын нэг нь нэгэн үе унаад байсан орчуулгын зах зээл эдүгээ хамгийн ихээр сэргэсэн гэхэд болно. Сайн муу олон орчуулга гарч, харин орчуулгыг цэгцлэх цаг болсон байна.

Орчуулга хийх хийгээд хэлмэрчлэх үйл явц нь хүний эх хэл ба эзэмшсэн гадаад хэлний дадлаар хийдэг ажил билээ. Гэхдээ дадлаар хийдэг ажил ч гэсэн алхам тутамдаа орчуулж буй агуулгад хамаарах салбарын мэдлэг шаарддаг, хэлшинжлэлийн онолын асуудлыг дадалд ашиглан, хэлний дүрмийн дагуу хийдэг ажил юм. Энэ бол орчуулга ба хэлмэрчлэхүйн нэг тал бөгөөд харин нөгөө тал нь орчуулж буй болон хэлмэрчилж буй зүйлийг зохиогчийн ба хэлэгч этгээдийн цаад гаргаж гэж буй санаа ба сэтгэл хөдлөлийг тухайн хэлээр дамжих соёлын утгатай нь давхар илэрхийлэх үүрэг бас бий. Орчуулгазүй бол эдгээр асуудлыг судалдаг ухаан юм хэмээн хамгийн энгийнээр тайлбарлаж болох юм.

Орчуулгазүй буюу орчуулах ба хэлмэрчлэхийг судлах ухааныг хэлшинжлэлээс ангид авч үзэх аргагүй гэдэгтэй санал нэгдэнэ. Хэлшинжлэл бол орчуулгазүйг багтаасан, хэлийг олон талаас нь судалдаг эртний судлал билээ. Хэлшинжлэлээс олон салбар ухаан бие даан гарсан билээ. Тэгэхээр хэлшинжлэлийн онолын асуудлыг орчуулгазүйгээс ангид үзэх ямар ч аргагүй бөгөөд тэрхүү онолыг нь дадалд хэрэглэх нэгэн бааз талбар нь орчуулгазүй юм. Хэлшинжлэлийн орчин үеийн хөгжлийн хандлагаар орчуулгазүйг тодорхойлж болох хэдий ч орчуулгазүй хэмээх ухаан мөн өөрийн гэсэн онол ба дадлын судалгааны арга, аргазүй, зарчим нь хэдийн бүрэлдэн

тогтсон хийгээд, орчин үеийн техникийн ба сэтгэлгээний хөгжлийн суурин дээр улам бүр хүчээ аван хөгжиж байгаа ерөнхий хандлагыг ажиглаж болно.

Эхлээд, орчуулгазүйн түүхээс товч дурдъя. Энэ ухаан анх үүсэх шалтгаан нь “Яаж орчуулах вэ” гэсэн сэдэл¹ ажээ. Энэ сэдлээс үүсэлтэй асуудал нь орчуулгыг сайн хийхсэн гэдэг хүсэлтэй нэгдэн, эхийг зохиогч, орчуулагч, уншигч гурвын холбоо харилцааны асуудал, эх ба орчуулгын асуудал, улмаар өөр бусад хүмүүс болох орчуулгыг дэмжигч, захиалагч, хэвлэлийн газар орчуулагчдын баг зэргийн санаа зорилго тусах асуудал, орчуулгын эх нь уран зохиолын, аль нэг салбарын шинжлэх ухааны, нарийн мэргэжлийн, энгийн ба аман ярианы, мэдээллийн хэрэгслийн эсэх хийгээд орчуулгын зорилго, аргазүй, арга барил, зарчим гээд олон бусад асуудал нөлөөлж эхлэхээр үүнийг уламжлалт хэлшинжлэлийн онолоор тайлбарлах нь учир дутагдалтай болж иржээ. Ингээд орчуулгазүй шинжлэх ухааны шинжтэй болон бүрэлдсэн үеийг дэлхийн хоёрдугаар дайны дараа өнгөрсөн зууны дунд үед хамааруулан үздэг. Сүүлийн хэдэн арван жил бол орчуулгазүйн хамгийн эрчимтэй хөгжлийн үе гэж хэлэхээр олон шинэ үзэгдэл, бүтээл гарсан, шинэ онолын асуудлуудыг дэвшүүлэн гаргасан үе гэхээр байгаа юм. 1957 онд Парист орчуулгын мэргэжлийн дээд сургууль байгуулагджээ. 1976 онд орчин үеийн хамгийн анхны орчуулгазүйн ухааны доктор тус сургуульд зэрэг хамгаалжээ. Одоогийн байдлаар дэлхийн өнцөг булан бүрт 300 орчим нэр хүнд бүхий орчуулгын мэргэжилтэн бэлддэг сургууль, судалгааны байгууллага байдаг² гэсэн тооцоо байна. Эдгээр нэр хүндтэй байгууллагуудад Монтерейгийн Олон улс судлалын сургууль, Английн Лизийн Их сургууль ба Ворвикийн Их сургууль, Испанийн Барселонагийн Их сургууль, АНУ-ын Луйзианнагийн Их сургуулийн Улсын Хэлмэрчлэхүйн шалгалтын төв, Швейцарийн Женевийн Их сургууль зэргийг нэрлэдэг. Мөн олон улсын холбоо, нийгэмлэгүүд ч олноор буй болсон байдгаас “Олон улсын Орчуулгазүй ба Соёлын нэвчилзүйн нийгэмлэг” одоогоор хамгийн далайцтай үйл ажил явуулдаг (International Association for Translation and Intercultural Studies (IATIS)) байгууллага юм.

Барууны орчуулгазүйн хөгжлийн үе шатыг 3 үед хувааж авч үздэг.

- Эртний уламжлалт судлал болсон Цицероны эртний герег, латин хэлний орчуулгаас 20-р зууны 1959 он хүртэл
- 1959-1972 оны хоорондох үе³
- 1972 оноос өнөөг хүртэлх үе⁴

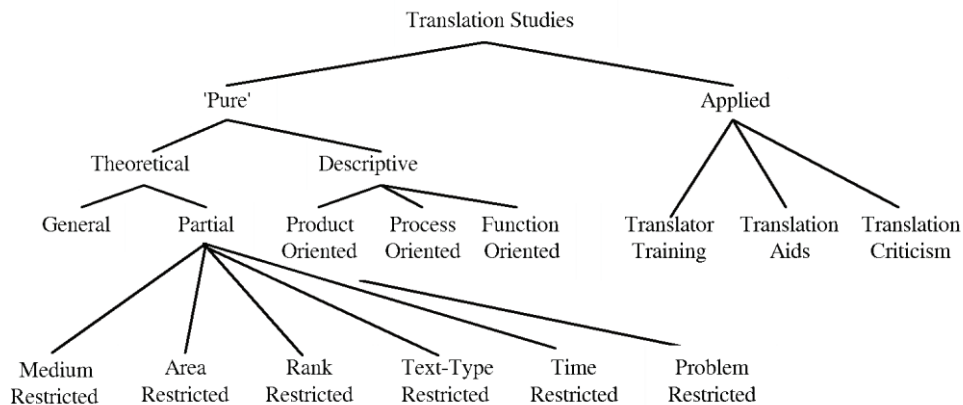
¹ 谢天振,《翻译研究新视野》, 青岛出版社, 2003

² 刘和平, 扞衣立论与教学, 口译研究卷, 北京, 2005, 第三页

³ Jacobson, R. (1959) On linguistic aspects of translation буюу “Орчуулгын хэлшинжлэлийн талын тухай”

⁴ Holmes, James S. (1972/75) The Name and Nature of Translation Studies. Amsterdam “Орчуулгазүйн нэрийдэл ба мөн чанар”

Эртний уламжлалт судлал болсон Цицероны эртний герег, латин хэлний орчуулгаас 20-р зууны 1959 онд Р.Якобсоны “Орчуулга дахь хэлшинжлэлийн талын тухай” бүтээл гарсан үе хүртэл, 1959-1972 оны хоорондох үед энэхүү шинэ онолыг түшиж хөгжин байгаад 1972 онд Жеймс Холмсын “Орчуулгазүйн нэрийдэл ба мөн чанар” хэмээх бүтээл гарснаас өнөөг хүртэлх үеийг хамааруулдаг. Жеймс Холмс бүтээлдээ орчуулгазүйн судлахууны бүтцийн зургийг гаргасан байдаг билээ.

Үүнийг Тел-Авивын Их сургуулийн профессор Жидён Түри⁵ нэлээд боловсронгуй болгосон нь орчин үеийн орчуулгазүйн хөгжлийн хандлагыг тогтоож өгчээ. Тэрхүү орчуулгазүйн судлахууныг зураглаж үзүүлснийг нягталж харвал, судалгааны 3 үндсэн төвшинд хуваасан болохыг мэдэж болно. Үүнд,

Орчуулгазүй нь судалгааны гурван үндсэн төвшинтэй.:

■ 1. Орчуулгын онолын судалгаа:

- а. Орчуулгын онолын судалгаа
- б. Онцгойлж судлах төрлүүд
 - Орчуулгын төрөл (аман, бичгийн, машины орчуулга)
 - Бүс нутгийн соёл (тодорхой хэл соёлт нийгэм)
 - Хэлшинжлэл (тодорхой хэл, аман аялгуунд суурилсан судалгаа)
 - Бичиг зохиолын төрөл (уран зохиол, судар, шаштир, хууль цааз, хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийн хэл)
 - Хугацааны холбоос (эрт, өдгөөгийн орчуулгын эх сурвалжаас харьцуулж, хэлний хөгжлийг тодруулах)

⁵ Gideon Toury, “Descriptive Translation Studies and beyond” Benjamins Translation Library, 1995.

- Онцгой сэдэв (зүйр цэцэн үг, сонгодог үлгэр, хэлц зэрэг)
- 2. Дүрслэх орчуулгазүй (Орчуулга тодорхойлох судалгаа):
 - Орчуулсан бүтээлийн судалгаа (Бэлэн орчуулга судлах)
 - Орчуулах явцад нь судлах (Орчуулах үеийн сэтгэлзүйг судлах, орчны судалгаа хийх)
 - Үүргийн судалгаа (Орчуулгыг нийгэм соёлын үүднээс судлах)
- 3. Хэрэглээний орчуулгазүй:
 - *Орчуулагч, хэлмэрч сурган бэлтгэх*
 - *Орчуулгын толь бичиг зохиох (толь бичиг ба нэр томъёоны сан бүрдүүлэх)*
 - *Орчуулгын талаар бодлого боловсруулах (Орчуулах зохиолыг сонгох, орчуулагчийг тогтоон томилох зэрэг)*
 - *Орчуулгын шүүмж*

Энэхүү орчуулгазүйн судалгааны 3 төвшингөөр эдүгээ ч гэсэн судалгааны ажлыг хийхэд гол чигээ болгон явахад боломжтой хэвээрээ байна. Нэгэнт ийм зураглалыг гаргаад өгсөн байхад, бид орчуулгын судалгааг эдгээр чиглэлээр хийгээд явбал орчуулгазүйн судалгааны цогц судлал бүрдэх мэт байгааг энд тэмдэглүүштэй байна.

Монголын орчуулгазүйн өнөөгийн байдал

Монголд орчуулгыг судлах үйл явц өнөөгийн байдлаар дараахь хоёр үед хувааж авч үзэх боломжтой байна.

1. Монгол үндэстэн нэгдэж, төр улсаа байгуулсан буюу бичгийн дурсгалд тэмдэглэж үлдсэн XIII зууны үеэс 20-р зуун хүртэлх уламжлалт орчуулгын дэг хөгжсөн үе

- *Юань улсын түүх зохиох хүрээлэн*
- *Чойжи-Одсэр зэрэг их гүүш нарын орчуулгын дэг*
- *“Мэргэд гарахын орон нэрт тогтоосон даяг оршвой”*

2. Шинэ үеийн орчуулгазүйн хөгжлийн үе

- *Судар бичгийн хүрээлэнгийн эрдэмтдийн болон нэрт сэхээтнүүдийн орчуулгазүйн ажлууд гарсан үе*
- *Орос ба төвд хэлний орчуулгын судалгаа дорвитой хөгжсөн үе*
- *Олон ургальч орчуулгазүй хөгжин буй үе*

Монгол улсад Судар бичгийн хүрээлэн байгуулагдсан үеэс манай нэрт хэл судлаач эрдэмтэд орчуулгын судалгаанд анхааран олон өгүүлэл нийтлэл гадаад дотоодод гарч эхэлсэн хийгээд “Орчуулах эрдэм” цуврал гарч орчуулгын шүүмж Б.Ринченгээс хальж олон орчуулагч-судлаач басхүү орчуулга хийнгээ орчуулгын судалгаа хийдэг болж, шүүмж судлал хөгжжээ.

Р.Гүрбазарын “Орчуулгын онол дадлагын үндэс” Л.Хүрэлбаатарын “Монгол орчуулгын товчоон” бүтээл тухайн үеийн орчуулгазүйн хөгжлийг тодорхойлсон бүтээл болсон юм. Ер нь Монгол улсад орос ба төвд хэлнээс орчуулсан орчуулгын судалгаа нэлээд дорвитой хөгжсөн гэдгийг цохон тэмдэглэмээр байгаа юм. Л.Хүрэлбаатар багштан тэргүүтэй төвд хэлний орчуулга судлаачид МУИС, шашны дээд сургуульд бий. Орос хэл судлалын нэгэн үеийн нэрт эрдэмтэд маань өрнийн хэлний орчуулгын судалгааг тэргүүлж байна. Мөн А.Шархүү профессорын “Туурвилзүй, орчуулга судлалын зарим асуудал” ном Монголын орчуулгын хамгийн сүүлийн үеийн бүтээл болж гарсан байна. Мөн орос хэлэнд суурилсан О.Адьяа багшийн дадлын томоохон бүтээлүүд, Г.Аким, Л.Чулуунбаатар, Д.Дашдаваа, Д.Гүн-Үйлс, Д.Бүрнээ, Ц.Отгонсүрэн, Ц. Базаррагчаа, Б. Чойжил нарын бүтээлүүд гарчээ. “Орчуулах эрдэм” цуврал гарч байгаад 1990-ээд оноос гарахаа больсон, “Гадаад хэлнээс орчуулах нь” цуврал гарч байгаад сүүлийн үед сураг тасарсан байснаа ойрын үед МУИС-аас “Орчуулах эрдэм” ба “Орчуулгазүй” цуврал гарч эхлэн, бие даан хөгжиж магадгүй болоод байна. Олон хэлний орчуулгын судлал мөн хөгжих тал руугаа хандлаа гэх мэтээр сүүлийн үеийн Монгол улсын орчуулгазүйн салбар нэлээд ахицтай байна.

Орчуулгазүйг хөгжүүлэх талаархи санал

Манай улсын орчуулгазүйн салбарын талаар өмнө дурдсаныг үндэслэн цаашид орчуулгазүйч нар ямар чиглэлээр ажиллах боломжтой талаар саналаа хэлье. Бид орчуулгазүйн түүхэн үйл явцыг цаг хугацааны хувьд хоёр тийш нь буюу одоогоор судалсан үеэсээ улам урагшлуулах, мөн цаашид орчин үеийн орчуулгазүйн хандлагаар илүү эрчтэй судалгаа хийвэл зохилтой байна. Монголын орчуулгазүйг 13-р зуунаас өмнөх үеийн судалгаанд хандуулах, үүнд, хятадын түүхэн сурвалжууд ба хиргис, түрэг, хятаны үеийн орчуулгын түүхэнд холбогдох мэдээ занги их буйг сурвалжлан тодруулж, судалгааны эргэлтэд оруулах, хоёрт өнөөгийн орчуулгазүйн хөгжлийн хандлагыг даган судалгаа хийх, сургахдаа дээр өгүүлсэн Жидён Түри-гийн “орчуулгазүйн тодорхойлолт” дахь орчуулгазүйн 3 төвшингийн судалгааг ончтой хуваарилан хийгээд явбал дэлхийн хөгжилтэй зэрэгцэн явахаар юм болов уу гэсэн санаа байгаа юм.

Эцэст нь тэмдэглэхэд, энэ салбарт хийгүүштэй ажлууд бас байна. Үүнд:

- Эх хэлний боловсрол эзэмшүүлэх ажлыг гадаад хэл сургахтай эн тэнцүү хийх, орчуулгаар дамжин орж ирж буй гадаад соёлын утга шингэмэл үг хэллэгийг бодлоготойгоор цэгцлэх,
- Орчуулгазүй хэмээх шинжлэх ухааны хөгжлийн төвшин, орчуулгын онолын бүтээлүүдтэй танилцах, харьцуулах ч хэрэгцээ байна.
- Улсын орчуулагч, хэлмэрч мэргэжилтэн бэлдэх сургалтын ажлыг чанартай хийх, давтан сургалт ч хийж болох.
- Хийж чадаж байсан нэр томьёо судлалын ажлыг сэргээх
- Орчин үеийн технологийн хөгжлийн үр дүн болох цахим орчуулга, машин орчуулгын хөгжилтэй зэрэгцэн энэ талын судалгааг хоцролгүй хийж явах
- Орчуулгын шүүмж судлалыг эргэн сэргээж, ариутган хянаагүй, тааруухан орчуулгыг багасгах ажлыг хийх
- Хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийн орчуулга, залуусын хэл ярианы соёлыг дээшлүүлэх ажил хийгүүштэй байна.

Яруу найргийн орчуулгад шүлгийн ур хийцийг нь дамжуулах асуудалд

А. Шархүү (ХИС)

Уран зохиолын орчуулга бол дуун хөрвүүлэгчээс орчуулж буй зохиолынхоо өгүүлэгдэхүүнийг үнэн зөв дамжуулахаас гадна, тухайн зохиолын ур хийц, зохиолчийн урлах арга маягийг танин мэдэж, улмаар өөр хэлээр бүрэн дамжуулахын тулд юуны өмнө орчуулга хийх хэлээ төгөлдөр сайн мэдэх, тухайн зохиолд өгүүлэх ард түмний түүх, соёлын гүн мэдлэгтэй байх гээд олон талын өргөн мэдлэг, ур ухаан, их хичээл зүтгэл шаарддаг байна. Үүний нэг л жишээ гэхэд, Азербайжаны алдарт зохиолч Самед Варгун 1943 онд уран зохиолын орчуулгын асуудлаар болсон нэг хуралдаан дээр хэлсэн үгэндээ, “Би “Евгений Онегин”-ыг орчуулах гэж 4 жил зарцуулсан. Энэ бол багадсан л хугацаа, тэгэхдээ яахав, 4 жилдээ амжсан...(13.29) Пушкиний үг хэллэг нь их цэгцтэй, тийм болохоор үг хэллэгийг нь солих, үг нэмэхэд их хайран санагдаж байсан...Гэвч Орос, Азербайжан хэлний ялгаа, шүлэглэх тогтолцооны онцлогоос үүдэн, “Евгений Онегин” найраглалд байгаа:

“Куда, Куда вы удалились.

Весны моей золотые дни

гэсэн хоёр шадын золотые дни, весны моей гэсэн хэллэгийг азербайжан хэлнээ үгчилэн орчуулах аргагүй тул золотые дни гэсэн холбоо үгийг мартагдашгүй өдрүүд, весны моей гэснийг амьдралын минь хавар гэж сольж орчуулсан. Ингэж зассан нь миний бие их томорч, сүрхийдээ бус, Пушкинийг хүндлэж биширдэгтээ сольсон юм шүү” (13.531-532) гээд энэ дашрамд хэлэхэд, “Евгений Онегиний 14 шадаас бүрдэх бадаглал, мөн холбоц хэмнэлийг нь хадгалсан” (13.530) гэж онцлон дурдсан байдаг.

Хэл, соёлын ялгаатай ард түмний хэл хоорондын орчуулга нэн түвэгтэй, тэр тусмаа яруу найргийн зохиол орчуулах бүр ч ярвигтай. Хуучин Зөвлөлт улсын шүлэг судлалын бүтээлээрээ нэрд гарсан эрдэмтэн, академич Б.Тимошевский “Хэл бүхэнд шүлгийн холбоц хэмнэл бүрдүүлэх өөр өөрийн өвөрмөц арга хэрэглүүр байдаг. Ийм учраас бас өвөрмөц шүлгийн тогтолцоотой ч байдаг. Иймд урлагийн олон төрөл зүйл дотроос яруу найрагт үндэсний хэлбэр давамгайлж байдаг” (5.68) гэж бичсэн байдаг.

Яруу найраг орчуулах хүн агуулгын тал нь болох өгүүлэгдэхүүнийг үнэн зөв гаргахаас гадна түүний хэлбэрийн тал, шүлгийн айзам хэмнэл, холбоц, ур хийцийг аль болохоор уг эхэд ойр дамжуулахыг хичээх учиртай. Энэ тухайд Орчуулагчдын Олон улсын холбооны дүрмийн I анги, 4-р зүйлд заасан нь “Ямарч орчуулга эх зохиолын утга

санаа, хэлбэрийг үнэн, яг зөв илэрхийлсэн байх ёстойн дээр, ийнхүү үнэн зөв ёсыг баримтлах нь орчуулагчийн хууль ёсны бөгөөд ёс суртахууны үүрэг болно” гэж заасан байдаг байна. Хэдийвээр тогтолцооны хувьд ялгаатай хоёр хэлний хооронд яруу найргийн бүтээл орчуулахад бэрхшээлтэй, бүр боломжгүй байж ч болох авч, аль болохоор эх зохиолд ойр орчуулахыг хичээх нь дуун хөрвүүлэгчийн үүрэг мөн.

Манай улсад бүр сонгомол эртний үеэс энэ зарчмыг чанад баримтлан ирсэн нь Дорно дахины сонгодог бүтээлээс манай өвгө дээдсийн орчуулсан бүтээл туурвилаас харагддаг. Гэтэл тэр бүр энэ зарчмыг чанад баримтладаггүйн улмаас манай нэрт орчуулагч асан Б.Ринчен одоогоос 40 гаруй жилийн өмнө яруу найргийн орчуулгын тухайд холбогдуулан: “Шүлгийн зүйлд хэлбэр олон, түүнээс хэм хэмжил нарийн баримтлан зохиосон, сүүл, толгой холбох, мөн шад дотроо авиа давтах зэргийн уран сайхны арга хэрэглэн зохиосны учрыг нь таниагүй орчуулж, утгыг нь найруулж, цаад зохиолчийн уран сайхны аргыг нь гээгдүүлдэг үзэгдэл байна”(6:117) гэж бичиж байсан билээ. Гэвч энэ талаар бид онцгой ахиц дэвшилд хүрч бүрэн чадаагүй л байна. Гэтэл монгол хэлэнд 1.2.3.4 шадаас бүрдэх шүлгийн хэлбэрүүд бий. Монгол шүлэгт шадын толгой, сүүл холбохоос гадна, шад хооронд нь ижил буюу ойролцоо сонстох авиагаар холбох, үг ба авианы сонстох хөг аялгаар илэрхийлэх утга санааг дэлгэрүүлэх гээд харь хэлнээс яруу найраг орчуулахад шаардагдах олон боломж бий. Харин тогтолцооны хувьд ялгаатай хэлнээс монгол хэлнээс орчуулахад бэрхшээл бий. Гэвч энэ талаар хуримтлуулсан туршлага бас байгаа.

Манай ахмад зохиолч Ц.Дамдинсүрэн А.С.Пушкиний “Алтан загас” зохиолын “орчуулгадаа өөрийнх нь хэлснээр үг үсгийн биш, уран чадварыг буулгах нь чухал”, ялангуяа “орос хэлээр уншихад орос хүнд ямар яруу сайхан санагддаг байна, монгол хүнд мөн тийм яруу сайхан санагддаг болгоё” гэж шийдээд бага сага үг нэмсэн боловч, ур хийц, сонстох байдлаараа уг эхэд ойр, агуулгыг бүрэн гүйцэд гаргаснаараа, монгол уншигчдын сэтгэлд хоногшсон сайн орчуулга болсон билээ. Ц.Дамдинсүрэн хожим нь орчуулсан А.С.Пушкиний “Олег Цэцэний дуулалыг орчуулсан тухай тайлбар” өгүүлэлдээ үгийн тогтвортой бат эгшиг нь үгийн эхний өргөлттэй эгшиг мөн. Энэ эгшиг бол шүлгийн гол багана, үндсэн тулгуур болно” (6.75,15.25) хэмээн үзэж, энэ үндсэн дээрээ орчуулгадаа шад бүрт буй өргөлтөт эгшгийн тоог тэгшитгэн, шүлгийн айзам хэмнэлийг орос эх зохиолд ойртуулж чадсан байна. Гэвч энэ нь орос шүлгийн тогтолцооны онцлогийг, өөрөөр хэлбэл, уран сайхны онцлогийг бүрэн дамжуулсан хэрэг биш.

Монгол шүлгийн тогтолцооны талаар судлаачдын санал зөрөөтэй байдаг. Тийм ч учраас зарим судлаач монгол шүлгийн гол зарчим бол шүлгийн мөрийн толгой холбох явдал бөгөөд тусгайлан журамлагдсан шүлгийн тогтолцоо алга байна гэж үзэж байв.

Оросын нэрд гарсан монголч эрдэмтэн академич монгол хэлний үгийн өргөлт тогтмол нэгдүгээр үе дээрээ оногддог гэж үздэг асан Б.Я.Владимирцов голцуухан аман

зохиолын материал, ардын дууг судлаад монгол шүлэг бол мөр бүрд тэнцүү тоотой өргөлтөт эгшиг оногдох зарчимд тулгуурлагддаг бөгөөд нэг мөрдөө 3,4,5,7 өргөлттэй үе бүхий тоник шүлэг (1.55) юм гэж үзэж байжээ. Тэр ч байтугай монгол яруу найргийн зохиол дотор үе өргөлтийн шүлэг ч дайралдаж байлаа (1.102) гэж тэмдэглэсэн нь бий.

Манай нэрт орчуулагч, яруу найрагч Ч.Чимид монгол шүлгийн бүтцийг судлаад монголд хорей (бүжил өлмий) хэмжээтэй шүлэг байдаг боловч монгол шүлгийн үндсэн зарчим нь мөр бүрд орох өргөлтөт үеийг жигдлэх явдал мөн тул монгол шүлэг бол өргөлтийн шүлэг (9.96) юм гэж Б.Я.Владимирцовынхтой үндсэндээ тохирох санал дэвшүүлж байсанболовч, монгол хэлээр дэлхийн аль ч улс орны шүлгийн тогтолцоонд дүйх шүлэг бичих боломжтой (9.99) гэж үзэж байв. Монгол шүлгийн хэмнэл зүйн үндсэн нэгж нь үг мөн гэсэн ерөнхий дүгнэлтэд хүргэх энэ саналыг уран зохиол судлагч Ш.Гаадамба (3.145), Н.Жамбалсүрэн (11), Д.Цэнд (10.119), нар хүлээн зөвшөөрцгөөсөн байна. Гэвч Б.Я.Владимирцовоос ялгаатай нь гэвэл саяхи судлаачид монгол хэлний өргөлт тогтмол I үедээ байдаг л бол онолын хувьд зөвхөн хорей, дактиль гэж хоёрхон л өөр хэмжээтэй шүлэг бичих боломжтой тул, яавч энэ нь монгол шүлгийн тогтолцоог тодорхойлохгүй гэж үзэж байв. Шүлэг судлаач академич Д.Цэрэнсодном монгол шүлгийн тухай шүүмжлэн хэлэлцэхэд зориулж бичсэн өгүүлэлдээ их төлөв ардын аман зохиол, мөн эртний уран зохиолын бүтээлүүдийг туурвилзүйн талаас нягтлан судлаад монгол шүлэг бол угтаа нэг мөрд орох үгийн үеийн тоог тэгшитгэн бичдэг үеийн шүлэг юм гэсэн арай өөр санал дэвшүүлсэн (10:87-103) нь бий.

Хуучин Зөвлөлт улсын монголч эрдэмтэн Л.К.Герасимович монгол шүлгийн тогтолцооны онцлогийг туршилт авиазүйн аргаар судлаад, шүлгийн шадын урт, богинын зөрөөг уншихдаа сунгах, эсвэл, агшаан дуудаж цагаар тэнцүүлэх зарчим бол монгол шүлгийн тогтолцооны айзам хэмнэлийг тогтоох хамгийн гол үзүүлэлт мөн хэмээн үзсэн байна. (2.63-65).

Энэ мэтээр монгол шүлгийг судлаачид өөр өөр саналтай байгаа нь нэг талаас монгол хэлний шүлгийн тогтолцоо уян хатан, олон янз гэдгийн баримт ч гэж болохоор юм.

Академич Б.Ринчен монгол хэлшинжлэл, монголын утга соёлыг олон жил судласан баримт мэдээнд тулгуурлан, монгол яруу найргийн уламжлалд үеийн шүлэг, урт // богино, өргөлтөт // өргөлтгүй үеийн тодорхой эрэмбээр сэлгэх шүлэг, мөн тэргүүн үедээ өргөлттэй хэл тул Европ зүгийн шүлгийн бүх хэмжээ бий гэж үзсэн байна (14:84-85). Үнэхээр бидний ажиглалт судалгаанаас үзвэл монгол хэлээр үеийн ба өргөлтийн шүлэг, үе өргөлтийн шүлэг, түүний дотор тодорхой журмалсан холбоц хэмнэлтэй сонет, рондо, одоо манайд танил болоод байгаа японы танка, хайку, гэндайши зэргийн шүлгийг ч айзам хэмнэл, хэмжээг хадгалан орчуулах боломж байна.

Ишлэл авсан ном

1. Я. Владимирцов. Сравнительная грамматика монгольского языка и халхасского наречия. Л. 1929
2. Л.К. Герасимович. Монгольское стихосложение. Л. 1975
3. М. Гаадамба. Утга зохиолын онолын товч. УБ. 1958
4. К.И. Чуковский. Высокое искусство. М. 1964
5. Б. Томашевский. Стих и язык. М-Л. 1958
6. Орчуулах эрдэм. УБ. 1972
7. Орчуулах эрдэм. УБ. 1979
8. Орчуулах эрдэм. УБ. 1988
9. Цог. (Сэтгүүл) 1950. №2
10. Цог. (Сэтгүүл) 1964. №5
11. Утга зохиол сонин. 1956 №8
12. Утга зохиол сонин. 1984 №13
13. Художественный перевод Взаимодействие и взаимообогащение литератур. Ереван. 1973
14. Б. Ринчен. Монгол бичгийн хэлний зүй. Тэргүүн дэвтэр. УБ. 1964
15. Ц. Дамдинсүрэн. Монгол хэл бичгийн тухай. УБ. 1967

“Өөрийн үндэсний хэл бичигт сайн суралцах нь олон төрлийн мэдлэг мэргэжилтэй болохын анхны шат болно. Анхны шат дээр гишгэлгүй, шууд хоёр, гуравдугаар шатанд авирч болдоггүй шиг, үндэсний хэл бичигт сайн суралцахгүйгээр шууд мэргэжлийг эзэмшихэд их бэрхшээлтэй байх болно.”⁶

“Ертөнцийн гурав”-аас орчуулах гэж оролдсон минь

А.Цэрэнчулуун

Товч утга: “Ертөнцийн гурав” бол ардын аман зохиолын сонгодог бүтээл, танин мэдэхүй, амьдралын гүн ухааны аястай судалгаа, сургаал, санамжийн хураангуй юм. “Ертөнцийн гурав”-ыг монгол түмэн нүүдлийн соёл иргэншлийн олон талт амьдралынхаа туршид туурвижээ. “Ертөнцийн гурав”-ын зарим нь эргэх цагийн аясаар хуучирч гээгдэхийн зэрэгцээ хөгжил, хувьслын дагуу шинээр сэлбэгдэн баяжиж байдаг байна.

Орчуулах, хэлмэрчлэх хоорондоо төстэй боловч орчуулах нь эхийг цаг хугацаанд баригдалгүй тайван ашиглаж, засаж найруулж, улам төгс болгох боломжтой байдаг бол хэлмэрчлэх, ялангуяа хам хэлмэрчлэх нь өгөгдсөн цагт яриаг чихэвчээр сонсоод, шууд өсгүүрээр дамжуулан хөрвүүлэх үйл ажиллагаа юм. Хам хэлмэрчлэх нь нэлээд их туршлагажсан, тухайн хэлийг эх хэл шигээ эзэмшсэн хүний хийх ажил.

Түлхүүр үг: Гурвын тооны бэлгэдэл, ертөнцийн гурав, орчуулах, хэлмэрчлэхэд баримтлах зарчим, орчуулах, хэлмэрчлэхийн ялгаа, орчуулга

1. Орчуулах, хэлмэрчлэх хийгээд түүнд анхаарах зүйл, баримтлах зарчим

1.1. Орчуулах хийгээд хэлмэрчлэх

- Тодорхой нэгэн голдуу бичгийн хэлбэртэй **эх хэл**-нээс зорьж буй буюу орчуулга хийж буй хэлэнд хөрвүүлэхийг **орчуулах**⁶ гэнэ.
- Орчуулах, хэлмэрчлэх явцад буй болсон бүтээгдэхүүнийг **орчуулга** гэнэ. Орчуулгын болон хэлмэрчлэх явцад **хэлний** болон **соёлын** өвөрмөц ухагдахууныг дамжуулах болой⁷.
- Орчуулах, хэлмэрчлэх хоёрын зонхилох ялгаа нь гэвэл **орчуулах** явцад эх материалыг ахин дахин харах, лавлах боломжтой бичгийн, эсвэл, өөр дуу хадгалах хэрэгсэлд хадгалаастай байдаг бол **хэлмэрчлэх** явцад эх материал хадгалаастай байдаггүй, үлддэггүй, зарчмын хувьд яриад өнгөрдөгт байгаа юм.
- Орчуулах нь цаг хугацаанд баригдахгүй, лавлаж харах, хүнээс асуух, ахин шалгах, найруулан засах боломжтой байдаг бол хэлмэрчлэх нь өгсөн цагт

⁶ Wikipedia Online лавлах

⁷ www.google.de

багтаан шууд өөрийн мэдлэгт тулгуурлан хийх ажил бөгөөд нөгөө хүн яриад өнгөрсөн бол ахин засаж залруулах боломж үгүй болох авай. Ялангуяа хам хэлмэрчлэхэд өгүүлэгч, хөрвүүлэгч хоёр нүүр нүүрээ харан цуг суудаггүй, өгүүлэгч индэрт, хэлмэрч кабинд суух болой.

1.2. Орчуулгын хэлбэрүүд:

- **Авиан зүйн орчуулга**, алив оноосон нэр, хүний нэр зэргийг дуудлагаар бичээд шаардлагатай бол зүүлт хийн тайлбарлана. Жишээ нь: Нью-Йорк, Улаанбаатар, айраг, гм.
- **Хадмал орчуулга**, эхийн үг бүрийг хөрвүүлэн оноож бичнэ, энэ нь эх хэлэн дэх өгүүлбэрийн бүтцийг нарийвчлан гаргах сайн талтай.
- **Үгчилсэн орчуулга**, эхийн үг, өгүүлбэр бүрийг зорьсон хэлэн дээрээ буулгана. Энэ хэлбэр судалгааны материалыг буулгахад дөхөмтэй. Мөн алив багаж, хэрэгслийг ашиглах зааварыг үгчлэн орчуулна. Үгчилсэн орчуулга ч гэсэн найруулга сайтай байх нь зүй. Хоол хийх заавар, анагаах ухааны номонд гадаад үгийг үгчлэн авахдаа монгол хэлэнд байхгүй үг, хэллэг ихээр хэрэглэн түүндээ дасч байх шиг. Ганц жишээ хэлэхэд энд тэнд **өвдөхөө** болиод **өвдөлт өгдөг**, **барилга барихаа** болиод өөрөө **баригддаг** болжээ.

1.2.1 Утгачилсан орчуулга, энэ дотроо стратегийн хоёр зорилготой, утга зохиолыг уншигчид ойлгомжтой болгон орчуулахын тулд **нутагшуулах** аргыг хэрэглэнэ. А.С.Пушкины “Алтан загасны үлгэр”-ийг Ц.Дамдинсүрэн гуай нутагшуулах аргаар гайхамшигтай сайхан орчуулсан байдаг. Харин зохиогчийн бичлэгийн арга барил, зохиогчийн ард түмний соёл, сэтгэхүйн өвөрмөц ялгааг гарган тэр ард түмний хэл соёл сэтгэлгээний онцлогыг тод томруун гарган орчуулахдаа **ондоошуулах** аргыг хэрэглэх болой. Алив судалгааны материалыг хөрвүүлэхдээ энэ аргыг хэрэглэвээс зохилтой.

1.3. Орчуулах, хэлмэрчлэхэд анхаарах зүйл, баримтлах зарчим:

Эхлээд юу хэлэх гэснийг нь, дараа нь хэлэх зүйлээ хэрхэн тодруулсныг нь, өөрөөр хэлбэл, эхлээд гол өгүүлбэрийг, дараа нь туслах өгүүлбэрийг ялгаж, салган зөв ойлгоод орчуулах аваас буруу ташаа ойлгох явдал үгүй болдог. Мөн үгийг ямар утгаар хэрэглэснийг ухаж мэдэхийн тулд ахин дахин уншиж эрэгцүүлэн бодох шаардлагатай. Мөн нэг үгийн олон утгын чухам аль болохыг лавлан харах хэрэгтэй. Нэг хэлний тайлбар толь гарын дор байх зайлшгүй шаардлагатай.

Монголчууд гурвын тоог эрхэмлэхийн учир

Монгол түмэн аль хэдийнээс, тулгын гурван чулуу тавин халуун хоол хийдэг болсноос хойш гурван юм тогтвор суурьшилтай байдгийг мэдэн гурвын тоог эрхэмлэн, бат бөх оршихын бэлгэдэл болгосон байж болох. Гурван чулууны нэг үгүй бол тогоо тогтохгүй учир тэр гурван чулуу цугтаа чандмалан байдаг, тиймээс ч **“тулгын гурван чулуу шиг туждаа хамт”** гэдэг хэлц үг гарсан биз ээ. Тийм учраас монголчууд гурван цагийн холбоос, гурван үеийн хэлхээ, эрийн гурван

наадам, гурван үеийнхэн, гурван эрдэнэ гэдэг хэллэг, гурвын тооны бэлгэдэл: гурвантаа мөргөх, гурван удаа ялаас хэлтрүүлэх, гурвантаа уучлах зэрэг үг гарсан буй заа. Гурван юм бат бөх байдгийг үндэслэн гурамсан чөдөр, гурамсан утас, гурамсан хуйв, гурамсан чагтага зэргийг хийдэг байна. Гурвын тоог дээдлэх үүднээс эрийн гурван наадмаа хийж, овоог гурав тойрон, гэрээ гурван бүслүүртэй хийдэг болжээ. Бас олон хүн нэгдмэл нэг хүчээр татах, түлхэх, угзрах, өргөхдөө нэг хоёрын гурваа гээд хүчээ нэгтгэн дайрдаг ажгуу. Дашрамд хэлэхэд аливаа хамтын ажиллагаанд гурван тал оролцвол тэгш, найдвартай байдаг. Яагаад гэвэл хамтран ажиллаж байгаа гурван талын нэг нь нөгөө хоёртоо байнга хяналт тавьж байдаг аж.

1.4. Ертөнцийн гурав

“Ертөнцийн гурав” бол нэгд монгол түмний олон үеийн турш улам улам боловсронгуй болгон туурвиж ирсэн ардын аман зохиол сонгодог бүтээл, **хоёрт** амьдрал, ахуй байдал, байгаль, цаг уурын юмс үзэгдлийн танин мэдэхүй, амьдралын гүн ухааны аястай судалгаа, **гуравт** хойч үеийнхэндээ хандсан сургаал, санамжийн хураангуй юм. Монгол түмний бахархах өв, уламжлалт ардын аман зохиолын нэг хэлбэр юм. Ертөнцийн гурвыг Ардын зохиолч Т. Галсан гуай баяжуулан гурамсан том бүтээл туурвисан нь монгол ардын аман зохиолд оруулсан нэгэн том хувь нэмэр гэлтэй.

1.5. “Ертөнцийн гурав”-ийн үүсэл

Монгол түмэн бэлчээрийн мал аж ахуй эрхлэн эргэх цагийн дөрвөн улирал, өглөө, өдөр, үдэш орой, шөнийн цагаар хээр гадаа явахдаа цаг улирлын хувьсал, өдөр шөнийн өөрчлөлт, өвс ургамлын ургах, цэцэглэх, хагдрахыг ажиглан байж тулгын гурван чулуугаа санан байж, гурван юман дээр алив юм бат тогтдогийг бодолцон “ертөнцийн гурав”-ыг зохиосон байж болох.

Ертөнцийн гурваас:

Ертөнцийн	гурван	цэмцгэр	Die drei Akkuraten der Welt
------------------	---------------	----------------	------------------------------------

Үүлээ хөөсөн тэнгэр нэг цэмцгэр	Der klarende Himmel ist einmal akkurat.
---------------------------------	---

Үнсээ гаргасан тулга нэг цэмцгэр	Die von der Asche gesduberte Feuerstelle ist einmal akkurat.
----------------------------------	--

Үсээ самнасан авгай нэг цэмцгэр	Die Frau, die ihre Haare gekdmmt hat, ist einmal akkurat.
---------------------------------	---

Ертөнцийн	гурван	цэнхэр	Die drei Blauen der Welt
------------------	---------------	---------------	---------------------------------

Холоос харагдаж байгаа уул нэг цэнхэр	Die Berge in der Ferne sind einmal blau.
---------------------------------------	--

Хонхорт байгаа ус нэг цэнхэр	Das Wasser in der Tiefe ist einmal blau.
------------------------------	--

Хорвоод байгаа тэнгэр нэг цэнхэр	Der Himmel der Erde ist einmal blau.
----------------------------------	--------------------------------------

Ертөнцийн	гурван	чимэг	Die drei Schmuckstücke der Welt
------------------	---------------	--------------	--

Сайхан хүүхэн гэрийн чимэг	Eine schüne Frau ist der Schmuck des Hauses.
----------------------------	--

Сайн морь эрийн чимэг	Ein schönes Pferd ist der Schmuck des Reiters.
-----------------------	--

Сагсгар мод уулын чимэг Die prachtvollen Bäume sind Schmuck des Berges.

1.6. “Ертөнцийн гурав”-ийн хөгжил, шинэчлэл

Ардын аман зохиол цаг үеэ даган байнга шинэчлэгдэн баяжихын зэрэгцээ бас зарим нь улирах цагийн аясаар хуучирч, гээгдэж байдаг байна.

Ертөнцийн гурван яншаа⁸

Хасаг тэрэг замын яншаа
Хатсан ховоо худгийн яншаа
Хөгшин нохой хотны яншаа

Die drei Myrrischen der Welt

Der Karren auf der Straße ist myrrisch.
Der trockene Schopfbeutel im Brunnen ist myrrisch.
Der alte Hund vor der Herde ist myrrisch.

Ертөнцийн гурван чимэг

Тэмээ говийн чимэг
Тэрэг хотын чимэг
Сахал эрийн чимэг

Die drei Schmückenden der Welt

Die Kamele schmücken die Wüste.
Die Autos schmücken die Stadt.
Der Bart schmückt den Mann.

Гурван цөөрүүлдэг

Фортер олширвол тэмээ цөөрдөг,
Мотоцикл олширвол адуу цөөрдөг,
Уурхай олширвол мал цөөрдөг.

Die drei weniger Machenden der Welt

Die Lieferwagen machen Kamele wenig,
Die Motorräder machen Pferde wenig,
Die Bergbaubetriebe machen das Vieh wenig.

1.7. Ертөнц, алив юмс, үзэгдлийг танин мэдсний үүднээс зохиосон ертөнцийн гурав

Ертөнцийн гурван хоосон

Барьж тавьж байвч зүүд хоосон,
Барай торойж байвч зэрэглээ хоосон,
Бархирч архирч байвч цуурай нэг хоосон.

Die drei Leeren der Welt

Obwohl es man mit der Hand anfasst, ist der Traum leer.
Obwohl man wahrhaftig sieht, ist die Fata Morgana leer.
Obwohl man wirklich hört, ist das Echo leer.

1.8. Сургаал хайрласан ертөнцийн гураваас:

Ертөнцийн гурван сайхан

Аваагүй байхад авгай сайхан
Алаагүй байхад үнэг сайхан
Амсаагүй байхад архи сайхан

Die drei Schönen der Welt

Vor dem Heiraten ist die Frau verführerisch schön.
Vor dem Jagen ist der Fuchs (ver)lockend schön.
Vor dem Trinken ist der Schnaps anziehend schön.

⁸ Монгол улсын хүн амын 80 хувь хот суурин газар суудаг, газар сайгүй машин, мотоцикл хэрэглэх болсон үед үхэр болон тэмээн тэрэг хэрэглэх, гар худгаас ховоогоор ус татах явдал бараг үгүй болж, айлын гадаа зөнөсөн хөгшин нохой хуцаж байх нь бараг үгүй болжээ. Энэ тухай ертөнцийн гурав ч цагийн аясаар мартагдах тийшээ ханджээ.

2. Алив эхийг орчуулахад дараах зарчмыг баримтлах шаардлагатай мэт байдаг.

2.1. Орчуулах, хэлмэрчлэхэд эх сэдвийнхээ утгыг зөв ойлгох чухал

Эхлээд юу хэлэх гэснийг нь, дараа нь хэлэх гэсэн зүйлээ хэрхэн тодруулсныг нь өөрөөр хэлбэл эхлээд гол өгүүлбэрийг, дараа нь туслах өгүүлбэрийг ялгаж, салган зөв ойлгож орчуулах аваас буруу ташаа ойлгох явдал үгүй болдог.

Ялангуяа ертөнцийн гуравт гурван зүйлийн өвөрмөц онцлогыг гарган багцалсан, харьцуулан адилтгасан байдаг. Орчуулахдаа түүнийг тод томруун гаргаж өгөх аваас орчуулгын хэлээр уншиж байгаа хүнд арай илүү ойлгомжтой болох учиртай.

Үг бүрийг орчуулж болдоггүй, нэг үгийг гурав болон түүнээс дээш үгээр илэрхийлэх нь орчуулга бус тайлбар болно. Зарим үгийг тухай орны аху байдлыг мэдэхгүй, ядаад тэр оронд байнга очиж үзээгүй хүн ойлгох нь үгүй. Тухайлбал айлын гадаа хураалттай “аргал”-ыг үзээгүй, өвлийн хүйтэнд алсаас аргал түлсэн айлд ирэхдээ аргалын утааны таатай үнэрийг үнэрлэж мэдрээгүй, аргалын галд гараа ээн дулаацаж үзээгүй, бас араг үүрэн, савар барин аргал түүж үзээгүй хүн “аргал” гэдэг шидэт түлшийг үхрийн хатаасан баас гэсэн тайлбарыг уншаад аягүй бол бордооны гахайн баасархуу юм төсөөлөөд өнгөрөх биз. Намар цагийн аргал бол үнэн чанартаа олон янзын ургамал орсон ахилуун үнэрт шахмал юм. Бас нэг жишээ хэлье. Бидний амтархан уудаг “айраг”-ийг “күмисс” (гүүний сүү) гээд ч “гүүний эсгэсэн сүү” гээд ч урд айраг гэдгийг амсаж үзээгүй, Булган, Ар-, Өвөрхангай, Дундговийн айрагны амтанд ороогүй хүн тун тааруухнаар төсөөлөх биз. Тэр ч бүү хэл “гэр”-ийг эсгий майхан хэмээн орчуулахаар юу болох билээ. “Зөөврийн сууц” гэвэл арай тохилог юм төсөөлөгдөх жишээтэй. Тэгэхлээр энэ мэт үгийг орчуулахын оронд монгол нэрээр нь зүтгүүлэх хэрэгтэй юм шиг санагдана.

Монголоос аль нэг гадаад хэл рүү үндэсний онцлог, хэл, соёлын өвөрмөц талыг харуулсан, орчууллаа гээд утга санаа нь бүрэн гарахгүй, буруу ташаа ойлголт өгч болох үгийг орчуулах биш тэр хэвээр нь галиглан оруулаад, зүүлт хийн сайтар тайлбар хийж байваас зохилтой мэт санагдана.

2.2. Даяарчлалын үед манайд байхгүй байсан үг хэллэг орж ирэх болжээ. Монгол хэлний өдөр тутмын хэрэгцээний үгсийн бүтцийг үлгэрлэвэл Батын гэдэг монгол айлд гэрээр дүүрэн, англи, орос, солонгос хүмүүс суугаад өөр өөрийн хэлээр ярилцах мэт санагдана. Тэгээд наанадаж мянга гаруй жилийн түүхтэй босоо монгол

бичгээ зарим хүмүүс өөнтөглөн орхих арга сүвэгчлэн байх шиг. Гадаад үгийг монголчлон нутагшуулах олон арга байдгийн нэг нь хуучин байсан үгийг шинэ утгаар хэрэглэх. Нэг жишээ, **“удирдлага”** гэдэг нэг суваг буюу хөтөлбөрөөс нөгөөд шилжүүлэх хэрэгсэл болж шинэ утгатай боллоо. **“Гар”** гэдэг гар утасны товч нэр болох жишээтэй. Энерги **“эрчис”** болох жишээтэй. Зарим гадаад үг анх орж ирсэн шигээ гэнэт алга болох нь цөөнгүй. Нэг үе манай үгсийн сангийн их өргөөний хойморт тухтай нь аргагүй завилаад суучихсан байсан **“молоко”, “колбаса”, “билет”, “контор”** гэх үгсүүд ирсэн шигээ хурдан эргэн оджээ. Харин түүний оронд **“менежер”** бүр **“оффис”**-тойгоо орж ирээд **“менежмент”**-ээ эрхэлж байх жишээтэй. Бас хэдэн аравны турш анх яаманд заларч байснаа сүүлд өрөө түрээслэн сууж байсан **“ксерокс”** –ыг **“канон”** сэжин гаргаад одоо **“хувилагч”**-тай ана мана үзэлцэж байна.

2.3. Эсрэгээр гадаадын зохиол, эхийг эх хэлэндээ орчуулахдаа бас л тэр зүйлийг тун мэддэг байж орчуулах хэрэгтэй болж таарах нь. Нэг үгийн олон утга энд чухам ямар утгаараа орж гэдгийг ялгаж салгах нэгд чухал, бас монгол аху-д байдаггүй зүйлийг орчуулах уу, тайлбарлах уу? гэсэн асуудал үүдэн гарч буй нь тодорхой.

Нэр томъёо үүсэх зарчмын тухай:

- Үгийн сан дахь түүхэн ба хуучирсан үгийг шинэ утгаар сэргээн ашиглах: **удирдлага, гар**
- Үг бүтэх аргуудыг ашиглан шинэ нэр томъёо бий болгох: **түгээгүүр, дамжуулга**
- Нутгийн олон аялгууны үгнүүдээс оновчтой заримыг нь авч нэр томъёоны агуулгатай болгож хэрэглэх: **долмаач**
- Гадаад хэлний болон олон улсын чанартай нэр томъёог хуулбарлан орчуулах: **Television-телевизер**

Эдгээр зарчмын аль оновчтойгоор нь тухайлан авсан гадаадын нэр томъёог монгол хэлэнд нутагшуулах буюу монгол шинэ нэр томъёо араажав, гарааш гэх мэт үүсгэнэ.

Гадаадын нэр томъёог монгол хэлнээ үгчлэн орчуулах, эс бүтвээс утгачлан орчуулах, ижил утгатай зүйлээр дүйцүүлэх, ижил төрлийн юмаар дүйцүүлэх олон янзын арга байдаг байна.

2.4. Хэлмэрчлэхэд анхаарах зүйл

Хэлмэрч хүн **сонсох, цээжлэх, хөрвүүлэх, ярих** ийм дөрвөн зүйлийг зэрэг хийдэг онцлогтой. Ялангуяа М.Горбачев, Р.Гончигдорж шиг үргэлжлүүлэн зай завсар өгөхгүй ярьдаг хүний яриаг хам орчуулах бол туйлын бэрх ажил бөгөөд зөвхөн туршлагажиж, дадлагажсан хэлмэрчийн л дөнгөх ажил. Эхний ярьсныг хэлмэрчилж байх явцдаа дараагийн яриаг цээжилж, хөрвүүлэх бэлтгэл хийж байх болно. Хэрвээ ярьж байгаа хүн аливаа зохиол, бүтээлээс ишлэл авах, зүйр цэцэн үг хэлэх аваас тэр бүхнийг мэдэж байх шаардлагатай, мэдэхгүй үг хэллэг хэрэглэх аваас яах вэ гэдэг

асуудал тулгарна. Яригчийн яриаг хам **цагаар хэлмэрчлэх** боловч яригчтай шууд харьцаж, лавлаж асуух боломжгүй байдаг онцлогтой.

Хам хэлмэрчлэхэд ихэнхдээ хэлмэрч тусгай кабинд суугаад индэрт үг хэлж байгаа хүний яриаг хэлмэрчлэх жишээтэй. Хам хэлмэрч тухайн хүний урьд өмнө хэлж байсан үг, ярилцлагыг түүний уншиж судлах, хэлмэрчлэх дадлага хийх, хэлэх гэж байгаа үг, хийх ярианы сэдвийг урьдчилж мэдээд бэлтгэж болох талтай.

2.5. Орчуулахад анхаарах зүйл

Алив яруу найраг шүлгийг орчуулахдаа **“яруу найртай, утга төгс, мэдэхүйеэ хялбар”** хэмээх гурван зарчмыг чанд баримтлах ёстойг дурдсан нь олон.

“Орчуулагч, хэлмэрч нар ашиг хийгээд алдрыг хүсэх, алагчлахуй сэтгэлийг тэвчиж, шударга оюунаар уг утгасын хувийг сайтар шинжлээд, өөрийн ... эс мэдснээ, мэргэн хэмээн алдаршсан дээд доод хэнээс ч болов сайтар асууж, сэжгийг таслаад, тодорхой бөгөөд мэдэхүйеэ хялбар үгээр утга лугаа үл харшилдуулан сайтар орчуулбаас өөр бусдын үндсэнд олон сайн чуулганыг ариутган чадах...”⁹

“...Нэгэн нэр олон утганд орох нугуудыг нь урьд хойдыг сайтар шинжлээд нэгэнтээ шийдэж болох бөгөөс алинд хүртэх түүнд орчуул...”¹⁰,

“Шүлгийг орчуулах гэгч үг, утгыг орчуулах төдий биш, түүний найруулгыг хэв журам ба уран хэл, сэтгэлийг хөдөлгөх чадлыг бүрнээ орчуулах хэрэгтэй”¹¹ гэжээ.

3. “Ертөнцийн гурав”-ыг орчуулах зарим нэг оролдлого:

3.1. Ертөнцийн гурван хачин

Алгандаа хөхтэй араатны хаан арслан нэг хачин
Амаа байтал шилээрээ дугардаг голио нэг хачин
Амрагын дээд аав, ээж хоёр золгодоггүй нэг хачин

Эхний оролдлого:

Эхний удаад өгүүлбэрийн гишүүнийг тодотгон утга санааг орхилгүй гаргахын тулд үгчлэн орчуулахыг хичээв.

⁹ “Мэргэд гарахын орон” үндэсний хэвлэлийн хороо, Бээжин, 1988. 70-73 –р тал

¹⁰ “Мэргэд гарахын орон” үндэсний хэвлэлийн хороо, Бээжин, 1988. 75--78 –р тал

¹¹ Ц.Дамдинсүрэн, Монгол хэл бичгийн тухай, Улаанбаатар, 1957, 10-р тал

Es ist verwunderlich, dass der Lцwe, der Kцnig der Raubtiere, seine Zitzen auf der FuЯsohle hat.

Es ist verwunderlich, dass die Grille, trotz Vorhanden sein des Mundes, durch den Nacken zwitschert.

Es ist verwunderlich, dass die Eltern, die das hцhste Stadium der Liebe erreicht haben, zum Neuen Jahr miteinander keine BegрьЯungszeremonie machen.

Утга санаа нь ерөнхийдөө гарсан боловч нэгд монгол эхээсээ дэндүү урт болов. Хоёрт герман шүлгийн сүүл холбох зарчим хийгээд өргөлтийг харваас баримталж чадсангүй.

Хоёр дахь оролдлого:

Өгүүлбэрийн бүтцийг өөрчлөн хоёр өгүүлбэрээр илэрхийлэхдээ эхнийхийг туслах, хоёр дахийг гол үгүүлбэрээр илэрхийлэхийг оролдлоо.

Dass der Raubtierkцnig Lцwe seine Zitzen auf seinen FuЯsohle hat, ist **verwunderlich**,

Dass die Grille trotz vorhanden seines Mundes durch den Nacken zwitschert, ist **verwunderlich**,

Dass das hцhste Liebespaar Eltern zum Neuen Jahr keine BegрьЯung macht, ist **verwunderlich**.

Нэгд нэг мөрөн дэх үгийн тоо эрхбиш цөөрсөн, хоёрт герман шүлгийн хэмнэл, өргөлт харваас дээрдэж, уншихад хялбар болсон.

3.2. “Ертөнцийн гурван хөнгөн”- ийг орчуулах оролдлого

Урсахаас ус нэг хөнгөн

Хийсэхээс өд нэг хөнгөн

Өргөхөд өвс нэг хөнгөн

Эхний оролдлого

Эхлээд утга санааг бүрэн гаргах үүднээс утгачлан орчуулахыг хичээв.

Die drei Leichten der Welt

Von den FlieЯenden ist das Wasser leicht zu bewegen.

Von den Wind Forttreibenden ist die Feder leicht zu fliegen.

(Von den Windigen ist die Feder leicht fortzutragen.)

Von den Voluminцsen ist das Heu leicht zu tragen.

Герман найруулга тааруухан, шүлэглэлт барагтайхан болсон шиг санагдана.

Хоёр дахь оролдлого

Үг бүрийг утгачлан аваад хөнгөн маягаар орчуулахыг хичээв.

Die drei Leichten der Welt

Von den FlieЯenden ist das Wasser leicht,

Von den Wind Forttreibenden ist die Feder leicht,

Von den Voluminцsen ist das Heu leicht.

Бүр ахиулаад арай цомхон бүтэцтэй болгохыг хичээлээ.

Die drei Leichten der Welt

FlieЯendes Wasser ist leicht.

fliegendes Feder ist leicht.

Getrocknetes Gras ist leicht.

Миний бодлоор шүлэглэлт гайгүй, уншихад амархан, цээжлэхэд хялбар болсон шиг.

3.3. “Ертөнцийн гурван улаан”-ыг орчуулах оролдлого

Ертөнцийн гурван улаан

Жавартай тэнгэрийн хаяа нэг улаан

Жаргалтай хатны хацар нэг улаан

Жартгай хүний нүд нэг улаан

Эхний оролдлого:

Гол нь утга санааг аль болох бүрэн гаргахыг хичээв.

Die drei Roten der Welt

Wenn das Wetter kalt ist, ist einmal der Horizont beim Sonnenuntergang rot.

Wenn die Frau glücklich ist, strahlen einmal ihre Wangen rot.

Wenn ein Mensch mьde ist, sind einmal seine Augen rot.

Өгүүлбэрийн бүтэц жигд бус, бөгөөд туслах болон үндсэн өгүүлбэрээр илэрхийлсэн билээ.

Хоёр дахь оролдлого:

Die drei Leichten der Welt

Der Horizont des kalten Wetters ist rot,

Die Wangen glücklicher Frau sind rot,

Die Augen des mьden Mannes sind rot.

Бүтэц нь эхтэйгээ төстөйвтэр, шүлэглэлт дажгүй, уншихад хялбар болжээ.

3.4.Ертөнцийн гурвыг орчуулахад гарч болох бэрхшээл:

1. Хуучирсан нэр томъёог зөв ойлгож орчуулах
2. Монгол хэлэнд нэг үгээр илэрхийлэх боловч олон янзаар орчуулагдах,
3. Монгол хэлэнд жирийн тодотгол гишүүнтэй өгүүлбэрийг герман хэлэнд тодотгол өгүүлбэрээр илэрхийлэх тал байдаг.
4. Герман шүлэгний аясаар орчуулахад төвөгтэй,
5. Угаас харийн хэлэнд, тэр дундаа шүлэг орчуулах төвөгтэй.

Дүгнэлт:

1. “Ерөнцийн гурав”-ыг орчуулахад нэгдүгээрт эх сэдвээ өөрөө бүрэн ойлгох, хоёрт орчуулахдаа утга санааг зөв, нэг мөр гаргахыг гол болгох, гуравт эх хэлээрээ уншиж байгаа хүнд аль болох ойлгомжтой, энгийн үг, өгүүлбэрээр илэрхийлсэн байх ёстой мэт санагдана.
2. Бүтцийн хувьд эхээс хэт урт, бас богино биш байхаас гадна, ардын аман зохиол гэдэг нь харагдаж байх, өөрөөр хэлбэл уншихад амар, цээжлэхэд хялбар байвал зохилтой.
3. “Ерөнцийн гурав”-ыг яруу найргийн хэлбэрээр бичсэн байдгийг анхаарч орчуулахдаа тэр хэлбэрийг нь гаргахыг хичээх, тэгэхийн тулд үгийн олон утгыг сайн мэдэх **ижил** болон **эсрэг** утгатай үгсийг сайн эзэмшсэн байх шаардлагатай мэт санагдлаа.
4. Хэдийгээр “ертөнцийн гурав”-ыг орчуулах гэдэг дурын хүний барьж аван хийх гарын дорхи ажил биш ч гэлээ, хэн нэг нь зориглон эхлэх хэрэгтэй. Шүүмжлэх, засах, санаа өгөх хүн гарч л таараа. Шүүмжлэлийн дагуу шантралгүй, мохолгүй, оролдоод байх хэрэгтэй. Оролдлого ихэт оройд нь гарна гэсэн мэргэн үг ч байдаг. “*Übung macht den Meister!*”

Ашигласан ном:

1. Г.Аким Монгол өвөрмөц хэлцийн тайлбар толь
2. Монгол хэлний хэлц үгийн сан
3. Ардын аман зохиол, ертөнцийн гурав

Хавсралт:

Ертөнцийн гурав

Die Dreien der Welt

Ертөнцийн гурван цагаан

Die drei Weißheiten der Welt

Өсөхөд шүд нэг цагаан

Beim Aufwachsen sind die Zähne weiß,

Өтлөхөд үс нэг цагаан

Beim Alt werden sind die Haare weiß,

Үхсэн хойно яс нэг цагаан

Nach dem Sterben sind die Knochen weiß.

Ертөнцийн гурван цэгц

Die drei Ordentlichen der Welt

Сая буусан бэр нэг цэгц

Die neu aufgestellte Jurte ist einmal ordentlich.

Нуурт суусан нугас нэг цэгц

Die Schwäne im See sind einmal ordentlich.

Хүлэг морины дэл нэг цэгц

Die Mähne des Pferds ist einmal ordentlich.

Ертөнцийн гурван цэмцгэр

Die drei Akkuraten der Welt

Үүлээ хөөсөн тэнгэр нэг цэмцгэр

Der wolkenlose Himmel ist einmal akkurat.

Үнсээ гаргасан тулга нэг цэмцгэр

Die Feuerstelle, deren Asche gerade entfernt wurde, ist einmal

Үсээ самнасан авгай нэг цэмцгэр akkurat.
Die Frau, die beim Friseur war, ist einmal akkurat.

Ертөнцийн гурван цэнхэр Die drei Blauen der Welt
Холоос харагдаж байгаа уул нэг Die Berge in der Ferne sind einmal blau.
цэнхэр Das Wasser in der Tiefe ist einmal blau.
Хонхорт байгаа ус нэг цэнхэр Der Himmel der Erde ist einmal blau.
Хорвоод байгаа тэнгэр нэг цэнхэр

Ертөнцийн гурван чимэг Die drei Schmuckstücke der Welt
Сайхан хүүхэн гэрийн чимэг Eine schöne Frau ist der Schmuck des Hauses.
Сайн морь эрийн чимэг Ein schönes Pferd ist der Schmuck des Reiters.
Сагсар мод уулын чимэг Die prachtvollen Bäume sind Schmuck des Berges.

Ертөнцийн гурван чимэг Die drei Schmückenden der Welt
Тэмээ говийн чимэг Die Kamele schmücken die Wüste.
Тэрэг хотын чимэг Die Autos schmücken die Stadt.
Сахал эрийн чимэг Der Bart schmückt den Mann.

Ертөнцийн гурван цоорхой Die drei Undichten der Welt
Орох тэнгэрийн орой цоорхой Beim Dauerregen ist der Himmel oben undicht.
Орсон буурын шил ноорхой Dem brunftigen Kamelhengst ist der Nacken undicht.
Ой болоогүй хүүхдийн зулай Dem neugeborenen kleinen Baby ist die Stirn undicht.
цоорхой

Ертөнцийн гурван шар Die drei Gelben der Welt
Эрдэнэд алт нэг шар Unter den Juwelen ist einmal das Gold gelb.
Эдэнд жанч нэг шар Unter den Bekleidungen ist einmal der Umhang¹³ gelb.
Идээнд уураг¹² нэг шар Unter den Speisen ist einmal die Erstmilch gelb.

Ертөнцийн гурван шарвагануур Die drei Lieb dienenden der Welt
Хоол горьдсон хав шаравгануур Die Welpе, die etwas pressen möchte, ist liebdienend¹⁴.
Хов горьдсон хутгагч шаравгануур Der Neugieriger, der etwas hören möchte, ist liebdienend.
Хувь горьдсон бялдууч Der Heuchler, der etwas haben möchte, ist liebdienend¹⁵.
шаравгануур

¹² Гал уураг шар байдаг

¹³ Der Umhang eines Lamas

¹⁴ Wedelnd,

¹⁵ heuchlerisch

Ертөнцийн гурван ширүүн

Төрд элч ширүүн
Төмөрт хуурай ширүүн
Төхөмд зараа ширүүн

Die drei Rauen¹⁶ der Welt

Der Bote des Staats ist rau.
Der Rasper des Eisens ist rau,
Der Igel in der Schlucht ist rau.

Ертөнцийн гурван шившиг

Аманцар морь авын шившиг
Аальгүй авгай гэрийн шившиг
Хэрүүлч хүн хээрийн шившиг

Die drei Blamagen der Welt

Das eigenwillige Pferd ist bei der Jagd eine Blamage.
Die kokette Frau ist zu Hause eine Blamage.
Der/Die Streitsüchtige ist auf der Reise eine Blamage.

Ертөнцийн гурван шившиг

Муу эмээл морины шившиг
Муу эм гэрийн шившиг
Муу нохой хотны шившиг

Die drei Schdndenden der Welt

Ein hdsslicher Sattel schdndet das Pferd.
Eine schlechte Frau schdndet die Нтт‘.
Ein schlechter Hund schdndet die Нрд’.

Ертөнцийн гурван янаг

Баян хүнд худалдаачин янаг
Бааран хүнд нохой янаг
Ховч хүнд ноён янаг

Die drei Lieben der Welt

Dem Reichen ist der Hdndler lieb.
Dem Hockenden ist der Hund lieb.
Den Schwdtzern ist der Кцnig lieb.

Ертөнцийн гурван яншаа

Хөдлөхгүй төхник хашааны яншаа
Хүмүүжилгүй хүн хөгжлийн яншаа
Хүнд сурталтан нийгмийн яншаа

Die drei Sturenden der Welt

Ein kaputtes Auto sturt im Hof die Bewegung.
Ein unerzogener Mensch sturt die Entwicklung.
Ein Бьрократ sturt die Gesellschaftshaltung.

Ертөнцийн гурван хачин

Алгандаа хөхтэй арслан нэг хачин
Амаа байтал шилээрээ дугардаг
голио нэг хачин
Амрагын дээд аав, ээж хоёр
золгодоггүй нэг хачин

Die drei Wunderlichen der Welt

Dass der Raubtierкцnig Lцwe seine Zitzen auf seinen FuЯsohle hat,
ist verwunderlich,
Dass die Grille trotz vorhanden seines Mundes durch den Nacken
zwitschert, ist verwunderlich,
Dass das hцchste Liebespaar Eltern zum Neuen Jahr keine
BegrцЯung macht, ist verwunderlich.

Мэлхийн мээм (хөх) нүдэндээ
байдаг нэг хачин
Аалзны мээм нуруундаа байдаг нэг
хачин

Die drei Wunderlichen der Welt

Es ist verwunderlich, dass der Frosch seine Zitzen an den Augen hat.
Es ist verwunderlich, dass die Spinne ihre Zitzen auf dem Rцcken
hat.
Es ist verwunderlich, dass der Elefant seine Zitzen auf der FuЯsohle

¹⁶ Ширүүн – wutschnaubend, , rau, stachelig

Зааны мээм тавгандаа байдаг нэг хачин

hat.

Ертөнцийн гурван ширүүн

Die drei Rauen der Welt

Хөгширсөн үхрийн хэл нэг ширүүн

Die Zunge einer alten Kuh ist rau.

Хаднаас гарсан хайрга нэг ширүүн

Der Kies der Granite ist rau.

Хааны тогтоосон хууль нэг ширүүн

Die Gesetze des Königs sind rau.

Ертөнцийн гурван яншаа

Die drei Murrischen der Welt

Хасаг тэрэг замын яншаа

Der Karren auf der Straße ist murrisch.

Хатсан ховоо худгийн яншаа

Der trockene Schopfbeutel im Brunnen ist murrisch.

Хөгшин нохой хотны яншаа

Der alte Hund vor der Herde ist murrisch.

Ертөнцийн гурван ногоон

Die drei Grünen der Welt

Усанд замаг нэг ногоон

Einmal ist der Tang im Wasser grün.

Хаданд хөгц нэг ногоон

Einmal ist die Flechte auf dem Felsen grün.

Дэлхийд ногоо нэг ногоон

Einmal sind die Pflanzen auf der Erde grün.

Тагт ургасан арц нэг ногоон

Die drei Immergrünen der Welt

In den Bergen ist einmal der Wacholder grün.

Тайгад ургасан хуш нэг ногоон

Im Wald ist einmal die Kiefer grün.

Талд ургасан зээргэнэ нэг ногоон

In der Steppe ist einmal der Ephedra grün.

Ертөнцийн гурван улаан

Die drei Roten der Welt

Жавартай тэнгэрийн хаяа нэг улаан

Wenn das Wetter kalt ist, ist einmal der Horizont beim

Жаргалтай хатны хацар нэг улаан

Sonnenuntergang rot.

Жартгай хүний нүд нэг улаан

Wenn die Frau glücklich ist, strahlen einmal ihre Wangen rot.

Wenn ein Mensch müde ist, sind einmal seine Augen rot.

Жалганд ургасан сухай нэг улаан

Die drei Roten der Welt

Einmal ist die Tamariske in der Schlucht rot.

Жаварт гүйсэн үнэг нэг улаан

Einmal ist der in der Kälte geborene Fuchs rot.

Зуудаг нохойн жавьж нэг улаан

Einmal ist der Mund des bissigen Hundes rot.

Ертөнцийн гурван хөх

Die drei Blauen der Welt

Уудам дэлхийн тэнгэр нэг хөх

Einmal ist der Himmel über der weiten Erde blau.

Унтрах галын дөл нэг хөх

Einmal ist die Flamme des erlöschenden Feuers blau.

Урсах голын ус нэг хөх

Einmal ist das Wasser des fließenden Flusses blau.

Ертөнцийн гурван хар

Die drei Schwarzen der Welt

Цасанд мөр нэг хар

Auf dem Schnee sind die Spuren schwarz.

Цаасанд бичиг нэг хар

Auf dem Papier sind die Schriften schwarz.

Зарганд үг нэг хар

Bei der Klage sind die Worte schwarz.

Ертөнцийн гурван хар

Тостойгоос тогоо нэг хар

Билэгтэйгээс бичиг нэг хар

Амттайгаас архи нэг хар

Die drei Schwarzen der Welt

Von den Fettigen ist einmal der Kochkessel schwarz.

Von den Geistigen ist einmal die Schrift schwarz.

Von den Schmeckenden ist einmal der Schnaps schwarz.

Ертөнцийн гурван хар

Айраг цагаанаас гарч байвч архи
нэг хар

Арчиж зүлгэж байвч тогоо нэг хар

Алт мөнгөөр чимэж байвч үс нэг
хар

Die drei Schwarzen der Welt

Obwohl er von Joghurt abstammt, ist der Brandwein einmal
schwarz.

Obwohl (er) ständig geputzt und abgetrocknet (wird), ist einmal der
Kochkessel schwarz.

Obwohl sie mit Gold und Silber geschmückt werden, sind einmal die
Haare schwarz.

Ертөнцийн гурван харанхуй¹⁷

Эрдэмгүй хүн харанхуй

Саргүй шөнө харанхуй

Хоньгүй хот харанхуй

Die drei Dunkeln der Welt

Der Geist der Ungebildeten ist dunkel.

Die Neumondnacht ist dunkel.

Die Viehstelle ohne Schafe ist dunkel.

Ертөнцийн гурван сайхан

Зөөж буухад зүлэг сайхан

Зөвлөж ярихад аав сайхан

Эргүүлж мөлжихөд хүзүү сайхан

Die drei Schönen der Welt

Für den Umzug ist das Weideland schön.

Für die Ratsuchenden ist der Vater schön.

Mit vielen Spalten ist der Halswirbel schön.

Ертөнцийн гурван сайхан

Арван тавны сар нэг сайхан

Атар газрын цэцэг нэг сайхан

Аав, ээжийн сургааль нэг сайхан

Die drei Schönen der Welt

Einmal ist der Vollmond am Himmel prachtvoll.

Einmal sind die Blumen der Wiese prachtvoll.

Einmal sind die Lehren der Eltern prachtvoll.

Ертөнцийн гурван сайхан

Аваагүй байхад авгай сайхан

Алаагүй байхад үнэг сайхан

Амсаагүй байхад архи сайхан

Vor dem ist ... schön

Vor dem Heiraten ist die Frau verführerisch schön.

Vor dem Jagen ist der Fuchs (ver)lockend schön.

Vor dem Trinken ist der Schnaps anziehend schön.

Ертөнцийн гурван хайраан

Учир мэдэхгүй хүнд үг хайран

Үнэр мэдэхгүй хүнд зандан хайран

Die drei Schaden der Welt

Dem den Sinn nicht Verstehenden ist das nützliche Wort zu schade.

Dem den Duft nicht Unterscheidenden ist das Sandelholz zu schade.

¹⁷ Dumm, stockfinster, schwarz,

Үзээд мэдэхгүй хүнд эд хайран

Ертөнцийн гурван баян

Эрдэм ном дээд баян

Үр хүүхэд дунд баян

Эд хөрөнгө адгийн баян

Dem die Qualitdt nicht Erkennenden ist die gute Sache zu schade.

Die drei Reichen der Welt

Das Wissen ist der beste Reichtum.

Die Kinder sind der mittlere Reichtum.

Die Habseligkeiten sind der schlechteste Reichtum.

Ертөнцийн гурван баян

Газар үндсээр баян

Тэнгэр одоор баян

Далай усаар баян

Die drei Reichen der Welt

Die Erde ist an Wurzeln reich.

Der Himmel ist an Sternen reich.

Der Ozean ist an Wasser reich.

Ертөнцийн гурван хоосон

Барьж тавьж байвч зүүд хоосон,

Барай торойж байвч зэрэглээ
хоосон

Бархирч архирч байвч цуурай нэг
хоосон

Die drei Leeren der Welt

Obwohl es man mit der Hand anfasst, ist der Traum leer.

Obwohl man wahrhaftig sieht, ist die Fata Morgana leer.

Obwohl man wirklich hört, ist das Echo leer.

Ертөнцийн гурван худал

Тэхийн эвэр тэнгэрт хүрнэ гэдэг
нэг худал,

Тэмээн сүүл газарт хүрнэ гэдэг нэг
худал

Тэнэг хүн ноён сууна гэдэг нэг
худал

Die drei Unwahren der Welt

Dass die Hцrner des Steinbocks den Himmel erreichen, ist einmal
unwahr.

Dass der Kamelschwanz die Erde berцhrt, ist einmal unwahr.

Dass der Idiot den Thron des Kцnigs besteigt, ist einmal unwahr.

Ертөнцийн гурван хөнгөн

Урсахаас ус нэг хөнгөн

Хийсэхээс өд нэг хөнгөн

Өргөхөд өвс нэг хөнгөн

Die drei Leichten der Welt

Von den FlieЯenden ist das Wasser leicht zu bewegen.

Von den Wind Forttreibenden ist die Feder leicht zu fliegen.

(Von den Windigen ist die Feder leicht fortzutragen.)

Von den Voluminцsen ist das Heu leicht zu tragen.

Ертөнцийн гурван муухай

Булган малгайд чихэвч муухай

Хувхай эмээлэнд хударга муухай

Үүний хүнд ууц муухай

Die drei Hdsslichen der Welt

Die Ohrenklappe einer Zobelmtze ist hdsslich.

Der Schwanzriemen eines farblosen Sattels ist hdsslich.

Фыр den an der Тыр Stehenden ist der Feststeller hdsslich.

Ертөнцийн гурван ариун

Ургаж байгаа арц нэг ариун

Уугьж байгаа хүж нэг ариун

Урсаж байгаа ус нэг ариун

Die drei Reinen der Welt

Der wachsende Wacholder ist rein.

Die brennende Duftstange ist rein.

Das Wasser des flieЯenden Flusses ist rein.

Ертөнцийн гурван их санаатан

Голио үер ирэхийг болгоомжлон
өндөрт гарч зогсоно,
Тогоруу дэлхий цөмрөхийг
болгоомжлон сэм сэм алхана
Мэлхий тэнгэр унахыг
болгоомжлон дээшээ харж хэвтэнэ.

Ертөнцийн гурван хурц

Үхэх хүний нүд нэг хурц
Үгүйрэх хүний шүд нэг хурц
Үүлэн чөлөөний нар нэг хурц

Ертөнцийн гурван гүн

Их далайн ероол нэг гүн
Эрдэмтэн хүний санаа нэг гүн
Энх төрийн бодлого нэг гүн

Ертөнцийн гурван тус

Төрөхөд халамжлахын тус
Өвдөхөд сувилахын тус
Үхэхэд яс барихын тус

Ертөнцийн гурван ганцаараа

Сал онгоцноос салбал далайнд
дунд ганцаараа
Саадаг нумнаас салбал дайсны
дунд ганцаараа
Сайн мориноос салбал талын дунд
ганцаараа

Ертөнцийн гурван олон

Худалч хүний нээрээн олон
Хуурамч хүний хөөрхий олон
Хуудуу хүний за олон

Ертөнцийн гурван бардам

Хад сайтын үнэг бардам
Хадам сайтын хүргэн бардам
Нохой сайтын хот бардам

Die drei Ibbervorsichtigen der Welt

Die Grille steht auf einer Hцhe, um sich vor der Ibberschwemmung zu retten.
Die Kraniche gehen vorsichtig, um nicht die Erde einstцrzen zu lassen.
Die Frцsche schlafen auf dem Rцcken, um, falls der Himmel einstцrzt, ihn zu stцtzen.

Die drei Scharfen der Welt

Vor dem Sterben sind die Augen scharf.
Die Zdhne der verarmenden Menschen sind scharf.
Die Sonne in der Wolkenlцcke ist scharf.

Die drei Tiefen der Welt

Der Boden des groЯen Ozeans ist tief.
Die Gedanken der Gelehrten sind tief.
Die Politik eines friedlichen Staates ist tief.

Die drei Hilfen der Welt

Die Fцrsorge beim Aufwachsen ist eine Hilfe.
Die Pflege des Kranken ist eine Hilfe.
Die Bestattung des Toten ist eine Hilfe.

Die Verlassenen der Welt

Wenn man sich vom Schiff oder Boot trennt, ist man im Meer verlassen.
Wenn man sich von den Pfeil und Bogen trennt, ist man unter den Feinden verlassen.
Wenn man sich vom besten Ross trennt, ist man in der Steppe verlassen.

Die drei oft Sagenden der Welt

Der Lцgner sagt oft wirklich.
Der Schmeichler sagt oft Liebling.
Der Nichtstuer sagt oft ja.

Die drei Prahlerischen der Welt

Der Fuchs, der viele versteckte Winkel hat, ist prahlerisch.
Der Schwiegersohn, der gute Schwiegereltern hat, ist prahlerisch.
Die Hцrde der Familie, die einen guten Hirtenhund hat, ist

prahlerisch.

Ертөнцийн гурван дөт

Сарны гэрэлд нар дөт
Насны туршид хань дөт
Ноёны хэрэгт боол дөт

Die drei Nahen der Welt

Dem Vollmond ist die Sonne nah.
Für das Leben ist die/der Gefährte nah.
Für die Arbeit eines Königs ist der Untertan nah.

Ертөнцийн гурван тансаг

Агаарт байдгаас сар тансаг,
Дэлхийд байдгаас цэцэг тансаг
Дэлхийд байдгаас арслан тансаг

Die drei Prächtigen der Welt

Der Vollmond am Himmel ist prächtig.
Die Blumen in der Steppe sind prächtig.
Der Löwe unter den Raubtieren ist prächtig.

Ертөнцийн гурван хурдан

Салхитай тэнгэрийн үүл нэг
хурдан
Саруул ухаантны санах нэг хурдан
Сайн морины давхих нэг хурдан

Die drei Schnellen der Welt

Die Wolken am Himmel beim Wind sind schnell.
Das Denken des Intelligenzen ist schnell.
Das Rennen eines guten Pferdes ist schnell.

Ертөнцийн гурван бэрх

Замгүй давааг давахад бэрх
Зангилсан үгийг тайлахад бэрх
Зааны соёог залахад бэрх

Die drei Schwierigkeiten der Welt

Das Überqueren eines spurlosen Passes ist schwer.
Das Verstehen eines verschlüsselten Wortes ist schwer.
Das Geradebiegen des Elfenbeins ist schwer.

Ертөнцийн гурван бэрх

Чулуун дээр ногоо ургуулах нэг
бэрх
Усан дээр гал түлэх нэг бэрх
Үхрийн эвэр дээр цас тогтоох нэг
бэрх

Die drei Schweren der Welt

Auf dem Stein etwas anpflanzen, ist schwer.
Auf dem Wasser Feuer machen, ist schwer.
Auf dem Ochsenhorn den Schnee befestigen, ist schwer.

Ертөнцийн гурван хэцүү

Үерлэн шуугих нь ус хэцүү
Дүрэлзэн асах нь түймэр хэцүү
Эрчлэн хийсэх нь салхи хэцүү

Die drei Mächtigen der Welt

Das Wasser als Überschwemmung ist mächtig.
Das Feuer als Brandverbreitung ist mächtig.
Der Wind als Wirbelsturm ist mächtig.

Ертөнцийн гурван хэцүү

Тоолоход од хэцүү
Туулахад тал хэцүү
Туухад гахай хэцүү

Die drei Schwierigen der Welt

Das Zählen der Sterne ist schwierig.
Das Überqueren der weiten Steppe ist schwierig.
Das Treiben der Schweine ist schwierig.

Ертөнцийн гурван зовдог

Үхэр туусан хүн хүрэн хүртлээ
зовдог

Үр муут хүн үхэн үхэтлээ зовдог
Үндэс муут мод унанунатлаа
зовдог

Die drei sich Qudlenden der Welt

Der Kuhlreiber qudlt sich bis zum Zielort.

Der seine Kinder schlecht erzogen hat, qudlt sich bis zum Tod.

Der Baum, der schlechte Wurzeln hat, qudlt sich bis zum
Umstürzen.

Ертөнцийн гурван гадна

Харьд очдогоороо хүүхэн гадна
Хал үздэгээрээ гар гадвна
Хар нүднээс хөмсөг гадна

Die drei drauЯen Bleibenden der Welt

Die Frau, die als Braut geht, ist drauЯen.

Die schwer arbeitenden Hdnde sind drauЯen.

Die Augenbrauen sind drauЯen.

Ертөнцийн гурван буг

Харамч эм гэрийн буг
Хавтгай түлээ галын буг
Хатсан ховоо худгийн буг

Die drei Ddmonen der Welt

Die geizige Frau ist im Haus ein Ddmon.

Das flache Holz ist im Ofen ein Ddmon.

Der getrocknete Howoo¹⁸ ist im Brunnen ein Ddmon.

Ертөцийн гурван өшөөтэй

Үнэн үг хэлсэн хүнд хүн өшөөтэй
Үхэр унасан хүнд нохой өшөөтэй
Улаа хийсэн газарт үхэр өшөөтэй

Die drei Hassenden

Der, die Wahrheit sagt, wird von den Menschen gehasst,

Der, die Kuh reitet, wird vom Hund gehetzt.

Die Viehschlachtstelle wird von der Kuh gehasst.

Ертөнцийн гурван давхаргатай

Өндөр тэнгэр үүлэн давхаргатай
Өвсөн дэлхий цасан давхаргатай
Өргөн далай мөсөн давхаргатай

Die drei Schichten der Welt

Der hohe Himmel hat eine Wolkenschicht.

Die Pflanzenerde hat eine Schneeschicht.

Der groЯe See hat eine Eisschicht.

Ертөнцийн гурван даардаггүй

Ууланд төрсөн бүргэд даардаггүй
Усанд төрсөн загас даардаггүй
Ургацанд төрсөн уйгур даардаггүй

Die drei nicht Frierenden der Welt

Der im Gebirge geborene Adler friert nicht.

Der im Wasser geborene Fisch friert nicht.

Der im Stangenzelt geborene Uigur friert nicht.

Ертөнцийн гурван үгүй

Худгийн усанд загас үгүй
Хууч үгэнд худал үгүй
Хөндий тэнгэрт багана үгүй.

Die drei Keinen der Welt

Das Brunnenwasser enthдlt keinen Fisch.

Die alten Worte enthalten keine Unwahrheit.

Der leere Himmel hat keine Stütze.

Ертөнцийн гурван тэнэг

Die drei Idioten der Welt

¹⁸ der Schupfeimer, früher hat man ihn aus Leder gemacht.

Эрхэм тэнэг морио магтана
Дунд тэнэг эхнэрээ магтана
Адгийн тэнэг биеэ магтана

Sein Pferd lobt der einfache Idiot.
Seine Frau lobt der mittlere Idiot.
Sich selbst lobt der letzte Idiot.

Ертөнцийн гурван муруй

Урсгал ус нэг муруй
Ургаа мод нэг муруй
Урт зам нэг муруй

Die drei Krummen der Welt

Das Wasser im Fluss ist krumm.
Der wachsende Baum ist krumm.
Der weite Weg ist krumm.

Ертөнцийн гурван дутуу

Ууланд бүслүүргүй нэг дутуу
Далай таглаагүй нэг дутуу
Тэнгэр баганагүй нэг дутуу

Die drei Fehlenden der Welt

Dem Berg fehlt der Gürtel einmal.
Dem Ozean fehlt der Deckel einmal.
Dem Himmel fehlt die Stütze einmal.

Ертөнцийн гурван хагас

Унтах гэдэг үхэхийн хагас
Унгах баахын хагас
Уурлах гэдэг галзуурахын хагас

Die drei Hälften der Welt

Das Schlafen ist die Hälfte des Sterbens.
Das Aufblühen ist die Hälfte des Scheiterns.
Das Drgern ist die Hälfte des tollwütig Werdens.

Ертөнцийн гурван хол

Үхэр унасан хүнд газар хол
Үхсэн хүнд дэр хол
Үгүйрсэн хүнд юм хол

Die drei Weiten der Welt

Für den Ochsenreiter ist der Weg weit.
Für den Toten ist das Kopfkissen weit.
Für den Verarmten ist das Eigentum weit.

Ертөнцийн гурван цоорхой

Орох тэнгэрийн орой цоорхой
Орсон буурны шил цоорхой
Ойгүй хүүхдийн зулай цоорхой

Die drei Undichten der Welt

Beim Regenwetter sind die Wolken am Himmel undicht.
Der Nacken eines brunftigen Kamelhengstes ist undicht.
Die Stirn eines Sduglings ist undicht.

Ертөнцийн гурван хэврэг

Эгнэгт батгүй тул энэ нас хэврэг
Үүрд ханилахгүй тул амраг садан хэврэг
Эцэстээ барагдах тул эд хөрөнгө хэврэг

Die drei Zerbrechlichen der Welt

Das nicht ewig existierende Leben ist zerbrechlich.
Die/Der nicht ewig bleibende Gatte/in ist zerbrechlich.
Die am Ende verrottenden Habseligkeiten sind zerbrechlich.

(Übersetzung auf Deutsch von A. Tserenchuluun)

Буддын шашны нэр томъёог орчуулах асуудалд

Д.Бүрнээ /МУИС, МХСС/

Түлхүүр үг: буддын шашны нэр томъёог орчуулах уйгарын уламжлал, “Мэргэд гарахын орон” нэр томъёоны толь; нэр томъёог үгчлэн орчуулах, утга дүйлгэн орчуулах, зээлдэн авах арга, нэр томъёог орчуулах хандлага

Монголын ард түмэн төвд хэлнээс ном судар орчуулах талаар арвин туршлага хуримтлуулжээ. Энэ нь бүр 13-14 зууны үеэс буддын шашин, гүн ухаан, эрдэм ухааны олон аймгийн ном зохиолыг төвд хэлнээс орчуулж, хэдэн арван орчуулагч, гүүш нар төрөн гарч, монгол орчуулгын сан хөмрөгийг бүтээл туурвилаараа баяжуулсантай холбоотой. Орчуулгын арвин бүтээл нь монгол орчуулга судлалын үнэ цэнэтэй хэрэглэгдэхүүн болж байна. Энэхүү өгүүлэлд эн тэргүүн Буддын шашны нэр томъёог төвд хэлнээс орчуулж байсан уламжлалын талаар авч үзэхийн сацуу өнөө үед буддын шашны нэр томъёог төвд, англи хэлнээс орчуулах талаар гарч буй зарим ололт амжилтын талаар өгүүлэхийг зорьсон болно.

Төвд хэлнээс ном судар орчуулж эхэлсэн 13-14 зууны үеэс буддын шашны үг хэллэг, нэр томъёог орчуулах талаар монголчууд туршлага багатай байсан тул уйгарчуудын санскрит хэлнээс орчуулж байсан уламжлалыг баримталсан тухай эрдэмтэн судлаачид бичиж тэмдэглэжээ. Тухайлбал оросын эрдэмтэн Ю.Н.Рерих “...монголчууд Уйгараар дамжуулан Бурханы шашны соёлтой танилцахдаа согд, уйгар хэлнээ бэлхнээ орчихоод байсан шашны чанартай, самгардаас зээлдэн авсан үг олныг авч хэрэглэх болсныг бид мэднэ. Тийнхүү хэлхээ холбоо тогтоосон тэр цагт гүн ухааны нэр томъёог төдий л их өргөн хэрэглэхгүй байсан учир согд, уйгар хэлэнд орсон самгардаас зээлдэн авсан бурханы шашны нэр томъёог монголчлолгүй тэр хэвээр нь самгардаар нь хэрэглэх хандлагатай байжээ” гэж бичжээ¹⁹. Энэ үед зээлдсэн махбод, вишай, агшин, голди, галав, сансар, судар, шастир, тарни, арш, нирваан, нисваанис, санваар, шагшаабад, тидши, бодь, шраваг, брадигабуд гэх мэт олон үг өнөө үед уламжлан ирсэн байна. Монгол орноо буддын шашин хүчтэй дэлгэрч эхэлсэн XVI-XVII зууны үеэс олон тооны сүм хийд байгуулагдан түүнд лам нар олноор шавилан сууж, хүрээ хийд шашин номын төдийгүй эрдэм соёлын төв болж байв. Монголын ард түмний оюунлаг залуучууд Төвдийн Лхас, Гүмбүм зэрэг буддын шашны томоохон хийдүүдэд очиж, төвдийн эрдэмтэн багш нарт шавь орж, буддын утга зохиолыг судалж, буддын шашин, гүн ухаан, анагаах ухаан, дуун ухаан зэрэг их бага таван ухааныг хамарсан

¹⁹ Л.Хүрэлбаатар, Орчуулгын товчоон (Сонгодог орчуулгын зарчим, уран чадварын асуудалд), Улаанбаатар, 1995, 17.

арвин их зохиолыг төвд хэлээр туурвисан нь 20 дугаар зуун гарахад хэдэн зуун боть бүтээл болжээ. Судлаачдын үзэж байгаагаар төвд хэлээр бүтээлээ туурвиж байсан монгол мэргэдийн тоо 200 гарч байгаа бөгөөд тэдний бичсэн зохиол монгол үндэстний төдийгүй төвдийн утга зохиолыг хөгжүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэсэн билээ. Мөн үед XIV зуунаас орчуулж эхэлсэн буддын шашин, утга зохиолын их цоморлиг Ганжуур, Данжуурыг төвд хэлнээс орчуулж дуусгах, улмаар ариутган шүүж барлах ажлыг монголын мэргэд ихээхэн хүчин чармайлт гаргаж гүйцэтгэсэн бөгөөд энэ нь "цөл говь нутагтай гурван сая орчим нүүдэлчин монголчуудын гадаад дотоодын бэрх давхар дарлагдлын үед бүтээж чадсан гайхаж биширмээр соёлын өв тэгш амжилт болсон билээ"²⁰. Эрдэм ухааны арван аймгийн ном зохиолын цоморлиг болох 226 боть Данжуурыг орчуулахад төрөл бүрийн эрдэм ухааны нэр томъёог боловсруулах шаардлагатай болсны учир олон эрдэмтэн хүч хамтарч "Мэргэд гарахын орон" нэрт толь бичгийг 1742 онд зохиожээ.

Тус толь бичиг бүтцийн талаас авч үзвэл барамид, мадхьямика, авидарма, винай, тогтоосон таалал, тарни, учир шалтгааны ухаан, урлахуй ухаан, дууны ухаан, тэжээхүй ухаан, шинэ хуучин дохионы аймаг гэсэн 11 хэсгээс бүрдэх зүйл хуваасан толь болно. Олон эрдэм ухааны аймагт багтах төвд монгол нэр томъёог ийнхүү журамлан тогтоосон нь монгол орчуулгын түүхэнд томоохон үйл явдал болсон билээ. Зүйл хуваасан толь бичиг бол тухайн салбар ухааны үүсэл хөгжил, бүтэц агуулгыг судлахад чухал хэрэглэгдэхүүн болох боловч үг эрж олоход хялбар бус талтай. Харин Өвөр монголын эрдэмтэн Раашцэрэн тус толийг цагаан толгойн дараалалд оруулж, монгол төвд толгой үгийн хэлхээс хийж хэвлүүлсэн нь ашиглахад их дөхөмтэй болжээ²¹.

Монголчуудын төвд хэлнээс ном зохиол орчуулж ирсэн олон жилийн арвин их туршлагын үр дүн болох энэхүү толь бичигт дэвшүүлсэн орчуулгын тухай онол сургаал үе үеийн эрдэмтэн гүүш нарын орчуулгын гарын авлага болсоор ирэв. “Мэргэд гарахын орон” толь бичигт "үгд үл итгэн утгад итгэн"²² орчуулах явдлыг чухалчилсан нь орчин цагийн орчуулгын онолын зарчмын гол асуудалтай нийцэж байна. Мөн зохиолын агуулгыг засаж өөрчлөлгүй санааг үнэн бодтой гаргах, зохиолыг сайтар тунгаан нягталсан хойно буюу сэжгийг тасалсан хойно орчуулах, үг нэмэх, үг хасах зэрэг хэл зүй, үгсийн сангийн хувиргал хийх, эхийн утгыг төгс гаргах үүднээс үгийн байрлалыг сольж орчуулах, үгийг салангид утгаар бус харин "урд хойт үгийг шинжилсний" дараа буюу хам сэдвийг анхааран үзэж хөрвүүлэхийг заажээ²³. Түүнчлэн уран зохиолын амин

²⁰ Монголын уран зохиолын тойм (XVII-XVIII зууны үе), Хоёрдугаар дэвтэр, Редактор Ц.Дамдинсүрэн, Д.Цэнд, Улаанбаатар, 1977, 386.

²¹ Oyun-i todurayuluyġi erdeni erike, Degedь dooradu debter, Цыгь mongγol-un soyul-un keblel- ьн qoriy-a, 1998.

²² Merged γarqu yin oron, Rinċinγava, Seċenċoytu tobċilan emkitgebe, ьндьсьтен-ь keblel-ьн qoriy-a, 1988, 1401-1402.

²³ Merged γarqu yin oron, Rinċinγava, Seċenċoytu tobċilan emkitgebe, Цыгь mongγol, 1983, 16.

сүнс болох сэтгэл хөдөлгөх чадалт үгсийг сонгон орчуулах, шүлгэлсэн зохиолын тухайд бадгийн урт охрыг тэгшлэн толгой холбон орчуулахыг заан тэмдэглэхийн сацуу нэр томъёог хэрхэн орчуулах талаар өгүүлсэнийг эш татвал “Бас бандид шидтэн ба хаан түшмэл тэргүүтэн бодгалисын нэр хийгээд орон, цэцэг жимс тэргүүтний нэрийг орчуулбаас мэдэхүйеэ бэрх бөгөөд өгүүлэхүйеэ амаргүй болох тул нэрийн эх сүүл аль зохистод бандид хийгээд цэцэг хэмээх тэргүүтэн алианаа өгүүлэх нэгэн нэрийг нэмж, мөнхүү энэтхэг буюу төвд нэрээр тавьтугай” гэж төвд хэлнээс монгол хэлнээ орчуулах арга зүй бүхий орчуулгын онолын чухал асуудлыг сөхөн тавьжээ. “Мэргэд гарахын орон” хэмээх нэр томъёоны толь бичгээс гадна XVII-XX зууны үед төвд-монгол хэлний олон толь бичиг гарсан нь төвд хэлнээс нэр томъёо орчуулах чухал гарын авлага болж байв.

Төвд хэлнээс ном судар орчуулах үйл хамгийн их өрнөж байсан 17-19 зууны үед үг үсэг бүрийг мөрдөн орчуулсан судрын орчуулгын зэрэгцээ иргэний агуулга бүхий зохиолыг утга төгс уран сайхан орчуулах хандлага улам боловсрон хөгжив. Энэ үеийн орчуулгын бас нэг онцлог бол буддын шашин, утга зохиолын нэр томъёоны орчуулга нэг мөр болж тогтворжиж ирсэн явдал юм. Үүнийг “Мэргэд гарахын орон” толь бичиг гарахаас өмнөх үеийн орчуулга тухайлбал монгол Ганжуурын 26 дугаар боть дахи “Билгийн чанад хүрсэн зуун мянган тоот” судрын зарим жишээн дээр харьцуулж үзье.

	Төвд нэр томъёо	“Билгийн чанад хүрсэн зуун мянган тоот”	“Мэргэд гарахын орон”
1	Rnam par shes pa	Мэдэхүй	Тийн мэдэхүй
2	'du shes	Сэтгэхүй	Хуран мэдэхүй
3	'du byed	Үйлдэхүй	Хуран үйлдэхүй
5	Yan lag	Мөч	Гишүүн
6	Snyom par 'jug pa	Тэгш оролдохуун	Тэгш орогч, тэгш оролдох, тэгш орох
7	Gzugs med pa'I khams	Өнгөгүй ертөнц	Дүрсгүйн орон
8	Mi dmigs pa	Үл сэтгэгдэх	Зоригдош үгүй, зоригдохуй үгүй, үл зоригдох
9	Yid	Сэтгэл дур	Сэтгэл
10	Gzugs	Бие, дүрс	Дүрс
11	Stong pa nyid stong pa nyid	Хоосонхүү хоосон	Хоосонхүү хоосон чанар
12	Don dam pa stong nyid	Үнэмлэхүй хоосон	Үнэмлэхүй хоосон чанар

13	Khams	Язгуур	Махбод
14	Snying rje	Өршөөнгүй	Нигүүлсэхүй

Энэ хүснэгтээс “Билгийн чанад хүрсэн зуун мянган тоот” дахи дурдсан нэр томъёоны орчуулга “Мэргэд гарахын орон” толь бичгээс зөрүүтэй, нэг мөр болоогүй байсныг харж болно.

Тэгвэл XX зуун гарсаар буддын шашны нэр томъёоны орчуулгад ямар өөрчлөлт гарсныг нэрт дуун хөрвүүлэгч С.Шагж гуайн /1886-1938/ орчуулгын жишээн дээр авч үзье. “Монгол үсгийн дүрмийн толь бичиг”, “Эрэхүй хялбар болгон зохиосон үгийн тайлбар чандманийн чимэг” толь бичиг, “Монгол бичиг сурах дөт зам” хэмээх сурах бичиг зохиосон нэрт толь зүйч, хэл шинжлэлтэн, дуун хөрвүүлэгч Шагж гуай төвдийн эрдэмтэн Туган Лувсанчойжинямын “Шэлжи мэлон” /”Болорын толь”/хэмээх буддын гүн ухааны түүхийн алдарт зохиолыг 1924 онд төвд хэлнээс монгол хэлнээ орчуулжээ. Түүний орчуулгад уйгарын орчуулгын уламжлал туссаныг дараах хүснэгтээс харж болно.

№	Төвд нэр томъёо	“Мэргэд гарахын орон”	“Болорын толь”
1	bsam gtan	Дияан	Дияан
2	Ting nge ‘dzin	Самади	самади
3	Yul	Вишай	вишай
4	Rig ‘byed	Вед	вед
5	Gang zag	Бодгаль	бодгаль
6	Mngon mdzod	Авидарма	авидарма
7	Lung	Бивангрид	Бивангрид
8	Bgra bcom	Архад	Архад
9	Bram ze	Бярман	бярман
10	Dge slong	Аяга тэхимлиг	Аяга тэхимлиг
11	Phar phyin	Барамид	Барамид
12	Byin rlabs	Адистид	Адистид
13	Nyan thos	Шраваг	шраваг

Нөгөөтэйгүүр Шагж гуайн орчуулгад уламжлалаас хазайсан буюу “Мэргэд гарахын орон” толь бичигт тогтоосон дүрэм журмыг мөрдөөгүй тал ч харагдана. Тухайлбал тогтсон тааллын нэрийг орчуулсан байдлыг авч үзвэл төвд нэр томъёог орчуулахгүй зээлж авсан байна. Үүнийг дараах хүснэгтээс харж болно.

№	Төвд нэр томъёо	“Мэргэд гарахын орон”	“Болорын толь”
1	Sems tsam pa	Сэтгэлийн төдийтөн	Сэмзамба
2	Bye smra	Өвөрмөц өгүүлэгчин	Жэмра
3	Mdo sde ba	Судрын аймагтан	Додэва

4	Thal ‘gyur ba	Хэтрүүлэгчтэн	Талжурва
5	Dbu ma	Төв үзэлтэн	Ум
6	Rang rgyud pa	Өөрийн үндэстэн	Ранжудва
7	Dngos smra ba	Бодтойяа өгүүлэгч	Оймрава

Үүнээс гадна агчэн /sngags chen/, агчан /sngags ‘chang/, агшад /sngags bshad/, банчэн /pan chen/, бонлов /dpon slob/, гаашиба /bka’ bzhi ba/, гавж /bka’ bcu/, гүнчэн /kun chen/, гэвш /dge bshes/, жалва /rgyal ba/, ловон /slob dpon/, ханчэн /mkhan chen/, цорж /chos rje/, жово /jo bo/, жэ /rje/, дүвчэн /drub chen/ зэрэг олон үгийг зээлж авчээ. Шагж гуай эдгээр үгийг Аюуш гүүшийн галигаар галиглаж, улмаар төвд бичлэгийг харгуулан зэрэгцүүлж тавьсан нь зөв уншихад их тустай болсоныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Шагж гуай нэг талаас санскрит бичлэгийг сэргээн буулгах уламжлалыг баримталжээ. Нөгөө талаас шарын шашны хүчтэй нөлөөн доор хүрээ хийдийн лам нар хэл яриандаа төвд үг хэллэгийг өргөн хэрэглэж байсан цаг үеийн байдал түүний орчуулгад туссаныг харж болно.

Тодорхой эрдэм ухааны хүрээнд салаа утгагүй, товч тодорхой, үг зүйн хувьд зөв хэлбэржсэн, найруулга зүйн бүх шаардлагыг хангасан, сэтгэл хөдлөлийн өнгө аяс илэрхийлдэггүй үгийг нэр томъёо²⁴ гэх бөгөөд манай уламжлалт орчуулгад буддын шашны нэр томъёог үгчлэх, утга дүйлгэн орчуулах, гадаад үгийг зээлэх арга аль аль нь байжээ.

Социализмийн үед манай улсад шашин номын үйл ажиллагаа бараг зогсонги байдалд орж, 1990 оноос хойш монголчуудын үндэсний шашин соёлоо судлах ажил дахин сэргэж, үүнийг дагаад төвд хэлнээс ном зохиол орчуулах ажил ч дэлгэрсэн билээ. Өнөө үед буддын шашны ном судрыг төвд хэлнээс дахин орчуулахаас гадна монгол бичгээр уламжилж ирсэн орчуулгыг шүтэж, орчин цагийн монгол хэл аялгуунд ойртуулж буулгах хандлага ч буй боллоо. Зонхов богдын зохиосон “Ламрим” буюу “Бодь мөрийн зэрэг” болон “Ламрим”-ийн тайлбарын жишээн дээр нэр томъёог орчуулах талаар ямар хандлага буйг авч үзье.

№	Төвд нэр томъёо	Ламримын орчуулга ²⁵	Ламримын орчуулга ²⁶	Ламримын орчуулга ²⁷	Ламримын тайлбар ²⁸	“Мэргэд гарахын орон”,
---	-----------------	---------------------------------	---------------------------------	---------------------------------	--------------------------------	------------------------

²⁴ Ц.Шагдарсүрэн, Эх хэлээ эвдэхгүй юмсан...Монгол хэлний мөн чанар, онцлог, одоогийн байдал, олон нийтийн эх хэлний боловсрол, сөрөг үзэгдэл, /Нэмэн зассан хоёрдугаар хэвлэл/, Хянан тохиолдуулсан Ш.Чоймаа, Улаанбаатар, 2010, 128.

²⁵ Богд Зонхов, Бодь мөрийн зэрэг буюу гэгээрэлд хүрэх зам, Г. Аким нар бүтээв, Тайвань, 2007.

²⁶ Богд Зонхаба, Бага бодь мөрийн зэрэг, бурханч лам Г.Пүрэвбат орчуулав, БНСУ, 2002.

²⁷ Зонхава Лувсандэва, Их бодь мөрийн зэрэг, 1-3 дэвтэр, Түвд хэлнээс орчуулсан Т.Булган, Ариутган шүүсэн гавж Ө.Гүндсамбуу, Д.Цэрмаа, Улаанбаатар, 2004.

²⁸ Гэвш ламтан Равдан, Еши Зундуй ламтан, Дээд номын рашааны шим хэмээх бодь мөрийн зэргийн зохиол ба түүний тайлбар, Англи болон түвд хэлнээс орчуулсан Ч. Хатанбаатар, Улаанбаатар, 2011.

		№1	№2	№3		бусад толь
1	Dge ba'I bshes bsnyen	Багш	Буяны садан	Буяны садан	Буяны садан, багш	Буяны садан
2	Skye bo gsum	Гурван төвшний хүн	Гурван төрөлхтөн	Гурван төрөлхтөн	Гурван төрөлхтөн	Гурван төрөлхтөн
3	Bslab pa gsum	Гурван заавар журам	Гурван суртал	Гурван суртгаал	Гурван суртахуун	Гурван суртахуун
4	Tshul khrims	Ёс зүй, ёс суртахуун	Шагшаабад	Ёс суртахуун	Шагшаабад /ёс суртахуун/	шагшаабад
5	Ting nge 'dzin gyi bslab pa	Сэтгэл төвлөрлийн заавар журам	Самадийн суртал	бясалгалын суртгаал	Сэтгэлийн төвлөрөл, бясалгал /самади/	самадийн суртахуун
6	Shes rab kyi bslab pa	Билиг оюуны заавар журам	Билгийн суртал	Билгийн суртгаал	Билгүүний суртахуун	Билгийн суртахуун
7	'du shes drug pa	Зургаан төрлийн төсөөлөл	Зургаан хуран мэдэл	Зургаан хур мэдэл	-----	Зургаан хуран мэдэл
8	Rang 'byor	Өөрөө бүрдүүлэх боломж	Өөрийн учрал	Чөлөө учрал	Чөлөө учрал	өөрийн учрал
9	Dal 'byor	Завшаан боломж	Чөлөө учрал	Чөлөө учрал	Чөлөө учрал	Чөлөө учрал

Дээрхи жишээнээс ажиглавал эхний орчуулгад нэр томъёог орчуулсан байна. Энэ нь бурханы шашны онол сургаалыг нийт хүмүүст хүргэж ухаж ойлгоход хялбар дөхөм болгохыг эрмэлзсэнтэй холбоотой болов уу. Тухайлбал дээрх хүснэгтийн 9 дүгээрт буй Dal 'byor гэсэн төвд үгийг “завшаан боломж” гэж орчуулжээ. Гагцхүү түүнийг “чөлөө учрал” гэж орчуулах уламжлал байгаа учир түүнийг хэрэглэж хэвшүүлэх тухайд наад зах нь хаалт буюу зүүлтэд хийж оруулбал буддын утга зохиолын нэр томъёог хойч үедээ уламжлуулахад тустай болох нь дамжиггүй. Бодь мөрөөр замнаж гэгээрэлд хүрэхэд хүний төрлийг олох буюу “чөлөө учрал”-ыг олохыг

бурханы шашинд их чухалчилдаг²⁹. Тиймээс “чөлөө учрал” гэж орчуулсан нь маш нарийн утга учиртай, оносон орчуулга ажээ. Энэ үгийг “Хорин наймтын тайлбар толь”-д “Учрал- аливаа амьтны ерөөл барилдлагаар учирсаныг учрал хэмээмүй. Бас аливаа өдрийн одон гарагийн тохиолыг учрал хэмээмүй. Чөлөө- хэрэг үгүй сул аху үеийг чөлөө хэмээмүй. Бас аливаа үйлдвэрийн хүмүүн нүгүүд сэгхийж амасхийхийг чөлөө хэмээмүй. Товчилвоос яаралтай үгүй бөгөөд яригтаа жаргалтайг чөлөө хэмээмүй” гэж тайлбарласныг тунгаан үзвэл яах аргагүй дүйсэн нэр томъёо болох нь харагдана. Бусад орчуулгын тухайд уламжлалыг илүү баримталжээ.

Өнөө үед буддын шашны ном зохиолыг төвд хэлнээс гадна бусад хэлнээс ч орчуулж байна. Тухайлбал англи хэлнээс монгол хэлнээ буддын шашин гүн ухааны нэр томъёог орчуулахад уламжлалыг баримталсан жишээ ч тааралдана. Залуу эрдэмтэн судлаач Ч.Хатанбаатарын орчуулгаас жишээ авч үзье. Тэр бээр “The essence of Tibetan Buddhism” хэмээх Түвдэн-Ешэ ламын зохиолыг монгол хэлнээ орчуулахдаа нэр томъёог дүйлгэн орчуулах, тайлбарлан орчуулах аргыг хэрэглэжээ. Тухайлбал: “renunciation” гэсэн үгийг “магад гарахуйн сэтгэл” гэж хөрвүүлжээ³⁰. Энэ “магад гарахуйн сэтгэл” гэж орчуулсан үг төвд хэлний “nges ‘byung” гэдэг нэр томъёотой дүйж байгаа бөгөөд “renounce” гэдэг үйл үгийг “магад гарахуй- орчлонгоос уйсахуй” гэж тайлбарлан орчуулсаныг зөв зүйтэй гэж бодож байна. Цаашилбал англи хэлний “path to liberation” гэснийг “тонилохуйн мөр” гэж буулгасан нь төвд хэлний “thar ba’i lam” гэсэн нэр томъёотой утга дүйх учир зөв оноожээ. Буддын шашны ном зохиолыг орчуулахад уламжлалт нэр томъёог авч хэрэглэх нь их нийцтэй болохыг энэ орчуулга харуулж байна. Бас “ego” гэсэн үгийг хэрхэн орчуулсаныг авч үзье. Латин хэлнээс гаралтай, “би” гэсэн утгатай энэ үгийг сүүлийн үед гарч буй орчуулгын зохиолуудад зээлж авсан нь их тааралддаг. Орчуулагч Ч.Хатанбаатар “ego mind” гэсэн нэр томъёог “миниймхийрэн барих үзэл”, “би-д барих үзэл” гэж орчуулжээ. Энэ үг төвд хэлний “bdag ‘dzin” гэсэн нэр томъёотой утга дүйж буй тул тийнхүү оноосон бололтой. Тухайлбал “To be free from ego mind and the bondage of samsara” гэсэн өгүүлбэрийг “би-д барих сэтгэл хийгээд сансарын хүлээснээс гэтлэх”³¹ гэж орчуулжээ. Буддын шашны нэр томъёог орчуулахад “...эхлээд тухайн зүйлийг заасан хуучин /уламжлалт/ нэр томъёо байсан эсэхийг лавлан үзвэл зохилтой. Энэ нь чухамдаа “айлаас эрэхээс авдраа уудла” гэдэгтэй зарчим адил,

²⁹ Чөлөө учрал- найман чөлөө, арван учралыг ийнхүү нэрлэдэг. Найман чөлөө нь там, бирд, адгуус, тэрс үзэлт, урт наст тэнгэр, буруу үзэлт, бурхан эс заларсан, хэлгий байх зэрэг чөлөөгүй найман орныг тэвчихийг хэлнэ. Арван учрал нь хүний төрлийг олсон байх, орны төв дунд төрөх, эрхтэн бүрэн байх, хилинцэт үйлээс няцах, бурханы шашинд сүсэглэх буюу өөрийн таван учрал; бурхан заларсан, бурхан дээдийн номыг зарлигласан, бурханы шашин оршсон, бурханы шашинд орсон, буяны садан багшийг шүтсэн байхыг бусдын таван учрал гэдэг.

³⁰ Түвдэн Ешэ лам, Бурханы шашны охь шим, Бодь мөрийн гурван эрхэм хийгээд тарнийн ёсны удиртгал, Улаанбаатар, 2007, 8.

³¹ Түвдэн Ешэ лам, Бурханы шашны охь шим, Бодь мөрийн гурван эрхэм хийгээд тарнийн ёсны удиртгал, Улаанбаатар, 2007, 12.

хэлнийхээ дотоод нөөц боломжийг уудлан ашиглаж байгаа хэрэг”³² гэж эрдэмтэн Ц.Шагдарсүрэн багшийн бичсэнтэй бид санал нэг байна.

Дүгнэлт

13-14 зууны үеэс өнөө үе хүртэл уламжлан ирсэн төвд хэлнээс орчуулсан арвин их судар бол монголын Буддын шашны нэр томъёог судлах чухал хэрэглэгдэхүүн болно. Нэн ялангуяа “Мэргэд гарахын орон” хэмээх нэр томъёоны толь бичиг буддын утга зохиолын нэр томъёоны орчуулгыг журамлан тогтоосон чухал гарын авлага болох учир өнөө үед ч даган мөрдвөл зохилтой.

Манай шинэ үеийн орчуулагчид “Мэргэд гарахын орон” толь бичгээр журамлан тогтоосон нэр томъёоны орчуулгаас ямар нэг хэмжээгээр хазайхад тухайн цаг үеийн байдал нөлөөлж байсныг Шагж гуайн орчуулгын туршлагаас харж болно.

1990 оноос хойш буддын шашин гүн ухааны нэр томъёог орчуулж буй байдлыг ажиглавал нэг талаас уламжлалыг тусгаж орчуулах, нөгөө талаар утга дүйлгэн орчуулах хандлага байна.

Буддын шашны утга зохиолыг англи хэлнээс орчуулахад уламжлалт нэр томъёог хэрэглэх, шаардлагатай газар тайлбарлах зэрэг ололт байгааг тэмдэглүүштэй.

Resume

A quite many of sutras that have been passed down the ages to the present time since 13-14th century, serve as important tools for the study of Buddhist terms. Especially, a terminology dictionary "Merged yarqu yin oron" should be used extensively as an important handbook that defined the rules to translate literary terms.

Shagji and other translators' experience show that the time circumstances had an influence on translators of new ages to divert in certain extent from the established rules of terminological translations.

Two trends have been observed in the translation of Buddhist religious and philosophical terms: on way is paying more attention on reflecting the tradition, and the other way is putting more significance on matching the meaning.

It is also remarkable that traditional terms are being used in English-Mongolian translation of Buddhist literature, and in necessary places references are being made in the text.

³² Ц.Шагдарсүрэн, Ц.Шагдарсүрэн, Эх хэлээ эвдэхгүй юмсан...Монгол хэлний мөн чанар, онцлог, одоогийн байдал, олон нийтийн эх хэлний боловсрол, сөрөг үзэгдэл, /Нэмэн зассан хоёрдугаар хэвлэл/, Улаанбаатар, Хянан тохиолдуулсан Ш.Чоймаа, 2010, 130.

Монголын уран зохиол франц хэлнээ

Г. Буяннэмэх /МУИС, ГХСС/

Товч утга: Франц хэлээр орчуулсан Монгол түмний уран зохиолыг аман зохиол, эртний, орчин үеийн уранзохиол хэмээн ангилж нэгэн тойм бүртгэл гаргахаар зорив.

Түлхүүр үг: монгол уранзохиол, ангилал, төрөл зүйл, эх сурвалж, франц орчуулга, судлагаа.

Монгол түмний утгазохиолын баялаг өв сангаас халх, баруун монгол, ордос, халимаг угсаатны уранзохиолын франц орчуулгыг боломжийн хирээр эрэн сурвалжилсанаа энэ удаа бүртгэн оруулсан авч бид эс олж үзсэн, дурдалгүй орхисон зүйл байхыг үгүйсгэх юун.

Бидэнд буй материалаас үзэхэд XX зууны эхэн үеэс франц хэлтэн монголч эрдэмтэд³³ монгол уранзохиолыг цуглуулах, эмхэтгэх, судлах, франц хэлээр орчуулах үйлсийн гарааг эхлэн³⁴ өртөөлсөөр иржээ.

Монголч эрдэмтэн Франсуаз Обен *Орчин үеийн хоёр шүлэг /Deux poemes d'aujourd'hui* гэдэг өгүүлэлдээ Д.Нацагдоржийн *Миний нутаг / Ma patrie* шүлгийн сүүлийн 4 бадаг, Ц.Дамдинсүрэн гуайн *Үүл / Nuage* шүлгийн эхний 4 бадгийг францаар орчуулан, *Монголын эртний уранзохиол / L'ancienne littérature mongole* гэсэн өгүүлэлдээ *Заан оготоно хоёр / L'éléphant et la souris*, *Шидэт өвгөн / Le vieux magicien* гэсэн хоёр үлгэрийг орчуулан хавсаргаж 1965 онд хэвлүүлжээ.³⁵

Угсаатны зүйч, хүмүүн судлаач Профессор Роберт Амайон *Шаалайн бүүвэй*³⁶ гэсэн 5 мөрт 3 бадаг бүүвэйн дуу, бадаг бүрт холбогдох домог, үлгэр, халх ардын 3 мөр бүхий 6 бадаг *Эхийн ерөөл / Vœu-bénédictio maternelle*, баяд ардын 3 мөрт 3 бадаг *Эхийн дуу / Chant maternel*, буриад ардын 4 мөрт 4 бадаг *Өлгийн дуу / Chant de berceau*, 37 зүйл

³³ Бельгийн монголч эрдэмтэн, санваартан А. Мостаэрт 1905-1925 онд Ордост байхдаа Ордос түмний аман зохиолын баялаг хэрэглэгдэхүүнийг цуглуулан эмхэтгэж, 1937 онд Бээжин хотноо **Textes oraux ordos** нэртэйгээр хэвлүүлжээ.

³⁴ Францын нангиадч, монголч эрдэмтэн Поль Пеллио Монголын нууц товчооны I-VI бүлгийг францаар орчуулан 1949 онд Парист хэвлүүлжээ.

³⁵ **Шинэ ардчилал** хэмээх сар тутмын сэтгүүлийн 1965 оны X сарын **La seconde йорүе mongole** нэртэй тусгай дугаар, 129- 137, 140 дүгээр тал. Сайхь дугаар нэгэнт ховордсон, эс олдох болсон учир Доктор, Профессор Цэвэлийн Шагдарсүрэнгийн найрсаг зөвшөөрлөөр хувийнх нь хөмрөгөөс авч ашиглалаа.

³⁶ Р. Амайон, **Монгол ардын бүүвэйн дуу**, Монголын судлал, I дэвтэр, 1970, 91-127 дугаар тал.

ертөнцийн гуравыг³⁷ франц хэлнээ тус тус орчуулсан ажээ. Мөн Бэгзийн Явуухулан гуайн *Бугын жим / La sente du serf* шүлгийг С. Адийхүүтэй хамтран францаар орчуулсан байна. (5:210-213)

Монгол судлаач Намчаа Бассаноф Халимаг ардын *Хавирган, Давсан, Сүрлэн хүү гурав, Үнэг, Хүний биеийн мөч эрхтэн, Богширго* гэсэн дөрвөн үлгэрийг орчуулжээ. (4: 81-89)

1961 онд гарсан *Монголын хошин үлгэр яриа* номоос *Гэнэдсэн бадарч / Le badarči pris au piuge, Бадарчин/ Le badarči, Сэтэртэй бадарчин / Le badarči consacrй, Сахалтай бадарчин/ Le badarči barbu* гэдгийг судлаач Сара Дарс (Sara Dars) францчилжээ. (4:78-80).

Дээрх монголч нарын орчуулгын бүтээл тэр бүр олдох нь ховор болсон тул энд тоймлон дурдсан болой.

Монгол уранзохиолын франц орчуулгыг: ардын аман зохиол, эртний, орчин үеийн уранзохиолын орчуулга хэмээн ангилав.

I. Монгол ардын аман зохиолын орчуулга

Профессор Алэн Дежак³⁸, Цэгмидийн Сүхбаатар нар орчуулан 1991 онд Парист хэвлүүлсэн 35 үлгэр бүхий *Монгол ардын үлгэрийн түүвэр /Contes et rücsits de Mongolie*, 2010 онд Улаанбаатарт хэвлүүлсэн *Монгол ардын ерөөл билгийн үгээс / Des dülicats formules de souhaits populaires mongols*, Патрик Фишман, Г.Мэнд-Ооёо нарын 2012 онд хэвлүүлсэн 30 үлгэр, домог бүхий *Монгол цэцэн билигт ардын үлгэр / Contes des sages de Mongolie*, А.Мостаэрт гуайн *Ордос аман зохиолын цоморлиг /Textes oraux ordos*³⁹ зэрэг бүтээлийг эх хэрэглэгдэхүүнээр, өмнө дурдсан хийгээд цаашид дурдах бүтээлүүдийг нэмэлт хэрэглэгдэхүүнээр ашиглан халх, баяд, буриад, халимаг болон ордос түмний аман зохиолын орчуулгыг нэгтгэн, А.Мостаэрт гуайн ангилалд үндэслэн аман зохиолын төрөл зүйлээр ангилан гаргахыг хичээлээ. Үүнд:

- Үлгэр, домог, хошин яриа / Contes, Lйgendes, Anecdotes – 145
- Дуу / Chansons– 172
- Онъсого, таавар/ Enigmes, Problimes – 200
- Хүүхдийн наадгай/ Jeux d’enfants – 31

³⁷ Roberte Hamayon, *Triades de l’univers, Etudes mongoles, Cahier 3, 1972, pp. 225-238.*

³⁸ Хөгжим судлаач Лиллийн Их сургуулийн профессор Алэн Дежак монгол багш, орчуулагч нартай хамтран Монгол ардын аман зохиол хийгээд монголын эрт, эдүгээгийн уранзохиолын олон бүтээлийг франц хэлнээ орчуулсан, Монгол судлалд өөрийн байр суурьтай эрдэмтэн юм.

³⁹ Antoine Mostaert, *Folklore ordos (Traduction des Textes oraux ordos), - Monumenta Serica, Monograph XI, Peip’ing, 1967 [605 pp.].*

- Адис, ерөөл, даллага, шившлэг, маань тарни / Formules de bññdictions, formulas de dalalgha, formulas conjuration, formulas de serment impñcatoire; Oraisons jaculatoire – 94
- Элэглэл, тохуурхал, хараал үг / Railleries, Malñdictions, Injures– 5
- Сургаал, зүйр, цэцэн үг болон төрөл бүрийн үг хэллэг /Sentences, Dictions, Proverbes, maniire de parler diverses – 562 гэсэн

тоон үзүүлэлт тус тус гарч байгаагаас үзэхэд монгол ардын аман зохиолоос франц хэлнээ орчуулсан нь бас ч чамлахааргүй мэт.

Энэ тухайд Профессор Ц.Сүхбаатар, Ален Дежак нарын орчуулсан *Монгол ардын ерөөл билгийн үгээс / Des dñlicats formules de souhaits populaires mongols* хэмээх бүтээлд адуу манах, услах, хариулах, морь уургалах, бугуйлдах, хурдан морь сойх, хөлслөх г. м. адуу, морьтой холбоотой 58 мөр, *азарга, буур, бух, хуц, ухна тавих* зэрэг эцэг мал тавих, хөнгөлөх үед хэлэх ерөөл 64 мөр, *хонь хяргах, тэмээ ноослох, сарлагийн саваг авах* зэрэг малын ноос авах, зоос савах, эсгий хийх үед хэлэх 38 мөр үг, *арьс сур элдэх, чөдөр ногт зангидах, юм оёх, тогоо нэрэх г.м.* аливаа үйл хийх, аян жинд явахад хэлэх ерөөл 60 мөр, *бэр гуйх, шинэ хувцас өмсөх, гүүний үрс гаргах, гал тахиx, домнох г. м.* зан үйлийн холбогдолтой 128 мөр ерөөл, нийтдээ 63 зүйлийн 348 мөр ерөөл билиг үгийг монгол, францаар харгалдуулан тавьсан байгаа нь нэн сонирхолтой бөгөөд сургалт, судлагааны хэрэглэгдэхүүнээр ашиглах боломжтой юм.

Laure de Cazenove et Odile Weuleresse, *Treize contes de l’Empire Mongol*, 1998 /Лор де Казенов, Одиль Велрес, *Монгол гүрний үеийн 13 үлгэр/* гэсэн ном livre.fnac.com сайтад байна. Эдгээр үлгэрийг нэгбүрчилэн үзэх боломжгүй байсан учир үлгэр, домгийн орчуулгад оруулан тооцоогүй.

2. Монголын эртний уран зохиолын орчуулга

а. Монголын нууц товчоон.

Монголын түүх, уран зохиолын яндашгүй гайхамшигт энэ бүтээлийн франц орчуулга хоёронтоо гарчээ.

Эхнийх нь 1949 онд Парис хотноо хэвлэгдсэн нангиадч, монголч эрдэмтэн Поль Пеллиогийн *Монголын нууц товчоон*-ы эхийн латин сийрүүлэг, I-VI бүлэг буюу 185 дугаар зүйлийн орчуулга юм.

Хоёр дахи нь монголч эрдэмтэн Мари-Доминик Эвен, Родика Поп нарын *МНТ*-ы бүрэн орчуулга бөгөөд 1994 онд Парист хэвлэжээ.

Бельгийн монголч эрдэмтэн Антуан Мостаэртийн *Sur quelques passages de l'Histoire secrète des Mongols*, Cambridge, Massachusetts, 1953 хэмээх номыг МНТ-ы судлалаар гарсан хамгийн жинтэй бүтээл гэж эрдэмтэн судлаач нар үздэг билээ.⁴⁰

Мөн Франсуаз Обен гуайн өгүүлэлд цомхон ч нягт санаа оноотой *L'histoire secrète, ou l'ypopée de Gengis-khan* гэсэн хэсэг буй. (12:130-132)

МНТ-ы франц орчуулгаар гадаад, дотоодын эрдэмтэн судлаачдын олон бүтээл гарч эрдэм шинжилгээний эргэлтэнд нэгэнт орсон тул үүгээр хязгаарлав.

Харин сүүлийн үед манайд гарч эхэлсэн энэ чиглэлийн судлагааны зарим бүтээлийг дурдваас Г.Цэвэлсүрэнгийн *МНТ-ы зүйрлэл, адилтгалыг франц хэлнээ орчуулсан онцлог* сэдэвт Ph. докторын диссертаци (2006), Т.Сая-Эрдэнийн *МНТ-ы хүний нэрийн зүйлийн франц орчуулгад хийсэн ажиглалт, судлагаа* сэдэвт магистрын дипломын ажил (2007) Г.Цэвэлсүрэнгийн *МНТ-ы хэлний зүйрлэлийн уран хэрэгсэлийг франц хэлнээ орчуулсан онцлог* (ХИС, 2005), *МНТ-г франц хэлэнд орчуулсан нь* (МУИС, ОУХС 2008), Н.Мөнхийн *МНТ-ы čigidei yadir хэмээх үгийн орчуулгын тухайд* (ГХСС, 2010), *Burte-činō, Qo'ai maral хэмээх хоёр нэрийн франц орчуулгад хийсэн ажиглалт* (2011), *МНТ-ы франц орчуулга дахь зарим нэрийн тухайд* (2012), *МНТ-ы –жин дагавараар төгссөн хүний нэрийн франц орчуулга* (2013) зэрэг өгүүлэл гарчээ.

б. Гэсэрийн тууж

Профессор Алэн Дежак, Цэгмидийн Сүхбаатар нарын *La geste de Ghesar* гэсэн бүтээл 1991 онд хэвлэгдсэн бөгөөд энэ нь 1716 онд Бээжин хотноо хэвлэгдсэн монгол эхийг баримталсан 8 хэсэг бүхий товч орчуулга юм. Товч орчуулга гэсэн тухайд Ц.Дамдинсүрэн гуайн ... *Объем этого эпоса очень велик. Исполнение его сказителями длится иногда в течение недели и даже нескольких недель. Имеются сведения о том, что полная версия тибетской Гэсэриады состоит 16 томов. ... Бурятская версия Гэсэриады, записанная в начале XX в., включает 20 или 30 тысяч стихов...* гэдгийг үзнэ үү (16:5-6).

Гэсэрийн тууж-ийн энэ франц орчуулгаар хийсэн судлагаа хараахан гараагүй бололтой.

в. Чингисийн есөн өрлөгтэй өнчин хүүгийн цэцэлсэн шашдир

Профессор Ц.Сүхбаатар Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хорооноос 1982 онд хэвлэсэн *Монголын уран зохиолын дээж зуун билиг оршив* бүтээлээс монгол эхийг бэлтгэн орчуулж хоёронтаа хэвлүүлжээ.

⁴⁰ А. Мостаэрт гуайн уг бүтээлийн монгол орчуулгыг Антоон Мостаэрт монгол судлалын төв эрхлэн *Монголын нууц товчооны зарим хэсгийн тухай нэртэйгээр* 2010 онд Улаанбаатар хотноо хэвлүүлэв. Эл орчуулгын VII- XVI талаас Ё. Жанчив агсаны бичсэн Ерөнхий редакторын үгийг үзнэ үү.

1995 онд хэвлэгдсэн *La logomachie d'un orphelin vis-a-vis de neuf grands officiers de Genggis khan* хэмээх эхний орчуулгыг хийхдээ франц хэлтэн Мутомба Мукэнгатай хамтран ажиллажээ.

Хоёр дахи нь *Dispute entre un orphelin et neuf grands officiers de Tchinggis khan* гэсэн гарчигтай гарчээ. (13:28-39)

г. Чингисийн хоёр эр загалын тууж

н. А.Мостаэрт уг туужийн нэгэн хувилбарыг *Чингис хааны хоёр загал* нэрээр тэмдэглэн авч Ордос аман зохиолын бичвэрийн⁴¹ 66-д оруулсан байна. (17:162-167)

д. Оюун түлхүүр

Монгол уран зохиолын дээж зуун билиг оршиж бүтээлээс монгол эхийг бэлтгэн Профессор Ц.Сүхбаатар, Алэн Дежак нар орчуулжээ.

Монгол, франц хоёр эрдэмтэн оюун бодлоо ширээн хийсэн 440 мөр энэ орчуулгыг зэрэгцүүлэн үзвээс нэн тустай гэж бодогдном.

... Өдөр явсан явдлыг шөнө шүүгтүн, *La nuit pensez a ce que vous avez fait la veille.*

Ичгүүр гэмт явдлыг ялгаж орхигтун. *Renoncez a toute affaire honteuse,*

Олны дотор үгээ бэхэл. *En sociütü gardez votre langue.*

Ганцаар суухдаа сэтгэлээ шинжил ... *Lorsque vous ktes seul analysez vos sentiments ...*

гэсэн 4 мөрийн орчуулгаас л харахад монгол эхийн утгыг франц хэлнээ сайтар оноон буулгасан нь харагдана.

е. Алтан сургаал

Ишданзанванжилтаны *Алтан сургаал* /*Le prücepte d'or* бүтээлээс 50 мөрийг Бямбын Ринчин гуай утгачилан орчуулжээ. (12:51)

3. Орчин үеийн уран зохиолын орчуулга

Орчин үеийн монгол уран зохиолын франц орчуулгыг эрэн сурвалжилж цуглуулсан цөөвтөр хэрэглэгдэхүүнээ шүлэг, яруу найраг, өгүүллэг, роман гэж ангиллаа.

⁴¹ Ордос аман зохиолын бичвэрийн франц орчуулга 1967 онд Бээжинд гарсан байна. *Folklore Ordos (Traduction des textes oraux ordos), -Monumenta Serica, Monograph XI, Peip'ing, 1967 [605 pp]* хэмээх франц орчуулга тэр бүр олдоогүйгээс эхтэй нь тулган үзээж эс чадав.

а. Шүлэг, яруу найраг

Ази-Африкийн зохиолчдын байнгын хороо эрхлэн англи, франц, араб хэлээр гаргадаг улирал тутмын *Lotus* сэтгүүлд монгол зохиолчдын бүтээлийг 1960-аад оны сүүлээс орчуулан хэвлэх болжээ. (7:18)

Монголын зохиолчдын Хороо Д.Нацагдоржийн *Од* шүлэг, *Ламбугайн нулимс* өгүүллэгийн орос, англи, франц, герман орчуулгыг нэгтгэн 1976 онд хэвлүүлжээ. (19:14, 47-52).

Д.Нацагдоржийн *Дөрвөн цаг: Хавар, зун, намар, өвөл; Од*, Б.Явуухулангийн *Би хаана төрөө вэ, Алаг дэлхийд төрсөн минь учиртай, Эх нутгийн уянга, Мөнгөн хазаарын чимээ, Сохор зоосны дууль* гэхчилэн 37 шүлэг, яруу найргийн монгол эх, С. Адийхүү агсаны франц орчуулгыг харгалдуулан *Монголын яруу найргийн дээжис / Recueil des poemes mongols* гэсэн номыг 2011 онд Доктор Б.Алтангүл эмхэтгэн гаргасан нь орчин үеийн монгол уранзохиолын франц орчуулгаар гарсан тоймтой нэгэн бүтээл болсон байна.

Б.Явуухулангийн *Бугын жим* шүлгийн С.Адийхүүгийн, С.Адийхүү, Роберт Амайон нарын гэсэн хоёр орчуулга байна. (15:118-123, 5:210-213)

Д.Нацагдоржийн *Миний нутаг* шүлгээс хэсэгчилсэн 2 орчуулга байна. Эхнийх нь өмнө бидний дурдсан Франсуаз Обений, хоёр дахи нь англи хэлээс дам орчуулсан Э.Дюпа (E. Duras)-гийн *Хэрлэн, Онон, Туулын ...* гэдгээс эхэлсэн 3 бадгийн орчуулга гарчээ.⁴²

Эдгээр шүлэг, яруу найргийн 90 гаруй хувийг С.Адийхүү гуай орчуулан, монголч эрдэмтэн Роберт Амайон хянан тохиолдуулжээ.

б. Өгүүллэг

Бидний суран сурвалжилсанаар Монгол зохиолчдын цөөн хэдэн өгүүллэгийг францаар орчуулсан байна. Үүнд:

Д.Нацагдоржийн *Ламбугайн нулимс /La larme d'un vññrable lama, Цагаан сар ба хар нулимс /Le Nouvel an et les larmes amures* гэсэн хоёр өгүүллэгийг С.Адийхүү, *Хуучин хүү / Le fils du vieux monde*⁴³ өгүүллэгийг Ц. Бадамханд, *Харанхуй хад / Pierre noire* –ыг⁴⁴ Э.Дюпа (E. Duras) , Д.Цэвэгмидийн *Хос могоруу / Un couple de grues,*

⁴² rue-de-la-poiesie.blogspot.com

⁴³ ГХСС-ийн Орчуулгазүйн Профессорын хамтлагаас 2012-2013 оны хичээлийн жилд тус сургуулийн 13 хэлний оюутны дунд Д. Нацагдоржийн *Хуучин хүү* өгүүллэгийн орчуулгаар уралдаан зарласан дүгнэсэн. Франц орчуулгаар тэргүүн байр авсан II ангийн оюутан Ц. Бадамхандын орчуулгыг МУИС, ГХСС, Орчуулга зүй, 2013, № 01, 27-28 талаас үзнэ үү.

⁴⁴ Англиас дам орчуулсан *Харанхуй хад* өгүүллэгийг <http://poiesie-et-rachbouni.over-blog.com> –оос үзэх.

Ч.Лодойдамбын *Гэрээслэл / Un tūmoignage en hūritage*⁴⁵ өгүүллэгийг Г.Буяннэмэх нар тус тус францаар орчуулсан байна. (9: 3-25, 27-41).

Сүүлийн үед монголоос францчилсан орчуулгын талаархи судалгаа ховор байгаа авч Б.Алтангүлийн *Д.Нацагдоржийн “Цагаан сар ба хар нулимс” өгүүллэгийн франц орчуулгад хийсэн ажиглалт* (21: 5-), Г.Буяннэмэхийн *Монголоос франц хэлнээ орчуулах асуудлаас* (ГХСС ЭШБ, 2011) гэсэн ганц нэг өгүүлэл хэвлэгдээд буй. Цаашид энэ чиглэлийн орчуулга, судагааны ажил өргөжин гүнгийрнэ гэдэгт бүрэн итгэнэм.

в. Тууж, роман

Монголын зохиолчдын тууж, романы бүрэн шууд орчуулга хараахан гараагүй байна. Харин ... 1970-аад оны үеэс ... эхлэн Б.Ринченгийн *Үүрийн туяа романыг хэсэгчлэн* ... С.Адийхүү францаар орчуулж хэвлүүлсэн байдаг. (21:5) гэсэн мэдээлэл байгаа ч хэд хэдэн шалтгаанаар бид уг орчуулгыг олж үзэж чадсангүй.

Зохиолч Чинагийн Галсангийн монгол ахуй амьдралын сэдэвт германаар бичсэн тууж, романыг францаар орчуулан 1998 оноос хойш хэвлэсэн байна.⁴⁶

Доминик Пети (Dominique Petit)- гийн орчуулгаар:

1. *Vingt jours et un /Zwanzig und ein Tag*, Editions Мйтaйлй, 1998.
 2. *Ciel bleu / Der bläue Himmel*, Editions Мйтaйлй, 1999, 160 pages.
 3. *Le monde gris/ Die graue Erde*, Editions Мйтaйлй, 2004, 237 pages.
 4. *Sous la Montagne blanche / Der weisse Berg*, Editions Мйтaйлй, 2004, 288 pages.
 5. *La fin du chant / L’Esprit des Pйninsules*, 2005, 182 pages ;
- Изабел Либерийн (Isabelle Liber) орчуулгаар:
6. *L’Enfant йlu /Das Geraubte Kind*, Editions Мйтaйлй, 2008,
 7. *Chaman/ Die Rёckkehr* , Editions Мйтaйлй, 2012;

Доминик Вотьегийн (Dominique Vauthier) орчуулгаар:

8. *Belek, une chasse dans le Haut-Altan*, L’Esprit des Pйninsules, 2003, 120 pages
9. *La Caravane / Die karawane*, Edition Esprit des Pйninsules, 2006.

⁴⁵ Д. Цэвэгмидийн *Хос тогоруу*, Ч. Лодойдамбын *Гэрээслэл* өгүүллэгийг чадан ядан францчилсаныг Францын монголч эрдэмтэн, хөгжим судлаач Алэн Дежак чинхүү сэтгэлээр хянан засаж, ариутган шүүсэн болой.

⁴⁶ Wikipedia. org. Galsan Cinag.

Ойрын ирээдүйд монгол түмний уранзохиолын франц орчуулга, судалгааны бүтээл олон гарна гэдэгт итгэн, францчилсан монгол ардын үлгэр, домгийн бүртгэлийг энд хавсралтаар оруулав.

ДҮГНЭЛТ

1. Монгол түмний утга, уранзохиолыг францаар орчуулах, судлах үйлсийн гарааг франц хэлтэн монголч эрдэмтэд тавьсан бөгөөд 1960-аад оны дунд үеэс монгол орчуулагч дагнах, эс бөгөөс францын монголч эрдэмтэн, судлаач нартай хамтран орчуулга хийсээр байна.
2. Монгол уран зохиолыг халх, ордос, халимаг, буриад, баяд хэл аялгуунаас ихэнхидээ шууд францчилсан, хаа нэг дам тухайлбал англи хэлээр дамжуулан орчуулсан байна.
3. Ардын аман зохиол хийгээд орчин үеийн уранзохиолын франц орчуулгын зэрэгцүүлсэн судалгаа ховор байна.
4. Бид энэ удаа Антуан Мостаэрт гуайн ордос аман зохиолын баялаг орчуулгаас гадна монгол туургатны 70-аад үлгэр домгийн, ардын билиг ерөөлийн 63 зүйл 350 мөрийн, ертөнцийн гурвын 37, халх, баяд, буриад ардын бүүвэйн дуу, эртний уранзохиолын 6, орчин үеийн уранзохиолоос 42 бүрэн хийгээд бүрэн бус яруу найргийн, 6 өгүүллэгийн франц орчуулгыг бүртгэн авав.

Résumé

Nous essayons d'établir un bref répertoire des œuvres littéraires mongols traduits en langue française, mais notre documentation est parfois déficiente, nous ne voulions citer que les titres de certains œuvres parus dans l'Internet, en les classifiant : la littérature orale populaire, la littérature ancienne et contemporaine.

Hormis la traduction de riches œuvres orales ordos par M. Antoine Mostaert, la traduction de 70 contes et récits, plus de 60 formules de souhaits, de 37 triades de l'univers, des berceuses de l'ethnie bayad, bouriate et khalkha mongol, de 6 sources de la littérature ancienne et celle d'une quarantaine de poèmes, de quelques nouvelles contemporaines étaient recueillis et classifiés.

Ашигласан ном зүй

1. Alain Desjacques et Tsegmidin Soukhbaatar, *La geste de Ghesar*, Casterman, 1991.
2. Alain Desjacques et Tsegmidin Soukhbaatar, *Contes et récits de Mongolie*, © Nathan, Paris, 1991.

3. Antoine Mostaert, *Sur quelques passages de l'Histoire secrète des Mongols*, Cambridge, Massachusetts, 1953.
4. *Йтудес монголес*, Cahier 1, 1970.
5. *Йтудес монголес*, Cahier 2, 1971.
6. *Йтудес монголес*, Cahier 3, 1972.
7. Lotus, index 1968, 1969, 1970
8. Marie Dominique Even et Rodica Pop, *Histoire secrète des Mongols*, Paris, 1994.
9. *Nouvelles des ücrivains mongols*, traduites par Ga. Bouyannemekh , rйдaction et correction par Alain Desjacques, Udam soyol, UB., 2010.
10. Patrick Fischmann et G. Mend-Ooyo, *Contes des sages de Mongolie*, Seuil, 2012.
11. Paul Pelliot, *Histoire secrète des Mongols*, Paris, 1949.
12. *La seconde йpopйе mongole*, numйro spйcial, octobre 1965.
13. Soukhbaatar Ts., *Branche de la sagesse / Оюуны нахиа*, УБ., 2010.
14. Дамдинсүрэн Ц., *Исторические корни Гэсэриады*, Из-во АН СССР, Москва, 1957.
15. *Монголын яруу найргийн дээжис* (Д. Нацагдорж, Б. Явуухулан), орчуулсан С.Адийхүү, хянан тохиолдуулж эмхэтгэсэн Б.Алтангүл, франц хэлний орчуулгыг хянасан Роберт Амайон, Букар Амандин, УБ., 2011.
16. Мостаэрт А., *Монголын нууц товчооны зарим хэсгийн тухай*, УБ., 2010.
17. Мостаэрт А., *Ордос аман зохиолын цоморлиг*, УБ., 2010.
18. Мэнд-Ооёо, *Хөхүүдэй, морин хуурын домог*, Мөнхийн үсэг, УБ., 2012.
19. Нацагдорж Д., *Од, Ламбугайн нулимс*, франц орчуулсан С. Адийхүү, УБ., 19 ?? .
20. *Франц судлал* , № 01, УБ., 2009.
21. *Хэлишинжлэл, Боловсрол судлал, Орчуулгын онол, хэрэглээ*, ЭШХ-ын эмхэтгэл, УБ., 2013, 5- тал.
22. *Чингисийн есөн өрлөгтэй өнчин хүүгийн цэцэлсэн шааштир*, ШУХ-ийн Эрдэм компани, УБ., 1995.

Хавсралт

Үлгэр, домгийн орчуулга:

Алэн Дежак, Цэгмидийн Сүхбаатар нарын орчуулгаар:

1. Хөхөө Намжил	Namjil- le-Coucou
2. Чоно,үнэг, зараа гурав	Le loup, le renard et le hйrisson
3. Ямаа чоно хоёр	la chivre et le loup
4. Туулай дэгддэг болсон нь	Comment les lapins apprirent a bondir
5. Сэцэн, Эрдэнэ хоёр	Sage et Pйcieux
6. Тэмээ үнсэнд хөрвөөх болсоны учир	Pourquoi le chameau se roule dans le
cendre	

7. Хоньчин Боролдой, Хурмаст хоёр	Boroldon le berger et le dieu Khourmast
8. Долоон бурхан	Les sept йтоiles de la Grande Ourse
9. Худгийн мэлхий	La grenouille voyageuse
10. Өнчин цагаан ботго	Le chamelon blanc orphelin
11. Зальтай бадарчин	Le moine dйgourdi
12. Тоть	Le perroquet malicieux
13. Тарвага дөрвөн хуруутай болсон нь	Pourquoi la marmotte n’a que quatre doigts
14. Алтан, Мөнгөн хүү	Fils d’or et Fils d’Argent
15. Морь, чоно, туулай гурав	Le cheval, le loup et le liivre
16. Сарьсан багваахай	La chauve-souris
17. Эвтэй дөрвөн амьтан	Les quatre amis
18. Аргат өвгөн	Contes du vieillard astucieux
19. Хэдгэнэ, хараацай хоёр	Le frelon et l’hirondelle
20. Тэнэг хаан	Le roi qui avait mal a la tйte
21. Хэрэйдийн сэцэн хаан	Le sage roi de Kheredi
22. Тэнэг чоно	Le loup imbйcile
23. Бар судалтай болсон нь	Pourquoi le tigre a la peau rayйe
24. Өдөр унасан махыг авдаггүй	Il ne faut pas ramasser la viande qui tombe a terre
25. Мэргэн харваач	L’habile archer
26. Тэмээ, буга, морь гурав	Le chameau, le cerf et le cheval
27. Ховдог өвгөн	Le mari glouton
28. Ухаант хүү	Les garзons devins
29. Гутал шүтээн болсон нь	Les bottes вйнйгйes
30. Хараацай, үнэг, огтоно гурав	Le rossignol, le renard et la souris
31. Тэнэг агь, ухаант гүнж хоёр	Prince imbйcile, princesse perspicace
32. Үнэг чоно хоёр	Le renard et le loup
33. Мэлхий	La grenouille
34. Цуутын цагаагч гүү	La jument blanche et son poulain
35. Хэцүү	C’est dur

Contes des sages de Mongolie par Patrick Fischmann, G. Mend –Ooyo

1. Туульчийн дуулал	Le chant du barde
2. Хори Түмэд, хун дагины үлгэр	Khori Thumed et la femme-cygne
3. Монголд үлгэр домог үүссэн нь Mongolie	Origine des contes et lйgende de
4. Замбуулингийн үүсэл, галтай болсон нь	La cрйation, le Feu et les Aneux йtoilйs
5. Морин хуурын домог	Morin khuur, la виule a tйte cheval

6. Хулан, хэрээ, чоно гурвын үлгэр	Qui sime le vent
7. Хөхөө Намжил	Namjil, le Coucou
8. Бөртэ чоно, Гоо маралын үлгэр	Les apeuls sacrйs
9. Шаалуу хүүгийн домог	L’histoire du garzon Shalou
10. Эрхий мэргэн	L’archer-marmotte
11. Долоон хожгор, нэг можгор	Sept chauve et un Trapu
12. Хүн гэрэлтэй байсан тухай	La lйgende de la lumiire humaine
13. Хужирт рашаан	La source Khujirt
14. Алтан гадас	L’йtoile d’or
15. Бошлий хад: хүн чулуу болсон тухай	La fille qui devient rocher
16. Болдоггүй бор өвгөн	Vieux-Tannй-Tktu
17. Багц таван мөс	Le faisceau de cinq fliches
18. Тогорууны	L’enfant des grues
19. Мэргэн далны домог	Lйgende de l’omoplate
20. Монгол уртын дууны үүсэл	Origine du chant long mongol
21. Бүүвэйн дууны домог	Lйgende de la berceuse
22. Буга, тэмээ хоёр	Le cerf et le chameau
23. Өнчин цагаан ботго	La complainte du chamelon blanc
24. Цагаан уулын домог	Lйgende de la montagne Blanche
25. Цэцэн хүүгийн үлгэр	L’histoire d’un garzon magicien
26. Морины домог	Le don du cheval
27. Луйварч хааны хувь тавилан	Le destin du roi brigand
28. Бөөгийн дуудлага	Chant de chaman
29. Яруу найрагчийн цадиг	Comment le Khan a choisi le plus grand ponte
30. Жигүүрт морины тухай	Le barde au cheval ailй
31. Хөхүүдэй, морин хуурын домог	Huhuudei, lйgende de Morin Khuur

Сара Дарсын орчуулгаар:

1. Гэнэдсэн бадарч	Le badarči pris au piinge
2. Бадарчин	Le badarči
3. Сэтэртэй бадарчин	Le badarči consacй
4. Сахалтай бадарчин	Le badarči barbu

Франсуаз Обений орчуулгаар:

1. Заан оготоно хоёр	L’йlйphant et la souris,
2. Шидэт өвгөн	Le vieux magicien

“Үгчлэх утгачлах, идээшүүлэх ондоошуулахын” шүтэлцээ

М.Чимэдцэеэ /МУИС, ГХСС/

Товч агуулга: Нэгэн соёлын дотор орших ер энгийн зүйлийг өөр нэгэн соёлд ихээхэн хүч ухаан зарж тайлбарлах, дамжуулах явдал орчуулах, дуун хөрвүүлэх хэрэгт алхам тутам тааралддаг. Өөрөөр хэлбэл, тухайн үндэстэн угсаатны соёлын ухагдахууныг орчуулж дамжуулахдаа уншигч хүнд ойлгомжтой байхыг чухалчлах уу, эсбөгөөс эх бичвэрт үнэнч байхыг чухалчлах уу гэсэн асуулт зүй ёсоор урган гардаг.

Соёлын орчуулга судлалын үндсэн стратеги хэмээгддэг “идээшүүлэх” (*domestication, доместикация, 归化*) ба “ондоошуулах” (*foreignization, форенизация, 异化*) нь чухам эндээс эх үүдэлтэй юм.

Үгчлэх, утгачлахыг орчуулгын үндсэн арга ухаан хэмээн үздэг бол, идээшүүлэх, ондоошуулахыг орчуулгын үндсэн бодлого стратеги хэмээн үздэг.

Орчуулахуйн ухааны “үгчлэх-утгачлах, идээшүүлэх-ондоошуулах” хэмээсэн энэхүү хосмолжин ухагдахуун нь хос хосоороо харилцан сүлэлдсэн, харилцан эсрэгцсэн, бас харилцан давхцсан нэр томъёонууд юм.

Идээшүүлэх, ондоошуулах нь соёлын хүчин зүйлийг онцлон, үндэстэн хоорондын соёлын харилцаа хамаарлыг чухалчлан үздэг бол үгчлэх, утгачлах нь хэлний давхарга бүтцийг чухалчилдаг ажгуу.

Үгчлэх, утгачлах нь хоёр өөр хэлний өөр өөр бүтэц, онцлог, хэлбэр хийгээд агуулгын холбоо хамаарлыг чухалчлан үздэг бол идээшүүлэх, ондоошуулах нь хэлний бүтэц давхаргад илрэхээс гадна соёлын гүн чанад давхаргад илэрч гардаг байна. Үгчлэх, утгачлах нь орчуулгын уран чадвар, арга барилын хамааралтай асуудал бол идээшүүлэх ондоошуулах нь орчуулахуйн стратеги бодлого лугаа хамааралтай асуудал юм.

Түлхүүр үг: соёлын орчуулга судлал, соёлын ялгаа, үгчлэх, утгачлах, идээшүүлэх, ондоошуулах

Үндэстэн угсаатны соёлын ялгаа зөрөөг хэрхэн зөв оновчтой илэрхийлж орчуулах суудал эдүгээ хэл шинжлэл, орчуулга судлал, гүн ухаан, соёл судлал зэрэг олон ухааны холбоо хамаарал бүхий тулгам чухал сэдэв болоод байна.

Орчуулах, дуун хөрвүүлэх ажилд аливаа нэг үндэстэн угсаатны соёлын ялгаа зөрөөг дамжуулж илэрхийлэхдээ орчуулгын нэгэнт тогтож хэвшсэн хэв загварт хийгээд уламжлалт орчуулгын арга ухааныг хатуу баримтлан, утга санаа дүйх үг хэллэгээр шууд

дүйлгэн орлуулах бус, харин тухайн соёлын учир холбогдол, гарвал түүх, ялгаа зөрөө, өвөрмөц онцлог зэргийг тал талаас нь тунгаан нягталж, хамгийн оновчтой илэрхийлэх нь туйлын чухал болохыг эрдэмтэн судлаачид онцлон тэмдэглэж, шинэ үзэл онол дэвшүүлж байна.

Тийнхүү орчуулга судлал нь зөвхөн хэлшинжлэл төдийгүй, шинжлэх ухааны бусад олон салаа салбар лугаа улам бүр холбоо хамаарал бүхий болж, орчуулгазүйн хөгжлийн шинэ чиг хандлага бүрэлдэн буй болж дэлгэрч байна. Тийм харьцангуй шинэхэн салбар бол СОЁЛЫН ОРЧУУЛГА СУДЛАЛ юм. Хэл шинжлэл, соёл судлал, хэлний соёл судлал, гүн ухаан, орчуулгазүй зэрэг олон ухааны уулзвар зааг дээр үүсэн буй болж, хөгжиж буй шинэхэн салбар ухааныг СОЁЛЫН ОРЧУУЛГА хэмээн нэрлэж байна. Соёлыг тээгч нь болох ХЭЛ, хэлээр дамжин илэрлэг СЭТГЭЛГЭЭ, СОЁЛ, үндэстний соёлыг өртөөлөгч нь болох ОРЧУУЛГА гурвын өвөр хоорондын гадаад холбоо шүтэлцээ, дотоод зүй тогтлыг судалдаг ухааныг СОЁЛЫН ОРЧУУЛГА СУДЛАЛ хэмээн томъёолж байна.

Орчуулахуйн ухааны уламжлалт үндсэн хоёр арга болвоос үгчлэх (直译), утгачлах (意译) билээ. Монгол орчуулгын онолын чиг баримжаа, жаяг зарчмыг тодорхойлсон “Мэргэд гарахын орон” зохиолд “яруу найртай”, “утга төгс”, “мэдэхүйеэ хялбар” хэмээх орчуулгын онолын үндсэн 3 зарчим, чиг баримжааг чухалчлан дурдаж, монголын төдийгүй, дэлхий нийтийн орчуулгын нийтлэг нэгэн баримтлал болох “үг үсгийг бус утга санааг шүтэн” орчуулах ёс зарчмыг тов тодорхой томъёолон заасан байдаг.

Эрдэмтэн дуун хөрвүүлэгч, соён гэгээрүүлэгч Г. Акимын тэмдэглэсэнчлэн “Дэлхийд одоо баримталж байгаа онолын бараг бүх зарчмыг 200 гаруй жилийн өмнө бидэнд хэлээд өгсөн” байдаг.

Монголын билигт дуун хөрвүүлэгч мэргэд яруу найртай, утга төгс, мэдэхүйеэ хялбар хэмээх орчуулгын энэхүү үндсэн гурван зарчмыг томъёолсоноос хойш даруй 160 гаруй жилийн хойно, Хятадын соён гэгээрүүлэгч, орчуулагч Ян Фу (严复 1853-1921) “шударгуу үнэн”, “ойлгомжтой тод”, “яруу сайхан” гэсэн орчуулгын гурван зарчмыг анх дэвшүүлж, “Орчуулахуйн гурван бэрх: шин, да, я” (译事三难: 信, 达, 雅) хэмээх хятад орчуулгын үндсэн гурван чиг баримжааг анх томъёолсон нь эдүгээ хятадын орчуулгын онолын үндсэн жаяг зарчим болсоор байна.

Нэгэн соёлын дотор орших ер энгийн зүйлийг өөр нэгэн соёлд ихээхэн хүч ухаан зарж тайлбарлах, дамжуулах явдал орчуулах, дуун хөрвүүлэх хэрэгт алхам тутам тааралддаг. Өөрөөр хэлбэл, тухайн үндэстэн угсаатны соёлын ухагдахууныг орчуулж дамжуулахдаа уншигч хүнд ойлгомжтой байхыг чухалчлах уу, эсбөгөөс эх бичвэрт үнэнч байхыг чухалчлах уу гэсэн асуулт зүй ёсоор урган гардаг.

Соёлын орчуулга судлалын үндсэн стратеги хэмээгддэг **“идээшүүлэх” (domestication, доместикация, 归化)** ба **“ондоошуулах” (foreignization, форенизация, 异化)** нь чухам эндээс эх үүдэлтэй юм.

Үгчлэх, утгачлахыг орчуулгын үндсэн арга ухаан хэмээн үздэг бол, идээшүүлэх, ондоошуулахыг орчуулгын үндсэн бодлого стратеги хэмээн үздэг.

Америкийн орчуулгын онолч Лоренс Венути-гийн (**Lawrence Venuti**) дурдсанаар, “ИДЭЭШҮҮЛЭХ гэдэг нь өөрийн үндэснийхээ соёлыг гол цөм болгон, эх бичвэр дэхь харь үнэлэмжийг орчуулж буй хэлнийхээ соёлд шингээн, өөрийн хөрснөө нутагшуулахыг, ОНДООШУУЛАХ гэдэг нь эх бичвэрийг гол цөм болгон, эх бичвэрт буй хэл, соёлын ялгаа зөрөөг хэвээр хадгалан, харь соёлыг таниулж, ондоошуулах” явдал юм.

Соёлын орчуулга судлалын үүднээс үзэхүл, уншигч хүнд ойлгомжтой байхыг чухалчлаваас “идээшүүлэх”, эх бичвэрт үнэнч байхыг чухалчлаваас “ондоошуулах” хэрэгтэй болдог байна.

Эх бичвэр дэхь соёлыг “идээшүүлэх”-ийн тулд хэт дүйлгэн, утгачлан орчуулваас тухайн үндэстэн угсаатны сэтгэлгээ, соёлын гүн чанад утга агуулга, учир холбогдол бүдгэрэн, орхигдож гээгдэхэд хүргэх бөгөөд орчуулга бус, зохиол мэт болох гэмтэй байна. Энэ нь бидний дээр өгүүлсэн “ШУДАРГУУ ҮНЭН”, “УТГА ТӨГС” хэмээх зарчимд харшилна.

Эх бичвэр дэхь соёлыг “ондоошуулах”-ын тулд хэт тулган, үгчлэн орчуулваас тухайн үндэстэн угсаатны соёлын гүн чанад утгыг илтгэн чадах боловч, уншигч хүнд ойлгоход бэрхтэй болох гэмтэй байна. Энэ нь “МЭДЭХҮЙЕЭ ХЯЛБАР”, “ОЙЛГОМЖТОЙ ТОД” хэмээх зарчимд харшилна.

Үндэстэн угсаатан хоорондын соёлын ялгаа зөрөөг хэрхэн зөв илэрхийлж, зөв дамжуулах асуудлыг бид зарим нэг ажиглалт жишээн дээр, соёлын орчуулга судлалын “идээшүүлэх”, ондоошуулах”-ын үүднээс авч үзвэл илүү сонирхолтой байх буй заа.

Хятадын Тан улсын үеийн сод найрагч Ли Байн шүлгүүдээс орос хэлнээс Б.Явуухулан, Ч.Чимид нар, хятад хэлнээс Ц.Базаррагчаа, Я.Ганбаатар нар монголчлон орчуулсан билээ.

Уг шүлгийн хятад эх нь:

望庐山瀑布

日照香炉生紫烟

遥看瀑布挂前川。

飞流直下三千尺

疑是银河落九天。

Б.Явуухулан, Ч.Чимид нар орос хэлнээс орчуулсан нь:

Лушань уулан дахь хүрхрээг харахад

Алсын буурал униарын тэртээ

Улбар туяа татав.

Арсгар уулыг би ширтэж

Урт хүрхрээг сонирхов.

Үүлэрхэг өндрөөс буусан хүрхрээ

Уулын хөвчийг зүсчээ.

Үзтэл, **тэнгэрийн зүйдэл** дорогшоо

Унасан юм шиг сунажээ. []

Ц.Базаррагчаа хятад хэлнээс орчуулсан нь:

Лу уулын хүрхрээг ажиглахуйяа

Хүлс хадыг наран ээхүйеэ, манан суунаг татаж

Хүрхрээн усан **гурван мянган тохой өндрөөс**

Гол руу, шаагин шуугин, цэнхэртэн буухуй нь

Газар руу, **тэнгэрийн заадас** тэр чигээрээ унах мэт ээ[]

Энэхүү яруу сайхан орчуулгуудаас бидний сонирхох зүйл бол “урт”, тэнгэрийн зүйдэл”, гурван мянган тохой”, “тэнгэрийн заадас” гэсэн үг хэллэгүүд юм.

Монгол хэлний “Тэнгэрийн заадас”, “Тэнгэрийн оёдол” хэмээх ухагдахууныг өрнөдахинд орос, англи хэлнээ “Сүүн зам” (“Млечный Путь”, “Milky Way”) хэмээн нэрлэдэг, дорнодахинд хятад хэлнээ “Тэнгэрийн гол”, “Мөнгөн гол” (“天河”, “银河”) хэмээн нэрлэдэг. Тийнхүү өөр өөрөөр нэрлэдэг нь тухайн үндэстэн угсаатны ертөнцийг үзэх үзэл, таньсан танилт, үнэлэмж, үндэстний соёлын ялгаа зөрөөг илтгэх агаад тэрхүү ялгааг домог түүхээс нь эрж үзвэл тодорхой мэдэж болно.

Тийнхүү орос хэлний “сүүн зам”, хятад хэлний “мөнгөн гол”-ыг монгол хэлний утга тохирох үгээр шууд дүйлгэн, “тэнгэрийн зүйдэл”, “тэнгэрийн заадас” хэмээн утгачлан дуун хөрвүүлэх нь уламжлалт орчуулгын аргын үүднээс үзэхүл “мэдэхүйеэ хялбар”, “яруу найртай” байх жаяг зарчимд бүрнээ нийцэж байна.

Соёлын орчуулгын “идээшүүлэх” ондоошуулах-ын үүднээс үзэхүл, “идээшүүлэх”-ийн жишээ болж, тэгснээр тухайн үндэстэн угсаатны ертөнцийг үзэх үзэл, таньсан танилт, үндэстний соёлын ялгаа зөрөө бүдгэрэн, монгол уншигч тэрхүү өрнөдахины “сүүн зам”, дорнодахины “мөнгөн гол” хэмээхүйн соёлын гүн чанад утгыг олж мэдэхгүйд хүрэх ажээ.

Орос хэлнээс орчуулсан орчуулгад “гурван мянган тохой” гэсэн хэллэгийг “урт” гэсэн нэг л үгээр орчуулжээ. Хятадаас оросоор орчуулсныг үзвэл энэ үг бас алга байна. Магадгүй орос уншигч “тохой” гэсэн дорно дахины уртын хэмжээний ухагдахууныг ойлгоход бэрхтэй тул тийнхүү дөхөмчлөн орчуулсан байж болох. Тэгвэл хятад хэлнээс дуун хөрвүүлсэн орчуулгад уг хэллэгийг шууд үгчлэн “гурван мянган тохой өндөр” хэмээн буулгасан нь нэг талаар монгол ахуйд шууд буун, уншиж сонсоход илүү яруу сайхан найруулга болж, нөгөө талаар тухайн үндэстэний соёлыг хэвээр хадгалан, “ондоошуулах”-ын сонгодог жишээ болж чадсан байна.

Орчуулахуйн ухааны “үгчлэх-утгачлах, идээшүүлэх-ондоошуулах” хэмээсэн энэхүү хосмолжин ухагдахуун нь хос хосоороо харилцан сүлэлдсэн, харилцан эсрэгцсэн, бас харилцан давхцсан нэр томъёонууд юм.

Идээшүүлэх, ондоошуулах нь соёлын хүчин зүйлийг онцлон, үндэстэн хоорондын соёлын харилцаа хамаарлыг чухалчлан үздэг бол үгчлэх, утгачлах нь хэлний давхарга бүтцийг чухалчилдаг ажгуу.

Үгчлэх, утгачлах нь хоёр өөр хэлний өөр өөр бүтэц, онцлог, хэлбэр хийгээд агуулгын холбоо хамаарлыг чухалчлан үздэг бол идээшүүлэх, ондоошуулах нь хэлний бүтэц давхаргад илрэхээс гадна соёлын гүн чанад давхаргад илэрч гардаг байна. Үгчлэх, утгачлах нь орчуулгын уран чадвар, арга барилын хамааралтай асуудал бол идээшүүлэх ондоошуулах нь орчуулахуйн стратеги бодлого лугаа хамааралтай асуудал юм.

Үгчлэх, утгачлахын тухайд хэлний бүтэц, өнгөн давхарга хэмээх нэг л өнцгөөс авч үздэг бол идээшүүлэх, ондоошуулахын тухайд хэлний хэлбэр, соёлын агуулга хэмээх хоёр өнцгөөс авч үздэг ажээ.

Тоймлон өгүүлвээс үгчлэх нь орчуулагчаас зохиогч руу буюу эх бичвэр руу хандаж чиглэсэн ондоошуулсан орчуулга, утгачлах нь орчуулагчаас уншигч руу хандаж чиглэсэн идээшүүлсэн орчуулга болно.

Идээшүүлэх хийгээд утгачласнаар орчуулга ойлгомжтой болж, хүлээн авч орчуулж буй хэлний хэл зүйн хэв журамд нийцэж байдаг бол ондоошуулах хийгээд үгчилснээр орчуулга эх зохиолтойгоо дүйцэж, эх зохиолын хэлний хэв журамд нийцэж байдаг ажгуу.

Идээшүүлэх, ондоошуулах нь эсрэг тэсрэг нэгдлийн дунд зэрэгцэн оршиж харилцан нөхөлцөж байдаг, аль аль нь өөрийн давуу талтай бас дутмаг талтай ажээ.

Аливаа орчуулга дан ганц идээшүүлэх, эсбөгөөс дан ганц ондоошуулах аваас орчуулга биш болж хувирах ажээ. Дан үгчилсэн буюу дан утгачилсан орчуулга гэж эс байхуйн нэгэн адил, дан идээшүүлсэн буюу дан ондоошуулсан орчуулга гэж үгүй. Үндэстэн дамнасан соёлын харилцааны байр сууринаас хандан, зохиолын төрөл зүйл, зохиогчийн санаа бодол, орчуулагчийн зорилго зорилт, уншигчийн хүрээ, шаардлага зэрэг олон талыг сайтар бодолцон байж, үгчлэх, утгачлах, идээшүүлэх, ондоошуулахыг дутуудаж дундрахгүй, хэтэрч халихгүй, чухам “тун хэмжээг” нь тэгш сайтар тэнцүүлэн үйлдвээс сая төгс сайн орчуулга төрөх учиртай юм.

结论

翻译是一种跨文化的信息交流与交换活动。异化和归化可以视为直译和意译的概念延伸，但又不完全等同于直译和意译。直译和意译所关注的核心问题是处理语言层面上的形式和意义，但异化和归化则打破了语言因素的局限，将范围伸展到语言，文化等多方面的因素。

НОМ ЗҮЙ

1. Мэргэд гарахын орон Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хороо., 1982
2. Лодойдамба.Ч “Тунгалаг тамир” УБ., 1971
3. Баянсан.Г. “Соёл, хэл, үндэстний сэтгэлгээ” УБ., 2002
4. “清澈的塔米尔河” 温中和译 内蒙古人民出版社 1985 (Лодойдамба.Ч “Тунгалаг тамир” номын хятад орчуулга)
5. 文化翻译学 南开大学出版社 2007
6. 文化与翻译 中国社会科学出版社 2010
7. Ганбаатар.Я. Нангиадын сонгодог уран зохиол. УБ., 1998.
8. Явуухулан.Б, Чимид.Ч. Ли Бо. Шүлгүүд. УБ., 1960.

Соёлын утгыг орчуулах арга зам

Г. Элдэв-Очир /МУИС, ГХСС/

Товч утга: *Хэл-сэтгэхүй-соёлын шүтэлцээний асуудал сүүлийн үед хэл шинжээчдийн анхаарлыг зүй ёсоор татах болсон хэл шинжлэлийн чухал судлагдахуун болоод байна. Хэл бол соёлыг илэрхийлэгч, дамжуулагч, хадгалагч төдийгүй үеэс үед өвлүүлдэг чухал хэрэгсэл юм. Иймд хэл соёл нь салиггүй холбоотой, харилцан нөхцөлдсөн шинжтэй байдаг учир соёл нь сэтгэхүүдээ тусч, сэтгэхүй нь хэлдээ нөлөөлж байдаг нь зайлиггүй билээ. Өөрөөр хэлбэл, тухайн үндэстний хэл-сэтгэхүй-соёл нь нягт нарийн ишижмээр холбогдсоны дүнд соёлын утга бүхий үг хэллэг үүсч байдаг. Иймд орчуулга хийхэд хүндрэл учруулдаг зүйлүүдийн нэг нь цаад хэлний үндэсний соёлын утга бүхий үг хэллэгийг зөв оновчтой оноож буулгах явдал байдаг. Энэхүү үндэсний соёлын утгыг зөв оноон орчуулахын тулд цаад үндэстнийхээ түүх, соёл, сэтгэлгээг сайтар ойлгож, мэддэг байх шаардлага гарна.*

Түлхүүр үг: *Хэл-сэтгэхүй-соёлын шүтэлцээ, соёлын утга, орчуулгын арга*

Орчин цагийн хэл шинжлэлийн хөгжлийн чиг хандлага нь хүн төвтэй болж, өөрөөр хэлбэл, хүнийг гол судлагдахуунаа болгож, хүн-хэл хоёрын харилцан хамаарлыг чухалчилах болсон байна. Иймээс судлаачид соёлын үүднээс хэлийг судлахын зэрэгцээ хэлний үзэгдэл, материалд нь тулгуурлан тухайн үндэстний сэтгэлгээний онцлог, уламжлалт соёл зэргийг нь судалж байна.

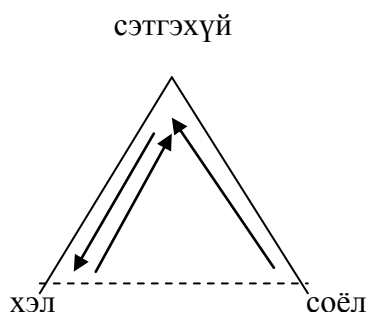
Английн хүн судлаач Э. Тэйлор “Primitive culture”(1871) хэмээх бүтээлдээ хамгийн анх соёлын тодорхойлолтыг дэвшүүлснээс хойш олон судлаачид Э. Тэйлорын тодорхойлолтыг засч, нэмэн баяжуулсаар иржээ. Ерөнхийд нь авч үзвэл, соёл гэдэг нь байгаль, цаг агаар болон нийгмийн нөхцөл байдалтай уялдсан тухайн үндэстний амьдралын хэв маягаас үүдэлтэй, нийтээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн, тогтсон хэв шинжтэй, түүхэн хөгжлийн явцад бий болгож, засч баяжуулж ирсэн уламжлал, зан заншил, ертөнцийг үзэх үзэл, амьдралын хэв маяг, сэтгэлгээний онцлог, эд өлгийн зүйл гэх мэт эдийн болон оюуны бүтээлийн цогцийг хэлнэ.

Соёл нь хэлийг бүрдүүлэгч үндсэн нэгж болох үгийн санд юуны түрүүн туссан байдаг. Энэ талаар АНУ-ын нэрт хэл шинжээч, орчуулгын онолч Е.А. Найда “Үгийн сан нь тодорхой түвшинд хүний ертөнцийг танин мэдсэн ухамсар, ойлголтыг тусгаж байдаг. Иймд үгийн сан нь соёлыг тусгадаг хамгийн гол хэлний нэгж болдог” гэжээ. (Е.А. Найда, 2001:107) Жишээлбэл, Араб хэлэнд тэмээ болон тэмээний тоноглол зэрэгтэй холбоотой үг хэллэг, эскимосчуудын хэлэнд цастай холбоотой үг хэллэг, япон хэлэнд

загастай холбоотой үг хэллэг, монгол хэлэнд нүүдлийн мал аж ахуйтай холбоотой үг хэллэг үгийн сангийн багагүй хувийг эзлэдэг зэрэг нь дээрх үзэл онолыг баталж байгаа юм. Нэрт хэл шинжээч Ф.Р. Палмер (1976:181) “Хэл нь тэр үндэстэнийхээ түүх, соёл, шашин шүтлэг зэргийг бүгдийг нь илэрхийлдэг” гэж тэмдэглэсэн байдаг. Үүнээс үзэхэд, хэл соёл нь нягт холбоотой, түүнчилэн хэл бол гагцхүү соёлын бүрдүүлбэр биш, харин соёлыг илэрхийлэгч, дамжуулагч, хадгалагч юм гэдэг нь харагдаж байна. Тухайн үндэстний уламжлалт соёл, ёс заншил, амьдралын хэв маяг, сэтгэлгээний онцлог зэргийг хэлээр нь дамжуулан ойлгож мэдэж болно.

Хэл, соёлын шүтэлцээнд сэтгэхүйн тухай асуудал чухал байр суурьтай байдаг. 19 зууны Германы нэрт хэл шинжээч В.Хумбольдт “Тухайн үндэстний хэл гэдэг бол тэдний оюун ухаан юм. Тэдний оюун ухаан бол тэдний хэл юм” (Ж. Баянсан, 2002:82) гэж тэмдэглэжээ. 20 зууны эхэн үед АНУ-ын нэрт хүн судлаач, хэл шинжээч Ф.Боас, Э.Сапир, Б.Уорф нар В.Хумбольдтын эл үзэл баримтлалыг эш үндэс болгон хэл, соёлын шүтэлцээг судалж, эл судлалд үнэтэй хувь нэмэрээ оруулжээ. Тэд өөрийн бичиг үсэг, хэлний материалгүй Америкийн уугуул иргэдийн хэлийг уламжлал, соёл, зан заншил, сэтгэлгээний онцлог зэрэгтэй нь уялдуулан судалсан байна. Үүний үр дүнд, Ф.Боас “Америкийн уугуул иргэдийн хэлний гарын авлага” хэмээх бүтээлээ туурвижээ. Тэрээр эл бүтээлдээ: “Тухайн үндэстний сэтгэлгээний онцлог нь хэлдээ туссан байдаг” гэж онцолжээ. (Гү Зязу, 2000:253) “Хэлний харьцангуйн онол”-ыг үндэслэгчдийн нэг Э.Сапир “Хэлний онол” хэмээх бүтээлдээ “Хэл бол сэтгэхүйн үйл ажиллагааны үр дүн юм. Иймээс тухайн үндэстний соёлыг тусгадаг. Хэл соёл нь ангид оршихгүй” (Ван Дөчүнь, 1998:266) гэжээ.

Хэдийгээр хэл, соёл нь нягт холбоотой боловч хоорондоо хүний сэтгэхүйгээр холбогддог. Өөрөөр хэлбэл, хэл, соёлын хооронд шууд холбоо байхгүй. Харин зөвхөн сэтгэхүйгээр дамжсан дам холбоо бий. Иймд хэл, сэтгэхүйн хооронд болон соёл, сэтгэхүйн хооронд шууд холбоо бий. Хүн юмс үзэгдлийг таниж, мэдэж, ойлгож авсанаар тэрхүү ойлголт, ухагдахуун нь хэлээр илэрч гардаг. Иймээс хэл – сэтгэхүй – соёл гурав салшгүй холбоотой болж байна. Үүнийг алдарт үгийн утгын гурвалжинг ашиглан үзүүлбэл:

Ийнхүү соёл нь сэтгэхүйдээ тусч, сэтгэхүй нь хэлдээ нөлөөлж байдаг нь зайлшгүй билээ. Өөрөөр хэлбэл, тухайн үндэстний хэл-сэтгэхүй-соёл нь нягт нарийн

шижмээр холбогдсоны дүнд соёлын утга бүхий үг хэллэг үүсч байдаг. Иймд орчуулга хийхэд хүндрэл учруулдаг зүйлүүдийн нэг нь цаад хэлний үндэсний соёлын утга бүхий үг хэллэгийг зөв оновчтой оноож буулгах явдал байдаг. Энэхүү үндэсний соёлын утгыг зөв оноон орчуулахын тулд цаад үндэстнийхээ түүх, соёл, сэтгэлгээг сайтар ойлгож, мэддэг байх шаардлага гарна.

Судалгаанаас үзэхэд, үндэсний соёлын утгыг дараах 5 аргаар орчуулж болохоор байна. Үүнд:

1. Шууд буюу үгчилэн орчуулах арга.

Энэ нь орчуулах эхийн агуулга, хэлбэрийг хадгалж тэр хэвээр нь шууд орчуулахыг хэлдэг. Өөрөөр хэлбэл, үндэсний соёлын утга бүхий үг хэллэгтэй дүйцэх үг нөгөө хэлэнд байвал тэр үг хэллэгээр шууд орчуулж болно гэсэн үг юм. Энэ нь хоёр үндэстэн урт удаан түүхийн явцад соёл, зан заншлын хувьд бие биедээ нөлөөлсөн, нэг нь нөгөөгөөсөө авсан гэх мэт олон хүчин зүйлийн үр нөлөө юм. Ийм аргаар орчуулахад уншигч, сонсогчид цаад хэлний утга, агуулга, сэтгэлгээг төвөггүй ойлгодог байх ёстой. Жишээлбэл, орос хэлний “красная армия” гэснийг монгол хэлнээ “улаан цэрэг”, хятад хэлнээ “红军” буюу “улаан цэрэг” хэмээн орчуулдаг нь угтаа орос, монгол, хятад оронд өрнөсөн түүхэн үйл явдалаас улбаатай тул тус тусийн хэлэнд мөн адил утга агуулга бүхий үг хэллэг болон хэвшсэн байна. Энд “улаан” өнгө илэрхийлсэн үг нь ижилхэн “хувьсгал” гэсэн үндэсний соёлын утга агуулж байгаа тул шууд орчуулж болох бөгөөд цаад агуулга нь гажихгүй юм.

2. Орлуулан орчуулах арга.

Нэг юм үзэгдэл үндэстнүүдийн соёл, сэтгэлгээний онцлогоос хамааран тухайн хэлнүүдэд өөр өөр соёлын утга агуулж болно. Иймд тэрхүү соёлын утга бүхий үгийг аль болох ойролцоо буюу тэнцүү түвшиний, өөрөөр хэлбэл, үгийн сангийн ижил аймгийн үгээр орлуулан орчуулбал илүү тустай юм. Энэхүү аргын ач холбогдол нь уншигч, сонсогчид өөрийн хэлний үндэсний соёлын утгаар баримжаа авч өөр үндэстний түүх, соёл, зан заншлыг ухаарч ойлгоход дөхөмтэй байдаг. Тухайлбал, нэрт эрдэмтэн Б.Ринчен гуай Гоголийн “Тарас Бульба” зохиолыг орчуулахдаа “упал как барашек, почуявший под сердцам смертельное железо” гэснийг “зүрхэндээ үхлийн зэв зоолгосон янзага шиг” хэмээн хургыг янзагаар орлуулан орчуулсан нь угтаа алдаа биш юм. Мөн англи хэлний “as strong as a horse” буюу “морь шиг тэнхээтэй” гэсэн хэлцийг хятад хэлнээ “力大如生” буюу “үхэр шиг тэнхээтэй” хэмээн орчуулдаг нь монгол хэлнээ ч адил бууж байна.

3. Нэмэлт зүүлт, тайлбар хийж орчуулах арга.

Уншигч, сонсогчид ондоо үндэстний соёл, зан заншил, сэтгэлгээг гүн гүнзгий ойлгуулах үүднээс ойлгомжгүй үндэсний соёлын утга бүхий үг хэллэгийг шууд үгчилэн орчуулаад ард нь уг ойлголтыг тайлбарласан нэмэлт зүүлт, тайлбар оруулж болно. Ингэснээр хэлний цаана буй тухайн юм үзэгдэлийн талаарх соёлын мэдлэг, мэдээлэл нь

уншигчдад бүрэн ойлгогдох чухал ач холбогдолтой юм. Жишээлбэл, “Монгол гэр” – “Mongolian yurt” /...../

4. Утгачлан орчуулах арга.

Тухайн хэлний үндэсний соёлын утга бүхий үг хэллэгт нөгөө хэлэнд дүйцэх утга бүхий үг хэллэг байхгүй тохиолдолд орчуулах эхийн утга, агуулгыг голлож уншигч, сонсогчдод ойлгомжтой байлгах үүднээс утгачлан орчуулах шаардлага гардаг. Энэ бол үндэсний соёлын утгын дүйцэлгүй байх үзэгдэл билээ. Энэхүү үзэгдэл бол нэг үндэстний соёл, зан заншил, сэтгэлгээнд байдаг зүйл нөгөө үндэстний соёл, зан заншил, сэтгэлгээнд дүйцүүлэх зүйл байхгүй байж болох тохиолдол юм. Энэ бол маш түгээмэл байдаг. Ийм тохиолдолд үгчлэх буюу шууд орчуулбал уншигч, сонсогчдод ойлгомжгүй байхаас гадна төөрөгдөлд оруулдаг. Иймд заавал хэлбэрийг чухалчлалгүй агуулга, утгыг голлон буулгаваас зохилтой билээ. Тухайлбал, монгол хэлний “цагаан идээ” гэдэг үгний “цагаан” өнгө илэрхийлсэн үгэнд “сүү, сүүн бүтээгдэхүүн” гэсэн үндэсний соёлын утга бий. Энэ үгийг хятад хэлэнд шууд “白食” гэж орчуулбал ойлгомжгүй байх тул “奶品” буюу “сүү, сүүн бүтээгдэхүүн” гэж буулгавал сая ойлгомжтой болох юм. Мөн хятад хэлний “白事” гэдэг үг нь “буяны ажил буюу оршуулгын зан үйл” гэсэн үндэсний соёлын утгатай юм. Эл үгийг монгол хэлнээ шууд “цагаан ажил” гэвэл бидэнд ойлгомжгүй байна. Эс бөгөөс өөр утгаар ойлгогдох гэмтэй тул утгыг нь голлон “буяны ажил” гэж буулгавал сая ойлгомжтой болох буй заа.

5. Галиглан орчуулах арга

Тухайн үндэстний соёл, сэтгэлгээний өвөрмөц онцлог бүхий зарим юм үзэгдлийн нэрийг орчуулахад туйлын төвөгтэй байдаг. Ийм үгсийг галиглан орчуулах аргаар л орчуулж болдог. Жишээлбэл, хятад хэлний “功夫” буюу gongfu-г “кунфу”, “风水” буюу fengshui-г “фөншуи” хэмээн хэрэглэх зэрэг болно. Энд анхаарууштай нь харь үг хэллэгийг аль болох орчуулах шаардлагатай бөгөөд гагцхүү галиглаж орчуулахаас өөр аргагүй тохиолдолд л уг аргыг хэрэглэх нь зүйтэй юм. Учир нь тухайн орчуулж буй хэлд харь үг хэллэг олноор хэрэглэгдэх сөрөг талтай байдаг.

Ерөнхийд нь дүгнэж хэлбэл, хэл соёл нь салшгүй холбоотой бөгөөд хуудас цаасны хоёр тал мэт нэг нь нөгөөгүйгээр үл орших нэг юмны хоёр тал юм. Хэл, соёлын шүтэлцээ нь хэлбэр болон агуулгын харьцаа бөгөөд хэл нь хэлбэр, соёл нь агуулга болдог. Хэл нь үргэлж соёлоо тусгаж байдаг тул хэлийг ойлгоё гэвэл соёлыг нь мэдэх, соёлыг нь ойлгоё гэвэл хэлийг нь мэдэх шаардлагатай. Учир нь хэл соёл нь харилцан нөхцөлдсөн байдалтай бөгөөд соёл нь хэлээр илэрч, хэлд хадгалагддаг. Иймээс хэл бол үндэсний соёл, сэтгэлгээний толь мөн.

Ашигласан ном:

1. Ван Дөчүнь, Хэлийг олон талаас нь судлах нь, Бээжин: Цинхуа их сургуулийн хэвлэлийн газар, 2002
2. Гү Зязу, Хэл соёлын шүтэлцээ, Шанхай: Гадаад хэлний их сургуулийн хэвлэлийн газар, 2000
3. Nida .A.E, Language and culture contexts in translating, Shanghai, 2001
4. Palmer .F.R, Semantics, Cambridge, 1976
5. Равдан. Э, Орчин цагийн хэл шинжлэл, Улаанбаатар, 2005
6. Ци Юцүнь, Орчин үеийн хэл шинжлэлийн онцлог хийгээд хөгжлийн чиг хандлага, Шанхай: Гадаад хэлний их сургуулийн хэвлэлийн газар, 2001
7. Чэнь Сүзин, Соёл судлал, Бээжин: Үндэстний их сургууль, 2005
8. Элдэв-Очир.Г, Өнгө заасан үг хийгээд үндэсний соёлын утга зүй, Улаанбаатар, 2011

Döftör-i Ćingiz-nāmd сурвалжийн орчуулга

Б.Аззаяа /МУИС, ГХСС /

Монголчуудын түүхэнд холбогдох олон зүйл сурвалж бичиг харь хэлээр тэмдэглэгдэн үлдсэн нь бий. Тэдгээр сурвалжийн нэг болох *Döftör-i Ćingiz-nāmd*-ийн хувилбар эх түрэг олон хэл аялгуугаар эдүгээ бидэнд уламжлагдан иржээ.

Тэдгээр хувилбар эхийн нэг татар хэл, араб үсгээр бичигдсэн “Döftör-i Ćingiz-nāmd” хэмээх сурвалж юм. Уг сурвалж зургаан бөлөг, дөрвөн хувилбартай ажээ. Эдгээрээс гурван хувилбарыг Мажарын эрдэмтэн Maria Ivanics, Mirkasym A. Usmanov нар 2002 онд “Studia Uralo-Altaica” цувралын 44 дүгээрт /германаар/ оршил, удиртхалын хамт хэвлүүлжээ¹⁹. Эрдэмтэд уг сурвалжийг орчуулсангүй, харин галиглан буулгаж сурвалжид гарах зарим үгийн толь хавсаргажээ.

Уг сурвалжийн талаар 1972 онд Казан хотод хэвлэгдсэн “Татарские исторические источники XVII-XVIII вв.” гэх номонд анх дурдсан байна. Энэхүү бүтээл гарахаас өмнө тус сурвалжийн өөр 40 гаруй гар бичмэл хувилбар олдоод байсан аж.

Харин шинжлэх ухааны үүднээс хамгийн анх 1934 онд Абдулкадир Инан “Destan-i nesl-i Zengiz Han kitabı hakkında 1” гэсэн бүтээлдээ тухайлан товч өгүүлсэн бөгөөд түүнээс хойш судалгааны тоймтой бүтээл хараахан гараагүй бололтой.

XIX зуун эхэн үеэс уг сурвалжийн талаарх мэдээ түрэг судлалын ертөнцөд хэдийнээ танил болсон бөгөөд XX зууны үед Оросын судлаачид зарим бүлгүүдийг нь орчуулан хэвлүүлсэн ажээ.

Казаний их сургуулийн археогеографикийн шинжилгээний ангийнхан Татарын Ижил мөрөн хийгээд Уралын нуруу, түүний ойр хавийн нутгаар хийсэн судалгааныхаа үр дүнд эл сурвалжийн бүрэн ба бүрэн бус хувилбаруудыг шинээр нэмж олсон байна.

Судлаач Rieu⁴⁷, A. Rahim⁴⁸ нар энэхүү сурвалжийг XVII зууны үед бичигдсэн хэмээн таамаглал дэвшүүлсэн нь эдүгээ олон зүйлээр батлагдсаар байна.

Жишээ нь, уг сурвалж XVII зууны 2-р хагаст Татарт болсон улс төр, шашны олон зүйл үйл явдлыг агуулсан байдаг нь дээрх таамаглал үнэн болохыг давхар нуталж байна.

⁴⁷ Rieu, Ch. Catalog of the Turkish Manuscripts in the British Museum, London, 1888

⁴⁸ Rəhim, G-Gəziz, G. Tatar ddbiyatitaxi, Kazan, 1925

Бид тус сурвалжийн дээрх эхийг монгол хэлнээ хөрвүүлэн 2006 онд хэвлүүлсэн билээ⁴⁹.

“Ddftdr-i Ćingiz-nāmd” нь олон гар хуулбараар тархсан тул анхны эхээсээ нэлээд зөрүүтэй болсон ажээ.

Үүний нэг нь *Цтемиш Наси* нэрт хүн бичсэн хэмээх хувилбар эх юм. Уг эхийг 1967 онд эрдэмтэн В.П.Юдин Өзбек улсын Шинжлэх ухааны академийн, Дорнодахин судлалын хүрээлэнд хадгалагдаж байсныг судлан 1983 онд өөрийн судалгааны бүтээлээ туурвижээ⁵⁰.

Уг хувилбар эх бидний орчуулан судалсан эхээс нэлээд зөрж байгааг тэмдэглэе.

“Ddftdr-i Ćingiz-nāmd” сурвалжийн араб үсэг, татар хэлээрх хувилбар эх

Уг сурвалж Ижил мөрний эхээр нутагладаг, XVI-XVIII зууны үеийн Татаруудын утга зохиолын хэл найруулгаар бичигдсэнээрээ нэн онцлогтой юм.

Хэдийгээр зохиогч нь тодорхой бус ч тухайн үеийн шилдэг боловсролтон, аман үлгэр домог хийгээд эртний сурвалж бичиг, зохиолыг сайтар мэддэг хүн туурвисан нь дээрх бүтээлээс илэрхий байгаа билээ. Өөрөөр хэлбэл, энэхүү домгийн шинжтэй түүхийн зохиолыг бичихдээ түүхийн олон мэдээ сурвалж, ардын аман домог, туульсыг ашигласан нь тодорхой байна.

“Ddftdr-i Ćingiz-nāmd” нь туульсын шинжтэй бөгөөд тухайн үеийн түрэг угсаатны олон аман аялгуу, бичгийн хэлний онцлогийг тусгасан хэд хэдэн бөлгөөс бүрдэж байна. Бүлэг тус бүрийн өгүүлэмж өөрийн гэсэн онцлогтой бөгөөд хэтрүүлэл, ихэсгэл, хүншүүлэл зэрэг уран дүрслэлийн арга, хэрэглүүрийг ашиглаж бичсэн нь уг сурвалжийг баатарлагийн туульстай төсөөтэй болгожээ.

Эхний бүлгийн үйл явдал эрт үеэс аваад Чингис хааны үе буюу XIII зуун хүртэл үргэлжилж байгаа бол, төгсгөлийн 6-р бүлэг нь XVII зууны үеийн үйл явдлыг өгүүлээд өндөрлөж байна. Энэ мэтчилэн бүлэг тус бүр өөр өөр цаг үеийн үйл явдлыг тусгаж байгаагаараа онцлог юм.

Нэгдүгээр бүлэг: *Faṣl-i dāstān-i nōsl-i Jingiz* / Чингисийн язгуурын домгийн хэсэг./

Татарууд исламын шашинд бүрнээ орж олон зууныг туулсан учир энэ сурвалжид их хаадын угсааг дурдахдаа Аллахын ариун элч Нухаас эхлэн өгүүлсэн нь исламын ертөнцийнхний түүх бичлэгийн уламжлалтай холбоотой бололтой. Түүнчлэн тэд Алтан Ордны улсыг байгуулж асан түрэг аймгуудын хойчис байсан тул энэ хэсэгт Алтан

⁴⁹Б.Азаяа, “Ddftdr-i Ćingiz-nāmd” сурвалжийн судалгаа, -“CORPUS SCRIPTORUM”, Tom.V, УБ., 2006

⁵⁰В.П.Юдин, Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая ..., -Казахстан, Средняя и Центральная Азия вXVI—XVIII вв., Алма-Ата, 1983

Ордны хаадын нэрс дурдагдаж байна. Тухайлбал, Токтога хаан (Toqtoğa Hān نखाغى توقتا), Өзбег хаан (Uzbeg Hān ن خا وز بك), Жанибек хаан (Janibek Hān ن خا جنبك), Бердибег хаан (Berdibeg Hān ن خا بك برد) гэх мэт.

Эл бүлэгт Чингис хаан ертөнцөд эснэсэн хийгээд хаан ширээнд суусан тухай товч өгүүлээд түүний дөрвөн хөвүүний талаар цухас дурдсан байна.

Хоёрдугаар бүлэг: *Faṣl-i fī bḡyān-i dāstān-i Aqsaq Temir* /Доголон Төмөрийн домог тайлбарын хэсэг/

Доголон Төмөр хааны төрснөөс насан эцэслэх хүртэлх бүхий л үйл хэргийнх нь талаар голлон өгүүлжээ. Мөн Осман, Булгар зэрэг олон хот, сууриныг эзлэн авсан аян дайны талаар дурджээ. Уг бүлэгт Доголон Төмөр нь ариун Исламын шашныг дэлгэрүүлэгч, Аллагаас гайхамшигт хүч чадлын дэмжлэг авагч, түүний үнэнч анд нөхөр гэсэн өгүүлэмж хэд хэдэн газар тохиолдож байна.

Гуравдугаар бүлэг: *Faṣl-i fī bḡyān-i dāstān-i ‘Īsa oġln Amḡt* /Исагийн хүү Амэтийн домог тайлбарын хэсэг/

Иса (Īsa)-гийн хүү Амэ(Amḡt)-ийн талаар, түүнчлэн Астраханыг эзэлсэн тухай тодорхой өгүүлжээ.

Дөрөвдүгээр бүлэг: *Faṣl-i fī bḡyān-i dāstān-i Edigḡ Biy* /Эдигэ ноёны домог тайлбарын хэсэг/

Ногай (Nogay)-н улсыг үндэслэгч Эдигэ (Edige) ноён, түүний үйл хэргийн талаар өгүүлсэн байна.

Тавдугаар бүлэг: *Faṣl-i fī bḡyān-i dāstān-i Edigḡ Biy* /Дээд зөвлөл, газар нутгийн тайлбарын хэсэг/

Эдигэ ноёны эзэмшил газар нутаг хийгээд тэдгээрийн эзэгнэгч ноёдын тухай эл бүлэгт тухайлан дурдсан байна.

Зургаадугаар бүлэг: *Faṣl-i fī bḡyān-i dāstān-i tārīh* /Домгийн он цагийн тайлбарын хэсэг/

Ижил мөрөн болоод Уралын нуруунаа аж төрөх ард түмнүүдийн түүхийн чухал үйл явдал, хэргүүдийн талаар өгүүлжээ. Тухайлбал, зарим ноёд буруу номтонд дагаар орж өөрийн улсыг тэдэнд эзлүүлсэн тухай тодорхой тэмдэглэсэн байна.

Döftür-i Ġingiz-nāmd” сурвалжийн араб үсэг, татар хэлээрх хувилбар эхийн орчуулга, түүний ач холбогдол

Сурвалжийн зөвхөн энэхүү хувилбар эхийг бид монгол хэлнээ буулгасан бөгөөд нэгдүгээр бүлгийн зарим өгүүлэмжид ажиглалт судалгаа хийхэд нэлээд сонирхолтой баримт мэдээ цөөнгүй тохиолдож байна. Эдгээрийн зөвхөн нэг болох Чингис хаан ноёд түшмэддээ соёрхсон онго шүтээний нэг болох модны талаар авч үзье.

Энэхүү мэдээ “Ddftgr-iČingiz-nāmd” сурвалжаас гадна өөр сурвалжид ч⁵¹ тохиолдож байгаа талаар судлаач доктор Ц.Төрбат тэмдэглэсэн байна⁵².

Тус сурвалжид, 15 ноён тус бүрт нь нэрлэн олгож байгаа онго шүтээн, тамгуудаас гадна Чингис хааны өөрийнхийг нь оруулаад нийт 16 уриа, мод, шувуу, тамганы нэр, дүрс тэмдэглэгдсэн байна. Тэрхүү моддын нэрсийг жагсааваас: харгай, алимны мод, хар мод, хус, улиангар, хайлаас, далдуу, хадыр, царс, агч, арц, зандан, яшил, нигүрс, чинар. Бидэнд мод тус бүрчлэн тайлбарлахыг зорьсонгүй, харин Чингис хаан ноёддоо эдгээр модыг заан соёрхсон хэмээх өгүүлэмж нь Монгол, Түрэг угсаатантай хэрхэн холбогдохыг тайлбарлахыг хичээсэн юм.

Түрэг угсааны хаадын талаарх ихэнх дурсгалт бичиг, сурвалж, домог туульст дээрхийн адил өгүүлэмж гарах бөгөөд энэхүү түүх бичлэгийн уламжлалаа өөрсдийн шашин шүтлэг, итгэл үнэмшилтэй холбон тайлбарлах нь бий. Түрэг угсаатны домог туульс дотроос маш сайн судлагдсан гэж үзэж болох Огуз хааны домогт, түүнийг Кцк/тэнгэр/, Таг/уул/, Tengiz/далай/ нэрт хөвгүүдийг нь төрүүлсэн хоёрдугаар эхнэртэйгээ уулзсан талаар “Мөн нэгэн өдөр Огуз хаан анд мордов. Өмнө нь нэгэн нуурын дундах модны холтсон хөмөгт нэгэн охин ганцаараа суух бөлгөө⁵³” хэмээн тэмдэглэгджээ. Мөн Ираны алдарт түүхчдийн нэг болох А.Жүвейни-ийн “Tarih-iCihangъša” буюу “Ертөнцийг эзэгнэгчийн түүх” хэмээх бүтээлд Уйгурын хаан Бөгү-г дөрвөн ахын хамт модноос төрсөн гэх домгийг өгүүлсэн байдаг⁵⁴. Энэ мэтчилэн нийт Түрэг угсаатны дунд ертөнцийн мод /hayatağaz/ хэмээх модон шүтлэг нийтлэг бөгөөд тэдний хамгийн их хүндэтгэн дээдэлдэг мод нь “қаупп” буюу хус мод юм.

Монгол угсаатнуудын дунд ч модон шүтлэг байсан бөгөөд эдүгээ хүртэл уламжлагдан ирсэн байна. Монголын Нууц Товчооны 206-р зүйлд “qutula-qan-nu de[b]segъsaqlār-modun-abawu’asu⁵⁵” гэж буйгаас de[b]segъsaqlār-modun хэмээх хэллэг нь тойрч бүжиглэн, тахин шүтдэг модыг өгүүлсэн бололтой. Эрт үеэс Монголчууд хээр ургасан ганц модыг хүндэтгэн, түүнийг огтолж хугалахыг цээрлэдэг. Энэ нь газар усны эзэд болох лус савдаг тэрхүү ганц модон дээр амардаг гэсэн үзэлтэй холбогдож болох юм.

⁵¹ ШакаримКудайберды-улы, Родословнаятюрков, киргизов, казахов и ханскихдинастий, перевод. Б.Каирбекова, Алма-Ата, 1990.

⁵²Ц.Төрбат, Эртниймонгололвийнбэлгэдэлүүд, -ActaMongolica, Vol.VI(267), УБ., 2006,тал.293-296

⁵³ЦзкулЗобаноğlu, ТькДьныасіEpіkDestanGeleneği, Ankara, 2003, s. 125

⁵⁴AlaaddinA.M.Cъveyno, Tarih-iCihangъša, зев. МырсellЦзтырк, Ankara, 1988, s. 116-118

⁵⁵Rachewiltzl. De, Index to the Secret History of the Mongols, Bloomington, 1972, p. 117-118

Энэ бүгдээс үзвэл сурвалжийн дээрх өгүүлэмж Чингис хааныг өөрийн ноёд түшмэдэд зүгээр ч нэг мод заан соёрхсонгүй, харин түүний ёс журмаа дээдэлдэг байсан үзлийг илэрхийлэх гэсэн санаа байж болох юм. Эс бөгөөс “Ddftdr-iĖingiz-nāmd” нь домгийн шинжтэй түүхэн сурвалж болох тул зохиогч модон шүтлэгийн үүслийг тодорхойлохыг зорисон ч байж болно. Уг өгүүлэмжийн нэгэн ач холбогдол нь эрт үеэс Монгол, Түрэг угсаатан модон шүтлэгтэй буюу тотемчлох сэтгэлгээ нь ижил байсныг гэрчилж байна.

Дээрх мэт ганц нэгэн баримтаар жишээлэхэд, араб бичиг түрэг хэлээрх уг сурвалж Монголчуудын түүх соёлыг тодруулан судлахад чухал ач холбогдолтой болохыг тэмдэглүүштэй.

Ер монголын түүх, соёлд холбогдох түрэг хэлээрх олон зүйл сурвалжийг монгол хэлнээ орчуулах зайлшгүй шаардлагатай байна. Өөрөөр хэлбэл сурвалжийг уран зохиол мэт утгачилж найруулан орчуулах бус, харин эх бичиг, түүхэн сурвалжийнүнэ цэнэ, утга найруулгыг үл эвдэн үгчилж орчуулах хэрэгтэй юм. Харин шаардлагатай тохиолдолд утгачилсан орчуулгыг яруу тансаг, утга төгөлдөр, монгол хүний сэтгэлд бүүхүйцаар хийх нь зүйтэй буй за.

Эцэст тэмдэглэхэд, сурвалж нь уран зохиол биш гэдгийг сайтар ухаарч, уг зарчмыг чанд баримталж орчуулагч өөрийн үзэл бодлыг шингээхгүй байх нь туйлаас чухал болно.

64

Номзүй

1. Б.Аззаяа, “Ддфтдр-і Čingiz-nāmд” сурвалжийн судалгаа, -“CORPUS SCRIPTORUM”, Tom.V, УБ., 2006
2. Ц.Төрбат, Эртниймонголовгийнбэлгэдэлүүд, -ActaMongolica, Vol.VI(267), УБ., 2006, тал.293-296
3. ШакаримКудайберды-улы, Родословнаятюрков, киргизов, казахов и ханскихдинастий, перевод. Б.Каирбекова, Алма-Ата, 1990.
4. В.П.Юдин, Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая ..., -Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI—XVIII вв., Алма-Ата, 1983
5. AlaaddinA.M.Съвеyno, Tarih-iCihangъsa, zev. MърselЦзтыrk, Ankara, 1988
6. kE, ByeebEdO, MoehgolcooaoaModoa O SidolhEt, FoiB* Moehgo&oaSoyo&oakEb;e&oaHoRJI t, 1990, Df& t 4 /Ke. Buyanbatu, Mongyolčud-un modun-u sitylge, Ъыг Mongyol-un soyul-un keblel-ын qoriy-a, 1990/
7. Ддфтдр-іČingiz-nāmд (Das Buch der Dschingis-Legende) I,StudiaUralo-altaica, Maria Ivanics, MirkasymA.Usmanov, Szeged, 2002.
8. ЦзkulЗobanoğlu, ТыrkДъныasıEpikDestanGeleneği, Ankara, 2003
9. Rachewiltz I. De, Index to the Secret History of the Mongols, Bloomington, 1972
10. Рдхım, G-Гдзiz, G. Tatar дддbiyatitarixi, Kazan, 1925
11. Rieu, Ch.Catalog of the Turkish Manuscripts in the British Museum, London, 1888

МНТ-ы хүний нэрийн франц хөрвүүлэг

Н.Мөнх /МУИС, ГХСС/

Аннотация: *Вопрос перевода имён собственных неоднозначен и очень труден. Поэтому исследования переводов, транслитерации, транскрипции и транспозиции имён собственных “Сокровенного сказания монголов” являются важными для последующих трудов.*

Во французском переводе “Сокровенного сказания монголов” мы насчитали 428 имён из которых 285 переведены полностью, 56 частично переведены, 84 транскрибированны. В данном исследовании мы попытались сделать сравнительный анализ переводов “Сокровенного сказания монголов”.

Товч агуулга: Оноосон нэр, тэр дундаа хүний нэрийн орчуулга, хөрвүүлэг нь нэн төвөгтэй байдаг. Тиймдээ ч МНТ-ы хөрвүүлэг, орчуулга, галиг зэргийг харьцуулан/зэрэгцүүлэн үзэх нь цаашидын орчуулгын ажилд нэн тустай.

МНТ-ы франц орчуулгад нэр, нийт 428 нэр байснаас бүрэн орчуулсан нэр – 285, бүрэн бус орчуулсан нэр – 56 мөн 84 орчуулаагүй нэр байна. Бид уг өгүүллэгт франц хэлнээ галиглаж буулгасан нэрийг шүүж, бусад галиг, орчуулга, хөрвүүлэгтэй тулгаж олон эхийн ялгааг олохыг зорилоо.

Түлхүүр үг: *МНТ, хөрвүүлэг, орчуулга, хүний нэр, галиг.*

Сүүлийн үеийн орчуулгын онолд, тэр дундаа, барууны орчуулгын онолд оноосон нэрийн орчуулга, хөрвүүлгийн асуудал чухал байр суурь эзлэх болсон. Хэдий оноосон нэр, нэн ялангуяа, хүний нэрийг утгачилж орчуулж болох эсэх асуудал одоо хэрнээ нэг мөр болоогүй байгаа ч эл чиглэлийн судлагаа, шинжилгээний ажил нэмэгдсээр байна.

Дашрамд хэлэхэд, мэргэжлийн бус дийлэнхи хүмүүсийн тухайд оноосон нэрийн орчуулгыг хэт амархан, галиглаад бичихэд л хангалттай гэсэн ташаа ойлголттой байх нь элбэг. Гэтэл, энэ нь тийм ч амар зүйл бус юм, учир нь Charles гэдэг нэрийн тухайд л гэхэд уг хүний яс үндэс, угсаа гарлаас хамааран уг нэрийг монгол хэлнээ Чарльз, Шарль

бүүр тэр ч байтугай зарим тохиолдолд Карл ч гэж буулгаж болох талтай. Монгол нэрийг ч гадны хэлнээ буулгах асуудал хүнд, жишээ нь Алтан ордны улсыг үндэслэн байгуулагч Бат хааны нэрийг орос хэлнээ Бату, Батый гэж хэд хэдэн янзаар орчуулж хөрвүүлэх нь бий. Ийм олон жишээ дурьдаж болно.

Үндсэн асуудалдаа эргэн орёе, бид энэ чиглэлийн хэд хэдэн судлагааны ажил, бүтээл, зэрэг горилсон диссертаци зэрэгтэй танилцсан бөгөөд эдгээрийг тоймлоход нэрийг орчуулах/буулгах үндсэн 4 аргыг нэгэнтээ онцолдог болжээ: галиглах (transcription), үсгэчлэн буулгах (transliteration), тухайн хэлнээ дүйх нэрээр буулгах (transposition), орчуулах (translation).

а. Францаас монгол хэлнээ орчуулахад галиг нь хамгийн түгээмэл хэрэглээтэй арга бөгөөд галиг орчуулгыг авиалбарын түвшинд хийдэг. Жишээ нь: францын алдарт хүүхдийн зохиолч Charles Perrault, эл нэрийг [ʃa-ʁl pe-ʁo] хэмээн галигладаг бөгөөд монгол хэлнээ ч Шарль Перо гэж орчуулдаг байна. Мөн **ч, ц, х, ш, ө** зэрэг үсэг орсон нэрийг барууны хэлнээ галиглаж буулгах нь элбэг байдаг.

б. Үсгэчлэн буулгах арга – гол төлөв үсэг, заримдаа бүтээврийн түвшинд хэрэглэдэг. Барууны хэлнээс орчуулахад дуудлага, бичлэг хоёр нь зөрдөггүй нэрийн тухайд эл аргаар орчуулах нь элбэг: Александр – Александр, Gйrard- Жерард г.м. Монгол нэрийг барууны хэлнээ, тэр дундаа франц хэлнээ орчуулхад эл аргыг хэрэглэх нь элбэг: Эрдэнэ – Erdene, Номин-Nomin, Дамдинсүрэн-Damdinsuren г.м.

в. Дүйх нэрээр буулгах – энэ аргыг манай орчуулгын уламжлалд дорнын хэлнээс орчуулахдаа хэрэглэсээр ирсэн. Гэхдээ өрнийн хэлнээс орчуулахдаа эл аргыг бараг хэрэглэдэггүй байна, энэ нь монгол болон өрнийн буюу бидний хэлж заншиснаар барууны түүх, соёлын ялгаатай холбоотой болов уу. МНТ-г франц хэлнээ орчуулхад энэ аргыг тоотой хэдэн удаа хэрэглэсэн байгаа нь сонирхолтой – МНТ-нд гарах Ю-Хунан⁵⁷ хэмээх нэрийг Р. Поп, Мари-Доминик Эвен нар Johannis⁵⁸ хэмээжээ. Вангийн чинсан хэмээх цолыг орчуулагчид Premier minister Wan-Yen (Ерөнхий сайд Ван Янь) хэмээн оноосон нэр болгон орчуулсан нь мөн л дүйлгэх арга бөгөөд бидний анхаарлыг татлаа,

⁵⁷ Ц. Дамдинсүрэн, МНТ, УБ, 1996, т.139

⁵⁸ Marie-Dominique Even, Rodica Pop, Histoire Secrite des Mongols, Saint-Amand, 1994, т.149

учир нь МНТ, Алтан товч г.м. хөлгөн судрыг шүтэж, уншисаар ирсэн монгол хүний хувьд Вангийн чинсан хэмээх цол нь нангиад, өөрөөр хэлбэл тухайн хүн ч нангиад иргэн байх нь тодорхой мэт санагднаа, гэтэл уг үгийг галиглах эсвээс шууд орчуулваас франц уншигч ийн ойлгох нь юу л бол, тиймдээ ч **вангийн** хэмээх үгийг Wan Yen хэмээн орчуулснаар цаад хүнийг нь нангиад болохыг нь тодоос тод ойлгуулж байна. Эл орчуулга нь утга, хэлбэрийн хувьд буруу мэт боловч монголын түүх соёл сайн мэдэхгүй уншигч олонд илүү хүртээмжтэй мэт санагдана.

г. Нэр шууд утгачилан орчуулах арга нь өдөр тутмын амьдралд бус, гол төлөв уран зохиолын орчуулгад л байдаг хэмээн үздэг байна. Зохиолын баатрын нэр нь уг зохиолын утгыг агуулж, зангилаа нь болж байгаа нөхцөлд уг нэрийг орчуулах нь зүйтэй: Cendrillon – Үнсгэлжин г.м. Мөн хүний хоч нэр, хэргэм зэргийг, заавал ч уран зохиол гэлтгүй, бараг дандаа орчуулдаг байна.

Бид МНТ-ы франц орчуулгыг нэгбүрчлэн шүүж үзэхэд нийт 428 нэр⁵⁹ байснаас бүрэн орчуулсан нэр – 285, бүрэн бус орчуулсан нэр – 56 мөн 84 орчуулаагүй нэр байна. Оноосон нэр тур дундаа хүний нэрийг өөр хэлнээ буулгах нь нэн хүнд, тиймдээ ч Р. Поп, Мари-Доминик Эвен нарын МНТ-ы франц орчуулга нь оноосон нэр, монгол хүний нэрийг орчуулж, галиглаж, үсгэчилсэн гэдгээрээ нэн үнэтэй бүтээл бөгөөд цааш цаашдын орчуулагчидад чухал суурь, дэм болж өгнө. Эл орчуулгад анализ хийснээр цаашдаа монгол хүний нэр, тэр дундаа уран зохиолын баатрын/дүрийн нэрийг хэрхэн франц хэлнээ буулгах аргачлалыг тогтоож болох мэт санагдана. Ийн хүний нэрийг орчуулах, галиглах аргачлалыг тогтоож, гадаад хэлнээ орчуулсан монголын уран зохиолын орчуулгын тоог нэмэх нь өөрийн хэл-соёлоо хадаглах, сурталчилахад ач холбогдолтой.

Бид судлагаагаа утгачилж орчуулаагүй зөвхөн галиглаж, үсгэчилсэн (хөрвүүлсэн) нэрийн ажиглалтаас эхлэх нь зүйтэй гэж үзлээ. Эдгээр нэрийг шүүж карт бүрдүүлэх явцад бид хэд хэдэн галиг, орчуулга, хөрвүүлэг⁶⁰ зэрэгийг харьцуулж үзсэн бөгөөд эдгээрт⁶¹ зөрөх, таарч тохирохгүй зүйл их байгааг энд дурдъя:

⁵⁹ үүнд хятадын Алтан хаан, Султан халиф г.м. хэргэм зэрэг мөн орсон байгаа.

⁶⁰ 1. Marie-Dominique Even, Rodica Pop, Histoire Secrète des Mongols, Saint-Amand, 1994; 2. Paul Pelliot, Histoire secrète des Mongols, Paris, 1949; 3. И. де Рахевильц, The Secret History of the Mongols, 1972; 4. Ц. Дамдинсүрэн, МНТ, УБ, 1996; 5. Лувсанданзан, Алтан товч, УБ, 2006; 6. Ш. Чоймаа, Монголын Нууц Товчоон, УБ, 2006

⁶¹ зөвхөн галигласан, үсгэчилсэн нэрийн зөрөөг л дурьдсан болно

1. МНТ-ы 120-р зүйлд буй Cilgьtei хэмээх нэрийг харьцуулж үзвээс (дарааллыг доорхи зүүлт 4-с харна уу):

1.	Cilgьtei	Cilgьtei, Taqai et Le Prince, aonьs et cadets des Emblimes, arrivaient йgalement	85т.
2.	Їilgьtdi	De chez les Suldus, Їilgьtdi, Такп, Таупн'удап, les friges aonьs et les friges cadets, vinrent йgalement	154т.
3.	cilgьtei	suldus-aca cilgьtei taki tayici'udai aqa-nar de'ь-neg ireba-гь	50т.
4.	Чилэгүтэй-Тахи	Сүлдүс аймгаас Чилэгүтэй-Тахи, Тайчиудай ах дүү нар ирэв	57т.
5.	Чилгүдэй	Сүлдүсээс Чилгүдэй, Тахай, Тайчуудаас ах нар дүү нар ирвэй л	75т.
6.	Чилгүдэй	Сүлдүсээс Чилгүдэй, Тахай, Тайчуудай ах нар дүү нар ирэв	67т.

гэж бичсэн байна. Дээрхээс үзэхэд Ц. Дамдинсүрэн гуай Cilgьtei, Taqai хэмээх хоёр хүний нэрийг 1 хүний нэр байна гэж үзсэн нь илт байна. Бусад судлаачид эдгээр үгсийг 2 хүний нэр гэж үзсэн байна. И де Рахевильц эл өгүүлбэрийг suldus-aca cilgьtei taki tayici'udai aqa-nar de'ь-neg ireba-гь хэмээн галигласан бөгөөд эл галигаас хэдэн нэр байгааг шууд тогтоох хэцүү мэт санагдсан тул бид англи орчуулгыг нь лавлаад *From the Suldus also came the brothers Їilgьtei, Taki and Tayncн'udai*. хэмээн хөрвүүлсэн байхыг нь оллоо. Өөрөөр хэлбэл, Рахевильц ч *Їilgьtei, Taki* хэмээх хоёр хүн байна гэж үзсэн бөгөөд түүний судлагаанд тэмдэглэснээр *Taki* гэдэг нэрийг §§151, 156-д Taqai; §126 Daqai гэж тус тус бичжээ.

Дараагийн нэг зүйл бол Алтан товчид *Сүлдүсээс Чилгүдэй, Тахай, Тайчуудаас ах нар дүү нар ирвэй л* хэмээснээс үзэхнээ Тайчууд гэдэг нь хүний нэр бус овгийн нэр мэт байна.

2. Бидний анхаарлыг татсан өөр нэгэн хэсэг бол 141-р зүйлд буй [*les Qorolas*] *menüs par Conaq et Blanc des Qorolas* хэмээх өгүүлбэр юм. Бидний олж үзсэн орчуулгаас үзэхэд хоёр франц орчуулгын аль алинд нь Чоёг, Цагаан гэсэн хоёр нэр байна харин бусад судлаачид Чоёг цагаан, Алтан товчийн тухайд Чиндан цагаан гэж нэг хүний нэрээр буулгасан байна.

3. 102-р зүйлийн *Darmala des Qa'ad, des Bons Viseurs de Qa'ad* хэмээх нэр. Цухас харахад эл нэрийн орчуулгад бүгд санал нийлж, зөрөөгүй буулгасан байгаа мэт боловч Р. Поп, Мари-Доминик Эвен нарын орчуулгыг үгчлэн орчуулваас *Хаад мэргидийн Хаадын Дармала* гэсэн нэр гарч ирж байна, өөрөөр хэлбэл, *des Qa'ad* гэдгийг нэг бол Хиад ясны Боржигон овог гэдэг шиг яс үндсээр харьяалуулж эс бөгөөс өгүүлбэрзүйн үүднээс *Хаад, хаад мэргидийн, Дармала* гэж нэмэлт тодотгол гишүүн ашигласан мэт ойлгогдож байна. Даширамд дурьдахад, монгол хэлний -тай⁴ бүтээвэр/дагаварыг орчуулагчид франц хэлний *le, la, l'* хэмээх тодорхой ялгацаар буулгах хандлага ажиглагдаж байна (*Le Besьd*-Бэсүдэй, *L'Oungour*-Уйгуртай, *Le Djourtchite* –Жүрчидэй, Жорчидай г.м.).

4. МНТ-ы 47 зүйлд буй *Oronar, Sonnaillers, Arulad, Nuits, Qabturqas, Geniges* зэрэг франц хөрвүүлгийг үзвээс эдгээр нь хүний нэр бус зөвхөн овгийн нэрс байгаа мэт ойлгогдож байна. (Гэтэл дараахи зүйлүүдэд эдгээр нь хүний нэр болж хувирч байна, жишээ нь: 202-р зүйлд *Ogonar* гэдэг нь хүний нэр байна). Ц. Дамдинсүрэн гуай эдгээр үгсийг хүний нэр хэмээн үзсэн бөгөөд И де Рахевильц ч мөн эдгээрийг эл зүйлд овгийн хийгээд хүний нэр байна гэж үзэн буулгасан байна⁶².

5. 248 зүйл. *Gьngjь* хэмээх нэр. Судалгаа, орчуулга, галиг зэргээс эл үгийг харахад хүний нэр байгаа мэт байна⁶³, гэтэл Ц. Дамдинсүрэн гуай эл нэрийг хүний нэр бус хэргэм байна гэж үзжээ⁶⁴. С. А. Козин ч мөн галигтаа “Гүнж нэртэй охин” хэмээн галигласан хэрнээ орчуулгадаа уг үгийг хэргэм болгож орчуулсан байна. И. де

⁶² Igor de Rachewiltz, *THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS, A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, Vol. I, Boston, 2004, т. 9

⁶³ аливаа галигаас үзэхнээ Гүнж нэрт охин гэж бичсэн байна

⁶⁴ Ц. Дамдинсүрэн, МНТ, УБ, 1996, т. 208

Рахевильц ч мөн 2004 онд хэвлүүлсэн номын зүйлт тайлбарт гүнж гэдэг нь хүний нэр бус хятадын хэргэм зэрэг хэмээн бичсэн байна.

6. Jцngsei (120 зүйл), Jьngsei (202 зүйл) хэмээх нэрсийг Ц. Дамдинсүрэн гуай аль алийг нь Жунсо хэмээн нэг нэрээр буулгажээ. Бусад судлаачид Ш. ЧОЙМАА БАГШИЙН НОМЫГ ХАРАХ хоёр хүн байна хэмээн үзжээ. Гэхдээ бидний үзэж буйгаар Ц. Дамдинсүрэн гуай зөв буулгасан байж болох мэт санагдана учир нь Чингис хаанд анх дагаар орж байсан ноёд бараг бүгд хожуу мянгатын ноёд болцгоосон тул хятад үсгээр бичсэн эхийг бүтээсэн хүн алдсан ч байж болох талтай (§§120, 203 тус тус үзнэ үү)⁶⁵.

7. Le Djourtchite хэмээх нэр §§130, 183 тус тус гарч байгаа бөгөөд Ц. Дамдинсүрэн эл нэрийг §130 Жүрчидэй, §183-т Жорчидай хэмээн буулгасан байна. Бусад эрдэмтэн, мэргэдийн бүтээлээс эл нэрийг шүүж үзвээс бүгд нэг маягаар, нэг хүн болгож орчуулсан байна. Эл нэрийн тухайд Ц. Дамдинсүрэн гуай алдсан байх талтай.

8. 170-р зүйлд буй Чихитай, Ядир хэмээх нэрс. Судлаачид нэг хүн үү, хоёр хүн үү гэдэгт эргэлзсээр ирсэн. Ш. Чоймаа багш эдгээрийг нэг хүний нэр байна хэмээн үзсэн бөгөөд бидний гол хэрэглэгдэхүүн болгож хэрэглэсэн бусад бүтээлд ч энэ нь нэг хүний нэр байгаа С. А. Козин үүнийг хоёр хүний нэр болгож орчуулсан байна.

⁶⁵ 120-р зүйлд Чингис хаанд дагаар орсон 34 хүний нэр байгаагаас хожуу 20 нь мянгатын ноён болсон байна. (202-р зүйл)

Судлагааны явцад бид нэмэж МНТ-ы хэд хэдэн галиг, орчуулга, хөрвүүлэг зэргийг олж үзсэн бөгөөд хэдий нарийвчлан судлагаа хийгээгүй ч судлаачид эдгээр нэрсийг хэрхэн буулгасаныг энд нэгтгэн оруулж цаашдын судлагаанд дөхөм болох нь зүйтэй мэт санагдлаа. Иймд МНТ-ы франц орчуулгын 83 орчуулаагүй (үсгэчилсэн⁶⁶) нэрийг орчуулагч, судлаачид дараахи байдлаар буулгасан байгааг хүснэгтлэн орууллаа. Бид эдгээр нэрсийг бүгдийг нь нэг хүснэгтэнд багтааж чадаагүй тул хоёр тусдаа хүснэгт болгож оруулсанд хүлцэл өчье.

Хүснэгт А.

Мари-Доминик Эвен, Р. Поп	Лу. Алтан товч	Ц. Дамдинсүрэн /шинэ үсгийн хөрвүүлэг/	П. Пеллио /франц орчуулга/	П. Пеллио /галиг/	С. Козин /орос орчуулга/	С. Козин /галиг/	П. Поуха /чех орчуулга/	И. де Рахевильц /галиг/	И. де Рахевильц /англи орчуулга/
Amal	-----	Амал	-----	Amal	Амал	Amal	Amal	amal	Amal
Ambaqai	Исалай	Амбагай	Ambaqap	Ambaqap- qahan	Амбагай - хаган	Anbaqai- qaqan	Ambachaj chahan	ambaqai	Ambaqai Qa'an
Arulat	Аралун	Арулад	Arulat	Arulat	Арулад	Arulat	Arulat	arula[t]	Arulat
Badai	Бадай	Бадай	Badaп	Badai	Бадая	Badai	Badaj	badai	Badai
Baqaji	-----	Бахажи	Baqacп	Baqaji	Бахарчжи	Baqaji	Bachadžiho	baqaji	Baqaji
Beγde	-----	Бэрүүд	-----	baruda ⁶⁷	Беруде	berude	Beγde	beγde	Beγde
Bo'orcu	Боорчи	Боорчи	Bo'orcu	Bo'orcu	Боорчу	Boorcu	Boorcu	bo'orcu	Bo'orcu
Bugidai	Бөхэтэй	Бүхэдэй	-----	Bγgidl	Бугилай	Buγidai		bγgidei	Bγgidei
Bγjeg	-----	Бужиг	-----	Bγjdk	Бужек	Bujek	Bγdžek	bγjek	Bγjek
Bulqadar	-----	Булхадар	-----	Bulqadar	Булхадар	Bulqadar	Bulachadar	bulqadar	Bulqadar

⁶⁶ Хоёр хэлний үгзүй, авиазүйн онцлог, ялгаанааг харгалзан нэрийг үсгэчилэх зарчим баримталсан хэмээн орчуулагчид бичсэн байна

⁶⁷ /жижиг үсгээр бичсэн тул нэр гэж үзээгүй бололтой/

ᠰanaᠢ	Чанай	Чанай	-----	ᠰanaᠢ	Чанай	ᠰanaᠢ	ᠰanaᠢ	ᠰanaᠢ	ᠰanaᠢ
ᠰanaᠭ	-----	Чанар	-----	ᠰanaᠭ	Чанар	ᠰanaᠭ	ᠰanaᠭ	ᠰanaᠭ	ᠰanaᠭ
ᠰaujin ᠴᠢᠷᠡᠭᠡᠢ	Чаужин өртөгэй	Чаужин өртөгэй	ᠰaujin- urtgᠡᠢ	ᠰaujin- urtgᠡᠢ	Чаочжин - Ортегай	ᠰaοjin- Orteᠭai	ᠰaudzin – ᠴᠢᠷᠡᠭᠡᠢ	ᠰaujin-ᠴᠢᠷᠡᠭᠡᠢ	ᠰaujin ᠣᠷᠡᠭᠡᠢ
ᠰigidaᠢ	Чигидэй	Чихитай	ᠰingdaᠢ	ᠰingdaᠢ	Чикитай- Ядир	ᠰiᠴᠢtai- Yadir	ᠰhigidaᠢ	cigidei yadir	ᠰigidei
ᠰiᠯᠭᠡᠢ	Чилгүдэй	Чилэгүтэй-Тахи	ᠰiᠯᠭᠡᠢ	ᠰiᠯᠭᠡᠢ	Чильгүтэй- Таки	ᠰiᠯᠭᠡtai- Taki	ᠰiᠯᠭᠡᠢ	ciᠯᠭᠡᠢ	ᠰiᠯᠭᠡᠢ
ᠰonaᠭ	Чиндан цагаан	Чоёг цагаан	ᠰonaᠭ	ᠰouoᠭ	Чоёх-Чахаан	ᠰouoᠭ- ᠴaḡaan	ᠰhonach	soyod-ᠰaḡa'an	ᠰonaᠭ ᠴaḡa'an
ᠰormaᠭan	Чирахан	Чормаган	-----	ᠰormaᠭan	Сормаган	Sormaḡan	ᠰormaḡan	cormaᠭan	ᠰormaᠭan
ᠰotan	Жотан	Цотан	ᠰotan	ᠰotan	Цотан	Sotan	ᠰotan	cotan	ᠰotan
Darbai	Дарбай	Дарбай	Darbai	Darbai	Дадая	Darbai	Darbaj	darbai	Darbaj
Darmala des Qa'ad, des Bons Viseurs de Qa'ad	Хаатай Дармала	Хаад мэргэдийн Хаатай Дармала	Qa'atap- Darmala des Qa'at- Mlᠢᠷkit	Mlᠢᠷkid-ын Qa'atap- Darmala	Хаатай-Дарм ала из Хаат-Мерки тского рода	Qaat- Merkidun Qaatai- Darmala	Chaataj- Darmala	qa'at-merkid-ын qa'atai-darmala	Qa'atai Darmala of Qa'at Merkit
Davun	-----	Даун		Davun	Давун	Daoun	Davun	davun	Da'un
Ebegei	Эбэхэй	Эбэхэй	Дьдгдᠢ	Abdᠡᠯᠢ	Эбегай	Ebeḡai	Ebeḡeᠢ	ebegei	Ebegei
Geniges	Гийл Хэргис	Хэнигис	Гднigds	Гднigds	Генигес	ḡeniḡes	Geniges	geniges	Geniges
ᠬᠠᠭᠭᠢ	-----	-----	-----	ᠬᠠᠭᠭᠢ	-----	ḡunᠭᠢ	ᠬᠠᠭᠭᠢ	ᠬᠠᠭᠭᠢ	Gungju
ᠬᠠᠭᠢᠭᠡᠭᠢ	Бөгэгүр	Хөвэгэгүр	-----	ᠬᠠᠭᠢᠭᠡᠭᠢ	Хобегегүр	Hobeḡetur	ᠬᠠᠭᠢᠭᠡᠭᠢ	ᠬᠠᠭᠢᠭᠡᠭᠢ	ᠬᠠᠭᠢᠭᠡᠭᠢ
Ibaqa	Ибага бэх	Ибага	-----	Ibaqa-bdᠡᠢ	Ибаха-беки	Ibaqa-beki	Ibacha-beki	ibaqa-beki	Ibaqa Beki
Iduqadaᠢ	Индутай	Идухалай	-----	Iduqadaᠢ	Идухалай	Iduqadaᠢ	Idochudaj	iduqadaᠢ	Iduqadaᠢ
Ile	Илэ	Илэ	-----	Ид	Иле	Ile	Ilea	ile	Ile

Itürgen	-----	Итүргэн	Idьгдл	Idьгдл	Idьгдл	Идүрген	Idurқen	Idьrgen	idьrgen	Idьrgen
Јamuqa	Жамуха	Жамуха	Јamuqa	Јamuqa	Чжамуха	Јamuqa	Јamuqa	Džamucha	јamuqa	Јamuqa
Јebke	Жэбгэ	Зэвгээ	Јdbkd	Јdbkd	Чжебке	Јdbkd	Јebke	Džebke	je[b]ke	Јebke
Јeder	-----	Жилэр	-----	-----	Чжелер	Јдлдр	Јeder	Džedeј	јeder	Јeder
Јegь	-----	Жэхү	-----	-----	Гучжей	Јгь	Јeku	Јegьe	јegь	Јegь
Јelme	Зэлмэ	Зэлмэ	Јlmlд	Јlmlд	Чжелме	Јлмлд	Јelme	Dželme	јelme	Јelme
Јetei	Жэлэй	Жатай	Јдтл	Јдтл	Чжетай	Јдтл	Јetai	Džeteј	јetei	Јetei
Јungsei	Жүнхэ	Жунсо	Јungslд	Јungslд	Чжунсу	Јungslд	Јungso	Džungso	јungso	Јungso
Јubqan	Жаухан	Жубхан	-----	-----	Чжубхан	Јubqan	Јubqan	Džao- go	јubqan	Јubqan
Јungsei	-----	Жунсо	-----	-----	Чжунсу	Џungsu	Јungsu	Džongšo	јungsoi	Јungšo i
L'Empereur Cinggis	Борд Чингис хаан	Чингис хаан	Џinggis- qahan	Џinggis- qahan	Чингис-хан	Џinggis- qahan	Џinggis- qagan	Џinggis- chahan	Cinggis-qahan	Џinggis Qa'an
L'Oungour	-----	Уйгуртай	-----	-----	Уйгуртай	Un'urtan	Tuurtai	Uurtaj	ui'urtai	Ui'urtai
Lablaqa	Албалан	Лаблах	-----	-----	Лаблаха	Lab-laqa	Lablaqa	Lablacha	lablaqa	Lablaqa
Le Besьd	Бэсүд	Бэсүдэй	Вдсьдл	Вдсьдл	Бесутай	Вдсьдл	Besutai	Besьtei	besьtei	Besьtei
Le Djourtchite	Жүрчидэй	Жүрчидэй	Јьгдлдл	Јьгдлдл	Чжурчедай	Јьгдлдл	Јурчедai	Džьгчedeј	јьгсedei	Јьгчedei
Le Djourtchite	Жүрчидэй	Жорчидай	Јьгдлдл	Јьгдлдл	Чжурчедай	Јьгдлдл	Јурчедai	Džьгчede	јьгсedei	Јьгчedei
Le Jalair	-----	Жалайрдай	-----	-----	Чжалаиртай- хорчин	Јалауртан	Јalairtai	Džalairlaj	јalayurtai	Јalairtai Qorči
Le Je'ьren	Жэгүрийдэй	Жаурьдай	Јдвьгдлдл	Јдвьгдлдл	Чжоуредай	Јдвьгдлдл	Јaouredai	Dževuredeјe	јewьredei	Јe'ьredei
Le Kinggiyan	Хингиадай	Хингиадай	Кпнггпгуа	Кпнггпгуа	Кингиядай	Кпнггпгуада	Qinggiyadai	Kinggiјadaj	kinggiyadai	Kinggiyadai

			дап	п							
Le Siju'un	Шижуудай	Шижуудай	Šiju'udap	Šiju'udap	Шичжуудай	Šijuudai	Sidžuudaj	siju'udai	šiju'udai		
Le Tэгь'ьп	Түгүдэй	Тугудай	Тэгь'ьдлi	Тэгь'ьдлi	Тухуудай	Tuğuudai	Tэгь'ьdej	тэгь'ьdei	Tэгь'ьdei		
Mas'ьid	Масгуд	Масхуд	-----	Masqut	Масхут	Masqut	Maschut	masqut	Masqut		
Mungгь'ьг	-----	Мүнгүүр	-----	Mungгь'ьг	Мунгуур	Munğuur	Mынггь'ьг	mungгь'ьг	Mungгь'ьг		
Muge	-----	Мүгэ	-----	Мьгд	Муге	Muке	Мьге	mьге	Mьге		
Мьлke Totaq	Мүлэхэ Тоуга	Мүлхэ-тогaг	Мьлк- totaq	Мьлкд-totaq	Мулке-Тотaх	Mulke-totaq	Мьлke- Totach	мылke-totaq	Мьлke Totaq		
Mulqalqu	Мулхалху	Мулхалху	Mulqalqu	Mulqalqu	Мулхалху	Mulqalqu	Mulchalchu	mulqalqu	Mulqalqu		
Naya	Наяа	Наяа	Naya'a	Naya'a	Наяа	Nayaa	Naja	naya'a	Naya'a		
Onggiran	-----	Хонгиран	-----	Onggiran	Унгиран	Qingiyadai	Unggiran	onggiran	Onggiran		
Orbai	Өрбэй	Орбай	Orbap	Orbai	Орбай	Orbai	Orbai	urbei	Црbei		
Soqatai	Хохатай	Сохатай	Soqatap	Soqatap	Сохатай	Soqatai	Soqataj	soqatai	Soqatai		
Orebeg	Өрвэг- Дигиди	Өлбэг-тигин	-----	Цдлблk- digin	Олбөк-диги н	Ole-bek- dikin	Цре-beg- digin	цребek-digin	Цребek Digin		
Oronar	Орунар	Оронар	Oronar	Oronar	Оронар	Oronar	Oronar	oronar	Oronar		
Qabturgas	Хавурхад	Хабтурхас	Qabturgas	Qabturgas	Хабтурхас	Qabturgas	Chabturchas	qabturgas	Qabturgas		
Qada	Хадагу	Хада	-----	Qada	Хада	Qada	Chada	qada	Qada		
Qaidu	Хайду	Хайду	Qandu	Qandu	Хайду	Qaidu	Chaidu	qaidu	Qaidu		
Qasi	Хасар	Хаши	Qashp	Qashp	Хаши	Qaši	Chashim	qasi	Qaši		
Qorqudaq	-----	Хорхудаг	-----	Horqudaq	Хорхудак	Qorqudaq	Chorchudach	horqudaq	Horqudaq		
Qudu'udar	-----	Худуудар	Qutu'udar	Qutu'udar	Худуудар	Quduudar	Chuduudara	qudu'udar	Qudu'udar		
Qulbari	Илхабури	Хулбари	Qulbarп	Qulbarп	Хулбари	Qulbari	Chulbari cho	qulbari	Qulbari		
Sali Qaca'u	Сали Халчагу	Саль-хачау	Salp- Qaca'u	Salp-qaca'u	Сали-Хачау	Sali-Qacaу	Sali chaçau	sali-qaca'u	Sali Qaca'u		
Seci'ьг	Сэчэгүр	Сэчирү	Sdei'ьг	Sdei'ur	Сечирү	Seçur	Seçur	seci'ьг	Seçi'ьг		

Siki Quduqu	Шихихутуг	Шигихутуг	Šikikdn- Quduqu	Šikikdn- qutuqu	Шикикан- Хууху	Šikikan- Quduqu	Šigiken – Chutuchu	sikiken-qutuqu	Šikiken Qutuqu
Siki'yr	Шихүрч	Шихүр	Šikn'yr	Šikn'yr	Шикиуру	Šikiur	Šiki'yr	siki'yr	Šiki'yr
Sultan Calife	Халибай султан	Халиф султан	-----	Qalnbap- soltan	Халибо- Солтан	Qaliba- Soltan	Soltan Chalibaj	qalibai-soltan	Qalibai Soltan
Sultan Djalal ad Don	Жалалдин султан	Жалалдин султан	-----	jalaldin- soltan	Чжалалдин- Солтан	jalaldin- Soltan	Soltan Džalaldin	jalaldin(g)-soltan	jalaldin Soltan
Tamasa	Тамачан	Тамача	Тамаса	Тамаса	Тамача	Тамаса	Тамаса	tamasa	Тамаса
Taqai	Тахай	-----	Takn	Takn	-----	-----	Taki	taki	Taki
Tobuqa	-----	Тобуха	-----	Tobuqa	Тобуха	Tobuqa	Tobucha	tobuqa	Tobuqa
Turegene	-----	Дөргэнэ	-----	Durgend	Дорегене	Dorekene	Duregene	duregene	Duregene
Tungquidai	-----	Тунхуйдай	-----	Tongquidai	Тунгуйдай	Tungquidai	Tungchuida	tungquidai	Tungquidai
Turuqan	Тархулад	Турухан	-----	Turuqan	Турухан	Turuqan	Turuchan	турухан	Turuqan
Tusaqa	Тасаг	Тусаха	Tusaqa	Tusaqa	Тусаху	Tusaqa	Tusacha	tusaqa	Tusaqa
Yadir	Едэр	Ядир	Yadnr	Yadnr	-----	-----	Jadir	-----	Yadir
Yalbaq	-----	Ялбаг	-----	Yalbaq	Ялбах	Yalbaq	Yalbach	yalbaq	Yalbaq
Yegь	-----	Егү	Yдгь	Yдгь	Егү	Yеку	Jegьe	уегь	Yегь
Yuruqan	-----	Юрухан	-----	Yuruqan	Юрухан	Yуруqan	Juruchan	yuruqan	Yuruqan

Ашигласан ном зохиол:

1. Marie-Dominique Even, Rodica Pop, Histoire Secrite des Mongols, Saint-Amand, 1994.
2. Paul Pelliot, Histoire secrite des Mongols, Paris, 1949.
3. И. де Рахевильд, The Secret History of the Mongols, 1972.
4. Ц. Дамдинсүрэн, МНТ, УБ, 1996.
5. Лувсанданзан, Алтан товч, УБ, 2006.
6. Ш. Чоймаа, Монголын Нууц Товчоон, УБ, 2006.
7. С. А. Козин, Сокровенное сказание или Монгольский обыденный сборник, М-Л, 1941.
8. Igor de Rachewilyz, The Secret History of the Mongols, *A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, Brill Leiden, Boston, 2004.
9. Pavel Poucha, TAJNĚ KRONIKA MONGOLŮ, Praha, 1955.

Соёл хоорондын харилцаа ба орчуулга

Н.Нансалмаа /МУИС, ГХСС/

Товч агуулга: *Та бүхэнд танилцуулж буй энэхүү өгүүлэлд дэлхийн олон улс оронд эрчимтэй хөгжиж буй соёл хоорондын харилцааны онолын үүсэл, хөгжил, онолын чиг хандлага, үндсэн асуудлууд, зарим тулгуур нэртомьёог тодорхойлсон бөгөөд орчуулгатай хэрхэн холбогдох тухай өгүүлсэн болно.*

Түлхүүр үг: *соёл хоорондын харилцаа, орчуулга, соёл, харилцаа, соёлын харьяалал, хэлний хамт олны төлөөлөгч, ертөнцийн соёлын зураглал, харилцааны мэдлэг*

Асуудлыг ингэж тавьснаар АНУ болон барууны улс орнуудад өнөөдөр эрчимтэй хөгжиж байгаа СОЁЛ ХООРОНДЫН ХАРИЛЦААНЫ ОНОЛ гэх харьцангуй залуу салбар ухаан болон энэ салбартай харьцуулахад бие даасан салбар ухаан болж хэдийнээ төлөвшсөн орчуулгазүйн хүрээний асуудлыг зэрэгцүүлэн тавьж уулзах цэгийг тодорхойлох боломжийг хайх оролдлого хийхээр зорилоо.

Соёлын асуудал орчуулгын онол, практикт цаг үргэлж чухал асуудлын нэг байсаар ирсэн ба судлаачдын хандлага харин өөр хоорондоо ялгаатай байж иржээ. Өнөө үед хэл орон судлал, угсаа хэлшинжлэл, соёлын хэлшинжлэл, нийгэм хэлшинжлэл, сэтгэц хэлшинжлэл, орчуулгын онол, танихуйн хэлшинжлэл гэх мэт хэлшинжлэлийн салбар ухааны судлах асуудлын хүрээнд хэл, соёлын харилцан хамаарлын асуудал багтаж хэл судлахад соёлын асуудлыг тооцон зөв зүйтэй тайлбар хийхэд анхаарч байна.

Эдгээрээс бидний сонирхож буй асуудлыг сүүлийн үед “Соёл хоорондын харилцааны онол” болон “Соёлын хэлшинжлэл”-ийн хүрээнд идэвхтэй боловсруулж байна. “Соёл хоорондын харилцааны онол” практик чиг хандлагатай, өөр өөр хэл, соёлын төлөөлөгчид харилцахад соёлын ялгаанаас үүдэлтэй гарч болох саад бэрхшээлийг давж туулахад чиглэсэн бол “Соёлын хэлшинжлэл” онолын чиг хандлагатай, соёл хэлэнд шингэнэ, хэл энэхүү өөрт нь шингэсэн соёлыг илэрхийлнэ, тиймээс хэл судлахад энэхүү соёлын бүрдүүлбэрийг тооцох учиртай гэж үздэг.

Соёлын хэлшинжлэл монгол хэлшинжлэлд нэгэнт нэвтрэн орж ирсэн, хэлний судлагааны янз бүрийн түвшинд хэлний үзэгдлийг хэл, соёлын харилцан хамаарал, шүтэлцээний талаас монгол хэлний баримтаар болон монгол хэлийг өөр бусад хэлтэй зэрэгцүүлэн судлах болсон бол “соёл хоорондын харилцааны онол” манайд шинэлэг байгаа тул энэ салбарын онолын тулгуур асуудал, нэртомьёо, зарчим, хандлагыг тодорхойлох, хэлний салбарын мэргэжилтэн бид өөр холбогдох салбар ухааны төлөөлөгчидтэй хамтран хөгжүүлэх шаардлага нэгэнт бий болжээ.

Хэл, соёлын өөр өөр хамт олны төлөөлөгчдийн олон талт харилцааг **соёл хоорондын харилцаа** (Inter+, cross +, trans+, counter + cultural communication) гэх

нэртөмьёо илэрхийлнэ. Соёл хоорондын харилцаа соёлын антропологи, угсаатан судлал, сэтгэл судлал, угсаа, сэтгэгц, нийгэм хэлшинжлэл, харьцуулсан соёл судлал, орчуулгын онол, дадал, бичвэрийн онол зэрэг салбар ухааны судлагааны үр дүнд суурилдаг салбар хоорондын шинжтэй.

Соёл хоорондын харилцааны онол (цаашид СХХО) АНУ-аас үүдэлтэй. 1946 онд АНУ-д “гадаадын улс оронд ажиллах албаны хүрээлэн” (Foreign Service Institute) байгуулагдсан ба хүрээлэнг хүн судлаач, хэлшинжээч Эдвард Холл ахлан, хүн судлал, социолог, сэтгэл судлал, хэлшинжлэл г.м. олон салбарын эрдэмтэд уг хүрээлэнд ажиллах болжээ. Эхэн үед судлаачдын туршлага, мэдрэмжид үндэслэж байсан тул ажил үр дүн багатай байсан тухай энэхүү салбарыг үндэслэгчид тэмдэглэсэн байдаг. Засгийн газрынхан, гадаад улс оронд ажиллах бусад хүн соёл ба харилцааны онолын асуудлыг төдийлөн ойшоохгүй, харин өөр улс оронд ажиллахад хэрэг болох практик зөвлөмж, удирдамж авахыг хүсэж байсан нь гайхал төрүүлж байжээ. Хүрээлэнд улс улсын төлөөлөгчид ажиллаж байсан нь италичууд ярилцахдаа их ойр зогсдог, герегүүд дохио зангаа их хэрэглэдэг, харин хятадууд бараг хэрэглэдэггүй гэх мэтээр харилцаан дахь тэдний соёлын ялгааг олж харахад дөхөм болгох сайн тал байжээ.

Соёл хоорондын харилцааны салбарын төлөөлөгчид америкийн судлаач Э.Холл СХХО-ыг үндэслэсэн гэж хүлээн зөвшөөрдөг ба 1958 онд Э. Холл, Д. Трагир нарын “Соёл харилцаа болох нь” ном хэвлэгдэж “Соёл хоорондын харилцаа” нэртөмьёог анх хэрэглэсэн, 1959 онд Э.Холлын “Чимээгүй хэл” ном хэвлэгдэж энэ номд соёл ба харилцааны холбоог анх үндэслэн “Хэрэв соёлыг судалж болдог л юм бол соёлд сургаж болно” гэсэн дүгнэлт хийсэн зэрэг нь энэ салбар ухааны эхлэл болсон гэж үздэг ажээ. Э.Холлын тодорхойлсноор соёл хоорондын харилцааны онолын гол зорилго нь харилцааг амжилттай болгох үүднээс өөр соёлын төлөөлөгчдийн практик хэрэглээг судлах явдал болно. Ингэснээр соёл хоорондын харилцаа судлахуун болохоос гадна бие даасан салбар байх боломжтой гэсэн дүгнэлт гарлаа гэсэн үг. 1960-аад оноос СХХО-ыг улс хоорондын харилцаа (гадаадад ажиллах мэргэжилтэн бэлтгэдэг их дээд сургуульд), үндэстэн, ястан хоорондын (өөр өөр үндэстний хүүхдүүд суралцдаг сургуульд) харилцаа гэсэн үндсэн хоёр чиглэлээр АНУ-ын их дээд сургуульд бие даасан хичээл болгон заах болсон байна. СХХО анх үүсэхэд бий болсон практик хандлага өнөөдөр ч АНУ-ын соёл хоорондын харилцааны асуудалд зориулсан сурах бичгүүдэд гол хандлага болсоор байгаа ажээ.

СХХО удалгүй Европод дэмжигчдээ олох болсон байна. Шинжлэх ухааны олон салбарыг нэгтгэсэн шинэ тутам энэ салбар Германд эрчимтэй хөгжиж 1966 онд Берлин хотноо “өндөр хөгжилтэй ба хөгжиж буй орон хоорондын улс хоорондын ба соёл хоорондын харилцаа” симпозиум болсон бол 1970-аад оноос гадаад хэлний багш нар соёлын харилцан үйлчлэлийн орон судлалын асуудалд хандах болсон, 1989 онд Мюнхений их сургууль “СХХ” шинэ мэргэжил нээсэн ажээ.

СХХО-ыг ОХУ-д санаачлан дэлгэрүүлэгсэд нь Москвагийн их сургуулийн гадаад хэлний багш нар байжээ. Улмаар 1992 оноос соёл хоорондын харилцааг судлах төв байгуулсан ба энд мөн АНУ-ын адил төстэй төвийн зарчмаар хэлшинжээч, түүхч, гүн

ухаанч, уран зохиол судлаач, сэтгэл судлаач, нийгэм судлаач нар ажиллах болов. 1994 оноос тус төв санаачлан “Россия и Запад: диалог культур” сэдэвт эрдэм шинжилгээний хурал зохион байгуулж хурлын эмхтгэлийг цуврал болгон хэвлэх болов. 1993-1994 онд хэл, уран зохиол, соёлыг зэрэгцүүлэн судлах тэнхимүүд байгуулагджээ.

СХХО-г Засгийн газраас дэмжих болсон нь 1996 оны 7 сард ОХУ-ын дээд ба тусгай боловсролын яам №1309 тоот тушаалаар “Гадаад хэл” мэргэжлийг “Хэлшинжлэл ба соёл хоорондын харилцаа” (022600) мэргэжлээр солих шийдвэр гаргаснаас харагдана. Энэ мэргэжлээр суралцаж “Соёл хоорондын харилцааны онол”, “Орчуулга ба орчуулгазүй”, “Гадаад хэл, соёл заах аргазүй” гэж мэргэших боломжтой болжээ. Улмаар 1996 онд энэ салбараар эрдмийн зэрэг хамгаалуулах зөвлөл байгуулсан, 1997, 1999 онд “Соёл хоорондын харилцаа” хөтөлбөрийн эмхтгэл хэвлэгдсэн нь хэлшинжлэл, түүх, соёл судлал, орон судлал, нийгмийн ухаан зэрэг мэргэжлийн сургалтын хөтөлбөрт туссан байна. Эндээс үзэхэд мэргэжил өөр ч соёл хоорондын харилцаа, төрөлх соёл, уламжлалаа дээдлэх, бусдын соёлд хүндэтгэлтэй хандах хандлагаар бүгд нэгдэнэ. Өнөөдөр ийм замаар явж ирсэн СХХО ОХУ-д нэгэнт бие даасан салбар ухаан болон төлөвшиж ном, сурах бичиг олноор гарч байна.

Үүсэж бий болсноос хойш өнөөдөр олон улс оронд бодит хандлага болсон СХХО өөр өөр хэл соёлын төлөөлөгчдийн бодит харилцаа, уг харилцааны зан үйлийн төрөл болон харилцааны үр дүнд нөлөөлөх хүчин зүйлсийг ард түмэн, тэдний доторх төрөл бүрийн давхаргын соёлтой холбон тодорхойлж байна.

СХХО хүн судлал, соёл судлал, социолог, хэлшинжлэл, гадаад хэл заах арга, орчуулгын онол, практикийн асуудлыг тусгасан салбар хоорондын шинжтэй, үр дүн, үйл ажиллагааны чиглэл нь бодит хэрэглээ рүү чиглэсэн хавсрага салбар ухаан болно.

СХХО-ын үндсэн нэгж – дискурсын үйл явц. Өнөөдөр хэлшинжлэлд дискурс гэх нэртомьёо олон утгатай боловч энэ салбар ухаан дискурсын үйл явц гэх нэртомьёогоор харилцааны үр дүн амжилттай болоход чиглэсэн харилцагчдын үгэн ба үгэн бус харилцааны зан үйлийн цогцыг нэрлэдэг. Аль ч ард түмний “мэндчилгээ”, “салах ёс хийх” зэрэг нь СХХО дахь дискурсын наад захын жишээ болно.

Харилцаа амжилттай болох хүчин зүйлийг анхааран судлаж СХХО **соёл, харилцаа, соёлын харьяалал, хэлний хамт олны төлөөлөгч, ертөнцийн соёлын зураглал, харилцааны мэдлэг** гэх ойлголтуудыг үндсэн ойлголтууд хэмээн тодорхойлсон байна.

Соёл нь хүмүүнлэгийн салбарын суурь ойлголт бөгөөд өнөөдөр хэдэн зуугаар тоологдох тодорхойлолт байгаа нь энэ ойлголт өөрөө олон талт, салбар ухаан бүр энэ нэртомьёог өөрийн салбарт чухал гэж үзэх хандлагаар тодорхойлж ирсэнтэй холбоотой юм. СХХО соёл нь хүний амьдралын бүхий л салбар дахь үйл ажиллагааны үр дүнгийн цогц гэж ерөнхийлөн хандаж байна. Ингэснээр өөр өөр хэл, соёлтны харилцаанд гарах олон талт хандлагыг тооцож байгаа байгаа юм гэж ойлгох нь зөв.

Соёл гэх энэ ойлголтыг дагах нэг чухал ойлголт нь **ертөнцийн соёлын зураглал** бөгөөд энэ нэртомьёо өөрийн болон бусдын соёлын үнэт зүйл, хэм хэмжээ, ёс заншил, сэтгэлгээний тухай мэдлэг ба төсөөллийн цогцыг илэрхийлнэ.

Үгэн ба үгэн бус дохиогоор санаа, мэдээлэл солилцох **харилцааны** тухай ойлголт СХХО дахь хоёр дахь чухал ойлголт бөгөөд энэ салбарын судлаачид Р.Якобсон **хэлэхүйн үйл ажиллагааны үндсэн бүрдүүлбэрүүдийг** дараах байдлаар тодорхойлсныг уламжлан дагаж байна (Якобсон):

өгүүлэгч	мэдээллийн агуулга мэдээлэл харилцаа код буюу хэлний хэрэглүүр	сонсогч
----------	--	---------

Тэгвэл энэ тодорхойлолтыг даган харилцааны гадаад нөхцөл ба харилцагчдын сэтгэлийн дотоод байдлын нарийн түвэгтэй нэгдмэл цогцыг нэрлэсэн **харилцааны нөхцөл байдал** гэх ойлголт гарч ирдэг. Харилцааны нөхцөл байдал тодорхой бүтэцтэй ба эдгээр нь харилцааны хувьсагч болно:

- 1) өгүүлэгч
- 2) сонсогч
- 3) тэдгээрийн хоорондын харилцаа, сэтгэл санааны байдал
- 4) харилцааны өнгө (албан, ердийн, найзархаг)
- 5) зорилго
- 6) харилцааны хэрэглүүр, код (хэл, аялгуу, найруулгын төрөл зүйл, дохио)
- 7) харилцах арга (аман / бичгийн, ойр / хол)
- 8) харилцах газар орон
- 9) цаг хугацаа
- 10) сэдэв
- 11) шалтгаан
- 12) үндэстэн.

Эдгээрийн аль нэгийг өөрчлөхөд харилцааны нөхцөл байдал өөрчлөгдөнө.

Соёлын харьяалал гэх ойлголт СХХО-ын үндсэн ойлголтуудын нэг. Хувь хүн өөртөө, бусад хүнд, нийгэмд болон хүн төрөлхтөнд бүхэлд нь хандах үнэт зүйлийн хандлагыг бий болгодог аль нэг соёл, бүлэг соёлд хамаарах байдлыг соёлын харьяалал гэх ба үүний дагуу аль нэг соёлын төлөөлөгч бүх соёлыг “өөрийн соёл”, “бусдын соёл” гэж хуваахад үндэслэнэ.

Хэлний хамт олон – нийгэм, эдийн засаг, улс төр, соёлын харьцаагаар нэгдсэн, нийгмийн энэ нөхцөл байдалд өдөр тутмын амьдралдаа нэг ба хоёр, хэд хэдэн хэлээр шууд ба шууд бус харилцдаг хүмүүсийн нэгдэл. СХХО –оор **хэлний төлөөлөгч** нь соёлд суурилсан ертөнцийн зураглал ба үнэт зүйлийн тогтолцоог эзэмшсэн, соёл хоорондын харилцаанд орох чадвартай аль нэг үндэстний төлөөлөгч болно. Ю.Н. Карауловын тодорхойлсныг (Караулов, 1989) үндэслэл болговол хүний хэлэхүйн үйл ажиллагааны үндэс болдог тодорхой шинж, чадварын нэгдэл хэлний хамт олон болон түүний төлөөлөгчид шингэсэн байна.

Хэлний төлөөлөгчийн хүйс, нас, яс үндэс, газар орон, анги давхарга, хөрөнгө чинээ, нийгэмд эзлэх байр суурьзэрэг нь түүний нийгмийн харьяалал болж харилцаанд нөлөөлдөг.

Хэлний төлөөлөгчийн харилцааны мэдлэг гэх ойлголт СХХО-ын ба нэгэн суурь ойлголт. Америкийн судлаач Делл Хаймс **харилцааны мэдлэг** (communicative competence) гэх нэртомъёог эргэлтэнд оруулсан (Hymes, 1972) ба хэлзүй ба хэрэглээ эзэмших нь харилцааны мэдлэгийн бүрдүүлбэр хэсгүүд болох ба хэл эзэмших нь цэвэр хэлшинжлэлийн бус нийгэм хэлшинжлэлийн үзэгдэл болно гэж дүгнэжээ. Мөн У. Лабов, С. Эрвин-Трипп нар ч хүний хэл ярианы чадварыг нийгмийн хүчин зүйлтэй холбон судлах учиртай тухай өгүүлж байв. Харилцаа амжилттай болохын тулд харилцагчид тухайн хэлний үгийн сан, тэдгээрийг холбох дүрэм буюу хэлзүйг мэдэхээс гадна **“нөхцөл байдлын хэлзүй”** - г мэдэх шаардлагатай тухай судлаачид тэмдэглэжээ (Беликов, Крысин, 2001).

Харилцааны мэдлэгт харилцааны хэм хэмжээ (оросоор ярихадхэнд та, хэнд чи гэж хандах, англи хэлний you гэх үгийг хэзээ та, хэзээ чи гэж орчуулах, япон, солонгос хэлний үйл үгийн олон төрлийн эелдэг хэлбэр, мөн үйл үгийн адил төстэй утга илэрхийлэх олон хэлбэрийн аль нь эелдэг, аль нь тушаасан хэлбэр болох г.м.), томчууд ба хүүхдийн харилцааны хэм хэмжээ, “өөрийн ба хүний хүн” гэх ойлголт, нийгмийн байдал “дарга, захирагдагч, эн тэнцүү”, багш, оюутан, “нийгмийн харилцааны зай” барих дүрэм, харилцааны зан үйлийн төрөл бүрийн стратеги, арга (гуйх, хүсэх, шаардах, буруутгах, заналхийлэх, амлах г.м) гэх мэт ойлголтоор тодорхойлогдоно.

Эдгээр дүрмийн ихэнхийг “бичээгүй”, “нөхцөл байдлын хэлзүй” зохиогоогүй. Гэвч хэлний хамт олны ихэнх нь эдгээр дүрмийг мэддэг, дагаж мөрддөг. Ер нь гэр бүл мэт бичил хамт олноос энэ төрлийн “дүрэм”-д суралцдаг. Өөрийн хэлийг сурахын хамт өөрийн хэл, соёлд хамаарах “нөхцөл байдлын хэлзүй”-д суралцан соёлжиж, гадаад хэл сурахад мөн тэр хэл, соёлд дагаж мөрддөг “нөхцөл байдлын хэлзүй”-д суралцах шаардлагатай.

Тэгвэл хэл буюу код мэдэхгүй байх, хэлний бус, тэмдгийн тогтолцоо (жнь, дохионы хэл) мэдэхгүй байхаас гадна энэ дүрэмд суралцаагүйгээс харилцаа амжилтгүй болох талтай.

Соёл хоорондын харилцааны онолыг ийнхүү тодорхойлсны дараа орчуулгатай хэрхэн холбогдох тухайд анхаарал хандуулъя. Орчуулга соёл хоорондын харилцааны салшгүй нэг хэсэг. Харилцагчид өөр өөр соёлын төлөөлөгчид болохын зэрэгцээ өөр өөр хэлний, эсвэл нэг хэлний өөр өөр хувилбарын төлөөлөгчид байна. Тиймээс харилцаа хэлний тэмдгийн өөр өөр тогтолцоо буюу өөр өөр хэлний хэрэглүүрийн тусламжтай болно. Ийм төрлийн харилцааг орчуулгагүйгээр төсөөлөх аргагүй.

Мөн өөр хэл, соёлтны хооронд харилцаа болохоос гадна хэлний тэмдгийн нэг тогтолцооны өөр өөр хувилбар буюу код эзэмшигчдийн хооронд харилцаа болох ба тэдний харилцаанд хэлээр нэгдсэн ч нийгмийн харьяалалаас хамаарах соёлын өөр өөр зураглал байна. Эндээс үзэхэд соёл хоорондын харилцаа зөвхөн өөр хэлтэн ард түмний төлөөлөгчдийн хооронд болох зүйл гэж үзэх нь өрөөсгөл хандлага юм. Нэг хэлний хамт олны төлөөлөгчид болох ч чухам энэ нийгмийн харьяалалаас үүдэх хүчин зүйлээс хамаарч харилцаа амжилтгүй болдгийг бид өөрсдийн хэлний хамт олон доторх өдөр тутмын амьдралын жишээнээс мэдэх билээ.

Соёл хоорондын харилцаа шинжлэх ухааны салбар болохын хувьд олон соёлыг харьцуулан судладаггүй, харин соёл хоорондын үгэн ба үгэн бус харилцаанд үүсэх үзэгдлийг соёлд суурилан тайлбарлана. Гадны судлаачдын бүтээлд тааралдах cultural translation нэртөмьёог соёлын орчуулга гэж шууд үгчлэн орчуулж хэрэглэх нь соёл, орчуулга гэх хоёр үгийн утгад нийлэмж үүсгэх боломж олгох нийтлэг утгын бүрдүүлбэр байхгүй тул монгол хэлэнд зөв нийлэмж үүсэхгүй, өөрөөр хэлбэл, соёлыг орчуулж болохгүй, тайлбарлаж болно. Иймээс энэ үзэгдлийг орчуулгатай холбон **орчуулга дахь соёл хоорондын харилцааны асуудал**, эсвэл **соёл хоорондын орчуулга** гэж нэрлэх нь тухайн үзэгдлийн мөн чанарыг бодолцсон нэрлэлт болох юм гэж үзэж байна.

Дэлхий нийтээр өөр бусад улс оронтой нээлттэй харилцах болсон өнөө үед нийгмийн амьдралын бүхий л салбарт шингэсэн өөр өөрийн өвөрмөц соёлтой ард түмнүүдийн соёл хоорондын харилцааны асуудал нэн чухал бөгөөд өөр хэлтэн харилцаж л байгаа бол өөр өөр соёлын харилцаа болж байнаа л гэсэн үг билээ. Улс оронд олон гадаад хэл судлах болсон, цахим сүлжээгээр гүүр хийж олон улс оронтой харилцах боломжтой болсон зэрэг хүчин зүйл аливаа гадаад хэл сурах, хэлээр нь дамжуулан уг хэлээр хэлэлцэгч ард түмний соёлыг нь ойлгох асуудлыг улам бүр эрчимжүүлж байна. Бид бүхний эрхэлдэг үндсэн ажил болох гадаад хэлний бүх хичээл соёл хоорондын харилцааны жишээ, мөн соёл хоорондын орчуулгын жишээ болно. Цаашлаад бүх төрлийн бичвэрийн орчуулга болон шууд аман орчуулга соёл хоорондын орчуулга билээ.

Өөр хэл, соёлын төлөөлөгчдийн харилцаа бүр соёл хоорондын харилцаа ба орчуулга уулзах цэг болон задрах ч нийтлэг зарим зүйлийг нэгтгэх оролдлого хийе.

1. СХХ-ны суурь ойлголт нь **хэл, соёлын харилцан хамаарал, шүтэлцээний асуудал** юм. Хэл, соёлын харилцан хамаарал, шүтэлцээний асуудлыг Хумбольдтоос эхлээд олон орны олон эрдэмтэн боловсруулж ирсэн ба орчуулгын онол, практиктай орчуулагдах, эс орчуулагдах тухай орчуулгын дүйцлийн асуудлаар холбогдоно.

2. Хэлний нэгжээр илрэх **суурь мэдлэгийн** асуудлаар холбогдоно. Хэлийг нь судлаж буй улс орны ахуй, соёл, түүх, уламжлал, ёс заншилтай холбоотой баримт зэрэг хэл, сэтгэлгээ, соёлын онцлог болох энэ суурь мэдлэгийг нөгөө хэлтэнд хэрхэн дамжуулах асуудал. Мөн тухайн хэл, соёлтонд хамаарах биеийн хэл, харилцааны зан үйл ч суурь мэдлэгт орно.

3. **Ертөнцийн хэлний зураглал ба ертөнцийн соёлын зураглалын харилцан хамаарал**. Ертөнцийн хэлний зураглал нь хэлэнд шингэн хадгалагдаж, хэлний

тусламжтайгаар үеэс үеэд дамжихертөнцийн тухай мэдлэгийн цогц бол СХХО –ын төлөөлөгчдийн үзэж байгаагаар **ертөнцийн соёлын зураглал нь** өөрийн ба бусдын соёлын үнэт зүйлс, хэм хэмжээ, зан үйл, сэтгэлгээний тухай мэдлэг, төсөөллийн цогц (Тер –Минасова, 2000, Садохин, 2005) болно. Ертөнцийн соёлын зураглал бодит ертөнцийг “мэдрэмжийн эрхтнээр дамжин ухамсарт шингэсэн ойлголтуудаар” шүүнэ.

СХХО-д “ертөнцийн нэгдүгээр зураглал” (төрөлх), “ертөнцийн хоёрдугаар зураглал” (гадаад хэл сурахтай хамт бий болсон) гэсэн хоёр зүйл ертөнцийн зураглалыг ялгаж үздэг. Өөрийн ертөнцийн зураглалд дассан харилцагчид ертөнцийг өөрөөр харж ойлгох, хүлээж авах, суралцах шаардлага гардаг, төрөлх соёлын нөлөөнд ордог нарийн үйл юм. Орчуулгад үндэсний соёлын ялгаанаас үүдэлтэй бэрхшээл гарах тухай “хэл-үндэстний саад” гэх ойлголт байна. Энэ ойлголтод харилцааны гадаад хүчин зүйл бус, харин харилцааны мэдлэг, үзэл бодол, итгэл үнэмшил, сонирхол, хандлага, үнэлэмж зэрэг дотоод хүчин зүйл чухал үүрэгтэй ажээ.

Орчуулга хийхэд нэг хэлний тэмдэгт нөгөө хэлний тэмдгийг зүгээр нэг оноож өгч байгаа хэрэг биш, уг тэмдгийг тухайн хэлээр хэлэлцэгч ард түмний бодит амьдралыг тусгасан “код” хэмээн үзэж агуулгыг зөв дамжуулах нь чухал. Энэ агуулгыг “соёл” юм гэж үзвэл орчуулагч соёл хоорондын орчуулга хийж буй хэрэг. Орчуулгын чанар “өөрийн” болон “бусдын” соёлыг хэрхэн ойлгосноос хамаарна. “Өөрийн” ба “хүний” гэсэн хоёр өөр хэл, соёлын уулзвар дээр байдаг орчуулагчид аль соёлын ертөнцийн зураглал чухал вэ? Нэгдүгээр үү?Хоёрдугааруу? Энэ тухайд харилцааны янз бүрийн нөхцөл байдалд бичвэрийн болон аман ярианы төрөл зүйл, сэдвээс хамааран өөр өөрөөр хариулж болох талтай гэж үзэж болох ч оновчтой зөв хариулт өгөхийн тулд нарийвлан судлах, ажиглах шаардлагатай. Тухайлбал, албан бичгийн орчуулгад **хоёрдугаар хэлэнд шингэсэн соёл** чухал буюузориулан захидал бичиж байгаа тэр хүнийхэлний албан бичгийн хэм хэмжээ, тогтсон үг хэллэгийг барина. Харин уран зохиолын орчуулгад аль соёлын зураглалыг чухалчилж үзэх вэ? Энэ талаар орчуулгын онолд олон санал гарч байсан ба одоо ч СХХО-ын төлөөлөгчид өөрсдийн дэвшүүлсэн онолын үүднээс санал солилцон уг асуудлыг боловсруулж байна.

Орчуулахад зөвхөн хэлийг анхаарах бус нөгөө хэлний тэмдгээр соёлыг хэрхэн дамжуулахад анхаарах учиртай. Энэ нь орчуулагч тухайн хэлэнд шингэсэн соёл, тухайн хэлтнийг илэрхийлэх соёлыг мэдэх шаардлагатай гэсэн үг юм.

Ямар төрлийн мэдээлэл байгаа болон хэлийг хэрхэн ашиглахаас хамаарч

- Хэлний тэмдгийн тогтолцоог эзэмших түвшин
- Үндэсний соёлын түвшин
- Нэвтэрхий толины түвшин
- Нөхцөл байдлын түвшингэж ялгах ба задалж үзвэл:

Хэлний түвшин:

- санааг хэлний төрөл бүрийн хэрэглүүрээр илэрхийлж чадах: нэг санааг олон янзаар хэлэх

- хэлсэн зүйлээс санааг ялгаж ойлгох чадвар: үгийн олон утга, ойролцоо утга
- зөв хэрэглээг буруугаас ялгаж чадах: хэрхэн ярих зөв, буруу болохыг мэдэх

Үндэсний соёлын түвшин:

Хүн багаасаа хэл эзэмшихийн хамт соёлд суралцдаг. Энэ соёл хэлний хэрэглүүрийг ашиглахтай холбоотой. Жишээ нь, Монголд цай чанадаг бол Оросод хандлана. Цай чанах гэж ярих нь тэдний хувьд ер бусын хэрэглээ болно. Финляндад өндөг ширхэгээр бус хилээр нь зардаг тул дэлгүүрт ширхэг өндөг өгөөч гэх нь буруу хэрэглээ. Ийм ялгаа нэг хэлний хамт олны нийгмийн өөр өөр бүлэгт ч бий.

Үндэсний соёлын түвшин нь үндэсний онцлог бүхий соёлын бүрдүүлбэрийн тухай ойлголт болох ба Тер-Минасова дараах байдлаар задлажээ:

- а) уламжлал, ёс заншил, зан үйл;
- б) ахуйн соёл;
- в) өдөр тутмын зан үйл (дасал болсон зан үйл), эдгээртэй холбоотой дохио зангаа, биеийн хэл;
- г) “ертөнцийн үндэсний зураглал”, сэтгэлгээний онцлог;
- д) үндэстний уран сайхны соёл (Тер-Минасова, 2001, 28).

Энэ судлаачийн саналыг дэмжиж, дэлгэрүүлж буй өөр нэг саналыг ишлэл болгоё:

“Тухайн хэл, соёлын төлөөлөгч мөн онцлог шинж төлөвтэй. Соёл хоорондын харилцаанд харилцагчдын үндэсний зан төлөв, хандлага, сэтгэл хөдлөлийн онцлог, сэтгэлгээний онцлогийг тооцох учиртай” (Антипов нар, 1989, с. 77).

Нэвтэрхий толины түвшин:

- “Үгийн ертөнцийн” мэдлэг, энэ мэдлэг хүн төрөлхтний нийтлэг шинжтэй байхаас гадна, үндэсний шинж бас агуулна. Үгийн ертөнцийн мэдлэг нь хэлний аль нэг тэмдэгт бэхлэгдсэн цогц ойлголт юм.
- Логик харьцаа: учир шалтгаан, цаг хугацаа, орон зай, төрөл зүйлийн холбоо, харьцаа.

Нөхцөл байдлын түвшин:

- Харилцааны хэлзүй, стратеги, арга, хандлага, мэдрэмж болно.

Эдгээрийг соёл хоорондын харилцаа, тэр дундаа түүний нэгэн төрөл болох орчуулгад хамааруулан дараах байдлаар бүдүүвчилж харъя.

Төрөлх хэл	• Гадаад хэл
• Хэлний тэмдгийн тогтолцоог эзэмших түвшин • Үндэсний соёлын түвшин • Нэвтэрхий толины түвшин • Нөхцөл байдлын түвшин	• Хэлний тэмдгийн тогтолцоог эзэмших түвшин • Үндэсний соёлын түвшин • Нэвтэрхий толины түвшин • Нөхцөл байдлын түвшин

Өөр хэл, соёлтны харилцаа, орчуулгад энэ багц ойлголт зэрэгцэн орших ба эдгээр түвшинг хэрхэн эзэмшсэн, хэрхэн хэрэгжүүлэхээс харилцаа амжилттай болох, орчуулга сайн болох нь шалтгаална.

“Хувь хүн, хэсэг бүлэг хүн, ард түмэнд танин мэдэх болон сэтгэл хөдлөл талаас чухал, өмнөх үе болон түүний одоогийн хүрээлэлд сайн танил, жишиг болгон байнга ханддаг юм, үзэгдэл, хүн” -ийг СХХО чухалчилж **precedent phenomena** гэж нэрлэж байгаа нь бидний дөнгөж сая тодорхойлсон хэл эзэмшихтэй холбоотой, орчуулгад гарах соёлын бэрхшээл байнга тулгардаг, соёл хоорондын орчуулгад анхааран судлах зүйл юм. Соёлын ийм төрлийн мэдээлэл аливаа хэлний тогтвортой нийлэмж, онигоо, уран зохиолын бичвэр, ардын аман зохиол, кино, телевизийн шоу төслүүд, улс төрчид, нэрд гарсан хүмүүсийн нэр, зарлал, реклам гэх мэтэд нэн элбэг. Иймээс эдгээр төрөл соёл хоорондын харилцаа, орчуулгад зөв ойлгох, харилцаа амжилттай болохын тулд харилцагчдаас суурь мэдлэг шаарддаг онцгой төрөл болно.

В.В. Красных: “бусдын” соёл хэзээ ч “өөрийн” соёл болохгүй, харин тэдний дунд “өөрийн” болох нь сонирхолтой боловч аюултай байж болох, шинийг нээхийг амладаг ч болгоомжтой байхыг шаарддаг, сэтгэл ханамж авдаг ч өөрийнхөө тухай бодоход хүргэдэг соёл хоорондын харилцааны замд орж буй хүнд боломжтой зүйл” гэж тэмдэглэсэн нь бидний энд дэвшүүлэн хэлэлцсэн асуудлын дүгнэлт болох боломжтой.

Номзүй

Антипов Г. А, Донских О. А, Марковина И. Ю, Сорокин Ю. А. Текст как явление культуры. Новосибирск, 1989, с. 75.

Беликов В.И., Крысин Л.П. Социоллингвистика Учебник для вузов Изд. Рос. гос. гуманитарн. ун-та Москва, 2001, 439с.

Бюллетень Государственного комитета Российской Федерации по высшему образованию № 9, 1996 год

Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задачи её изучения //Язык и личность. М.,1989. – С.3-8.

Лабов Уильям. Исследование языка в его социальном контексте. // Новое в лингвистике вып. VII Социоллингвистика изд.«Прогресс» Москва 1975,с. 96-182

Лабов Уильям. Отражение социальных процессов в языковых структурах. // Новое в лингвистике вып. VII Социоллингвистика изд.«Прогресс» Москва 1975,с. 320-336

Мунэн Ж. Теоретические проблемы перевода. Перевод как языковой контакт// Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике 1978, 36

Найда Юджин А. К науке переводить. Принципы соответствий //Лингвистические аспекты теории перевода (хрестоматия). –Ер.: Лингва, 2007. с.4-32

Садохин А.П. Межкультурная коммуникация: Учебное пособие. М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2004. - 288 с.

Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: (Учеб. пособие) — М.: Слово/Slovo, 2000. — 259с.

Хаймс Делл Х. Этнография речи. //Новое в лингвистике вып. VII Социоллингвистика изд.«Прогресс» Москва 1975,с. 42-96

С. М. Эрвин-Трипп. Язык. Тема. Слушатель. Анализ взаимодействия. // Новое в лингвистике вып. VII Социоллингвистика изд.«Прогресс» Москва 1975,с. 336-363

Якобсон Р. О лингвистических аспектах перевода// Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике 1978, 16

Үндэсний онцлогтой үг хэллэгийн орчуулгын асуудалд

Г.Сайнбаяр /МУИС, ГХСС/

Товч агуулга: *Үндэсний онцлогтой үг хэллэгийг орчуулна гэдэг амаргүй ажил бөгөөд эх зохиол дээр гарч буй үг, хэллэг тухайн улсынхаа соёлтойгоо гүн холбоотой байх тусам орчуулахад бэрх байдаг. Тиймээс үндэсний онцлогтой үг хэллэгийг орчуулгын хэлэнд эх хэл дээрхийн адил утга төгөлдөр орчуулах боломжгүй гэж зарим эрдэмтэд үзэж байхад эх хэл дээрх зохиолын зорилгоос хамаарч орчуулгын олон аргыг ашиглан хамгийн ойр дөт дүйцүүлэн, тэнцвэрт байдлыг хадгалж орчуулж болно гэж зарим нь үздэг. Энэхүү өгүүлэлд монгол болон англи орчуулагч монголын нэгэн богино өгүүллэгийг англи хэлэнд орчуулахдаа орчуулгын олон аргыг хэрэглэн үндэсний онцлогтой үг хэллэгийг хэрхэн орчуулсаныг жишээн дээр тайлбарлан мөн эх зохиолыг орчуулахдаа хоёр орчуулагч орчуулгын тэнцвэрт байдлыг хэрхэн хадгалсаныг харуулахыг зорилоо.*

Түлхүүр үгс: *соёл, соёлын орчуулга, орчуулгын арга, үндэсний онцлогтой үг хэллэгийн дүйцэл, орчуулгын тэнцвэрт байдал, эх хэл, орчуулгын хэл*

I. Оршил

Соёлын орчуулгын талаарх анхны онолыг 1963 онд Францын эрдэмтэн Жорж Моунин дэвшүүлсэн бөгөөд хамгийн сайн орчуулга гэдэг нь соёлын холбоотой зүйлийг үнэн зөв орчуулах ингэснээр тухайн орчуулга зорилгоо бүрэн биелүүлж байгаа юм гэж үзсэн байдаг.

Соёлын орчуулга судлалын анхны ойлголтыг 1978 онд Изралийн эрдэмтэн Евен-Зохар Полисистем, орчуулгын хэм хэмжээ гэсэн бүтээлдээ, 1980 онд Изралийн эрдэмтэн Гидеон Тоури өөрийн бүтээлдээ Соёлын эргэлт (Cultural turn) гэж үзсэн байдаг. Эдгээр эрдэмтэд орчуулгыг хэл шинжлэлийн үүднээс авч үздэг онолуудаас татгалзаж, орчуулга болон соёлын хоорондын харилцан нөлөөлөлд анхаарлаа хандуулж, эх бичгийн орчуулгаас соёлын орчуулга руу шилжсэн шилжилтийг Соёлын эргэлт гэж үзжээ.

2004 онд Голландын судлаач Нико Виерсема “Даяаршил ба орчуулга” өгүүлэлдээ англи хэл дэлхийн харилцааны гол хэл бөгөөд даяаршил орчуулга судлалтай холбоотой гээд үндэсний онцлогтой үг, хэллэгийг хүнийшүүлэх (ондоошуулах “foreignizing”) хэлбэрээр бичих, ингэснээр гадны соёлыг ойлгохдоо тэр орчуулга дээр гарсан үг хэллэгийг толь бичиг, интернетээс хайж олж судалж болно гэсэн санаа дэвшүүлсэн ба түүнийхээр үндэсний онцлогтой үг, хэллэгийг орчуулах 3 арга байна гэжээ. Үүнд: 1. Гадаад үг хэллэгийг аливаа тайлбаргүйгээр хэрэглэх; 2. Гадаад үг хэллэгийг дэлгэрэнгүй тайлбартайгаар хэрэглэх; 3. Орчуулгын хэлний уншигчдад илүү ойлгомжтой болгох үүднээс эх зохиолыг дахин бичих.

Орчуулга нь хоёр хэл, соёлыг зайлшгүй хамаардаг үйл явц учир орчуулагч эх хэл дээрх үндэсний онцлогтой үг хэллэгийг орчуулгын хэлэнд хамгийн ойр дөт дүйцүүлэн орчуулах асуудалтай байнга тулгардаг. Гэхдээ орчуулгад тулгардаг тухайн асуудал нь хоёр хэлний соёл болон хэл шинжлэлийн ялгаанаас ихээхэн хамаардаг. Аливаа орчуулгыг хийхэд хоёр хэлний соёлын ялгаа хэлний бүтцийн ялгаанаас илүү төвөгтэй байдаг. Өөрөөр хэлбэл хоёр хэлний соёлын ялгаа хэдий их байна тэр хэрээр орчуулгын ажил хүнд байна гэсэн үг. Тиймээс хэл, соёлын асуудлыг анхаарч, үндэсний онцлогтой үг хэллэгийг орчуулахдаа шууд дамжуулах, харьцуулан дүн шинжилгээ хийх гэсэн хоёр өөр аргыг хэрэглэж болохыг АНУ-ын эрдэмтэн Петер Ньюмарк дэвшүүлсэн. Түүний дэвшүүлсэн шууд дамжуулах арга нь үндэсний онцлогтой үг хэллэг, агуулгыг хэвээр хадгалж “нутгийн өнгө”-ийг гаргах явдал юм. Энэхүү арга нь соёлын тухай ойлголтод хэдийгээр ач холбогдол өгч буй боловч ерөнхийдөө соёлын холбоотой нарийн тодорхой ухагдахууныг бүрэн илэрхийлэх боломжийг хязгаарлаж буй юм. Хариин харьцуулан дүн шинжилгээ хийх арга нь орчуулгын тэнцвэрт байдлыг хадгалж, үгийн утганд өндөр ач холбогдол өгдөг гэж тэрээр үзсэн байна. Соёлын ялгааг харгалзан орчуулга хийх аргуудыг дэвшүүлсэн байдаг. Үүнд:

1. Зээлдэн авах арга
2. Хоёр, эсвэл гурав, дөрвөн аргыг хослуулан хэрэглэх
3. Дүрслэх, гүйцэтгэх үүргээр нь тэнцвэрт байдлыг хадгалж орчуулах
4. Зүүлт хийж тайлбарлан орчуулах арга
5. Дүйцэх үгээр орлуулан орчуулах арга
6. Нөхөх арга

Үндэсний онцлогтой үг хэллэгийг эрдэмтэн Петер Ньюмарк дараах байдлаар ангилсан байна. Үүнд:

1. Экологи: ургамал, ан амьтан, уул толгод, салхи шуурга, тал хөндий
2. Материаллаг соёл: хувцас, хоол хүнс, байр сууц, хот тосгон, тээвэр
3. Нийгмийн соёл: ажил, чөлөөт цаг
4. Зохион байгуулалт: ёс заншил, баяр ёслол, ёс журам
5. Дохио зангаа, уламжлалт ёс заншил

Е.Баярсайхан, Р.Гүрбазар, А.Шархүү зэрэг эрдэмтэн судлаачид үндэсний онцлогтой үгийг ангилж, орчуулгын аргуудыг дурьдсан байдаг. Жишээ нь: А.Шархүү үндэсний онцлогтой үгийг 5 зүйлд ангилжээ. Үүнд:

1. Нийгэм, улс төрийн үйл амьдралтай холбоотой үг
2. Тухайн улс, үндэстний амьдралын хэв шинж, эрхлэх аж ахуй, үйлдвэрлэлийн онцлогийг илтгэх үг
3. Амьдрал ахуйд уламжлагдан үлдсэн ахуйн болон оюуны хүрээний эд өлгийн зүйлийн нэр
4. Уламжлалт ба шинэ тутам бий болсон зан үйл, ёс заншилд холбогдох үг хэллэг
5. Түүхэн үг

Е.Баярсайхан үндэсний онцлогтой үгийг орчуулах аргыг галигаар буулгах, хуулбарлаж шинэ үг бүтээх, утга ойролцоо үгээр орлуулах, тайлбарлан орчуулах, өөр хэлэнд байгаа дүйх үгээр орчуулах, орчуулгад зүүлт тайлбар хийх тэрчлэн галигаар буулгах тайлбарлан орчуулах хоёрыг хослуулан хэрэглэх зэрэг хэд хэдэн арга байна гэжээ. Харин А.Шархүү үндэсний онцлогтой үгийг нэг хэлнээс нөгөө хэлэнд дамжуулах талаар 4 зүйл арга, боломж бий гээд дор дурьдсанаар ангилсан байдаг. Үүнд:

1. Утга ойролцоо үг хэллэгээр нөхөн орчуулах
2. Уг үндэсний онцлогтой үгийн илэрхийлж байгаа утга санаа, дүр төсөөллийг өөр үг хэллэгээр тайлбарлан буулгах
3. Хуулбарлан орчуулах
4. Үндэсний онцлогтой үгийг галиглан буулгах аргууд орж байна.

Эх зохиолыг орчуулахдаа дээрх орчуулгын аргуудыг хэрхэн хэрэглэсэн байна гэдгийг авч үзье.

II. Үндэсний онцлогтой үг хэллэгийн орчуулга, орчуулгын арга

Их зохиолч Д.Нацагдоржийн “Ламбугайн нулимс” өгүүллэгийг Английн Монголч эрдэмтэн Чарлиз Боуден, Монголын орчуулагч Д.Лхамжав нар англи хэлнээ орчуулжээ.

Зохиолч Д.Нацагдоржийн “Ламбугайн нулимс” өгүүллэгт олон үндэсний онцлогтой үг, хэллэг орсон байдаг. Эдгээр үгсийг жагсааж харуулбал:

Үндэсний онцлогтой үг, хэллэг	Д.Лхамжавын орчуулга	Ч.Боудены орчуулга
Ламбугайн нулимс	Tears of Venerable Lama	The Tears of the Reverend Lama
Гэвш	Father	Bachelor of Divinity
хүрдийг бясалгах	-	venerated his prayer-wheel
винайн ёс	Vinaya (Clerical discipline, one of the Tripitaka)	Laws of the Discipline
Гандан	Gandan	Gandang lamasery
баруун дамнуурчны гудамж	Chinese Hawkers	Chinese Western Pedlars quarter
хувраг	wealthy monk	high cleric
янчаан	some tugrug	bit of spending money
Зүүн хүрээ	East Monastery	Eastern Lamasery
Орхимж	orkimzi	scarf
дээл хувцас	clothes	clothes
муутуу	Chinese paper	Chinese paper
Цагаан дарь эх	White Tara	Goddess Dar Ekh
гүнгэрваатай бурхан	small framed icons of	Buddha-statue in a frame

	Buddhas	
Дуйнхарын аймаг	Duinkher	Duinkhar Quarter
дөрвөн ханатай гэр	four-walled gerr	four-section tent
баруун зуу	Western Zuu	Lhasa
гавж	Gabji-degree of doctor of Buddhist philosophy	degree of Doctor
хорооны газар	-	secular district
хуврагийн ёс	holy priesthood vows	religious vows

Хоёр орчуулагчийн хэрэглэсэн аргуудыг жишээгээр харуулбал:

1. **Утга ойролцоо үгээр орчуулсан нь:**

“Орчлон ертөнцийг хоосон гэж **хүрдийг** бясалгаж ...” гэснийг Чарлиз Боуден “As the Bachelor of Divinity Lodon, who venerated his **prayer-wheel**...” гэж орчуулжээ. “Гэвш Лодон ам хамрыг **орхимжоороо** бөглөн, хүүхний хойноос намс намс алхлана.” гэснийг Чарлиз Боуден “The Bachelor of Divinity Lodon covered his nose with his **scarf**” гэжээ.

2. **Галигаар бүүлгасан нь:**

“Орчлон ертөнцийг хоосон гэж **хүрдийг** бясалгаж, винайн ёсыг сахисан гэвш Лодон улаан шарыг тунуулсаар, **гандангийн** наад хүр рүү бууж ирмэгц...” гэснийг Чарлиз Боуден “...was coming down the gully on this side of the **Gandang lamasery**...”, Д.Лхамжав “...went down the eastern terrace of **Gandan**...”, “Орчлон ертөнцийг хоосон гэж **хүрдийг** бясалгаж, **винайн ёсыг** сахисан гэвш Лодон”-ыг Д.Лхамжав “When Father Lama Lodon, a master of the **Vinaya**”, “Гэвш Лодон ам хамрыг **орхимжоороо** бөглөн, хүүхний хойноос намс намс алхлана.” гэснийг Д.Лхамжав “Father Lama Lodon walked smartly after the girl covering his mouth and nose with one end of his **orkimzi**” гэсэн байна.

3. **Тайлбарлан орчуулсан нь:**

“Орчлон ертөнцийг хоосон гэж **хүрдийг** бясалгаж, **винайн ёсыг** сахисан гэвш Лодон”-ыг Чарлиз Боуден “As the **Bachelor of Divinity** Lodon, who venerated his prayer-wheel and obeyed the **Laws of the Discipline**”, “**баруун дамнуурчны шавартай гудамж**” гэснийг цаад утгыг нь бүрэн гүйцэт гаргахын тулд Чарлиз Боуден “**Chinese Western Pedlars quarter**”, Д.Лхамжав “**Western muddy street of Chinese Hawkers**” гэж тайлбарлан орчуулжээ. “Нэг бага цонхыг хоёр давхар **муутуугаар** битүүлэн нааж, улаан цаасаар угалзлан чимжээ.” Чарлиз Боуден “A little window was pasted over with two layers of **Chinese paper** and decorated with patterns in red paper.”, Д.Лхамжав мөн адил “A small window was sealed with two layers of soft **Chinese paper** decorated with spiral patterns cut out of red paper.” гэж орчуулжээ.

4. **Өөрийн хэлэнд байгаа дүйх үгээр орчуулсан нь:**

“Иүй Май-хуйгийн хар тамхи тасарсан учир, нэг алтан бөлзөгийг бариулж, хэдэн **янчаан** олж хэрэглэхийг зорьж явсан нь...” гэснийг Чарлиз Боуден “Yu Baihua had run out of opium and was on her way to pawn a gold ring and get a bit of spending **money**”, “...Иүй Бай-хуад гуа сайхан элбэг дэлбэг хашаа байшин төхөөрч **хорооны газар**

хамтран суух болов.”-ийг Чарлиз Боуден “...fitted out a luxurious compound and house for Yu Baihua, and they began to live together in the **secular district**.”, “Цонхны булангын завсраар нууж үзвэл, Иүй Бай-хуа нэг залуу **хар хүүтэй** тэврэлдэн сууна.” Чарлиз Боуден “When he looked furtively in through a gap in the window, there was Yu Baihua in the embrace of a young **layman**.” хэмээн зөв буулгажээ.

5. **Зүүлт тайлбар хийж орчуулсан нь:**

Орчуулагч Д.Лхамжав зарим нэг үндэсний онцлогтой үгийг галиглан бичээд доор нь зүүлт хийж тайлбарласан байна. Үүнийг хүснэгтээр үзүүлвэл:

Винай	Vinaya	Clerical discipline, one of the Tripitaka
янчаан	tugrug	Mongolian monetary unit, 4 tugrugs equal to US dollar.
орхимж	orkimzi	Orkimzi-scarf usually red, consisting of a wide and long piece of cloth which lamas wrap around the body, throwing the end over the left shoulder
Цагаан Дар эх	White Tara	The most popular goddess of Mahayana Buddhism
Дуйнхар	Duinkher	An old district in Urge where lamas lived
Баруун зуу	Western Zuu	Lhasa, the capital of Tibet

Хамгийн их сонирхол татсан зүйл нь Гэвш Лодон улаан шар нөмрөг өмссөн Цэрэнлхам цагаан харыг гялалзуулсан хувцастай гэж Д.Лхамжав орчуулжээ. Чарлиз Боуден Лодонгийн нөмрөг улаан шар хосолсон, Цэрэнлхамын хувцас биш нүд нь хар цагаанаар гялалзаж байгаа мэтээр орчуулсан нь нэн сонирхолтой байна. Үүнийг хүснэгтээр үзүүлбэл:

Чарлиз Боудэний орчуулга

Д.Лхамжавын орчуулга

As the Bachelor of Divinity Lodon, who venerated his prayer-wheel and obeyed the Laws of the Discipline, because he saw the turning world as vain, was coming down the gully on this side of the Gandang lamasery, his robes mingling their red and yellow, the girl Tserenkhlan, also known as Yu Baihua, who had mastered the skill of fostering the sharp sword of passion, emerged from a muddy lane in the Chinese Western Pedlars quarter, **flashing her eyes, black against white**, and they met.

When Father Lama Lodon, a master of the Vinaya who was wearing a yellow gown and a red robe, and was meditating on the fact that the world was empty, went down the eastern terrace of Gandan, he came across miss Tserenlhama, an experienced girl skilled in the heat of passion, who was **wearing shining white and black** and who had just come out of the Western muddy street of Chinese Hawkers.

Д.Отгонсүрэн “Д.Нацагдоржийн зохиолын хэл найруулга уран сайхны онцлог, Ламбагуайн нулимс өгүүллэгийн дүр, хэлний шүтэлцээ” бүтээлдээ дээр өгүүлж буй эмэгтэй дүрийн нүд бус өмссөн хувцас нь цагаан харыг гялбуулсан болох нь үнэн гэж тайлбарлан бичсэн байдаг. Орчуулагч Д.Лхамжав Цэрэнлхам хүүхний хятад нэрийг огт дурьдалгүй өнгөрчээ.

Дүгнэлт

Англи хүн энэхүү орчуулахад адармаатай үндэсний онцлогтой үг, хэллэгийг орчуулна гэдэг амаргүй. Монгол хэлийг нэлээд гаргуун эзэмшсэн гэдэг нь түүний орчуулгаас харагдаж байна.

Ч.Боуден эх зохиолын өгүүлбэрийг олон жижиг өгүүлбэр болгон орчуулаагүй, үг орхиогүй боловч ташаа ойлгож орчуулсан, энэ өгүүллэгт ямар нэгэн зүүлт тайлбар хийгээгүй байх ба зарим нэг үгийг өөрийн зохиосон “Mongolian-English Dictionary” толь бичигт байх үгнээс тэс өөр үгээр орчуулсан байх ба барууны уншигчдад зориулж орчуулсан нь үүнээс харагдаж байна.

Д.Лхамжав үндэсний онцлогтой үгсийг галиглан буулгаад зүүлт хийж тайлбарлах аргыг түлхүү хэрэглэж, зарим үгийг орхиж /хүүхний нэр, хүрд, шээх г.м/, олон жижиг өгүүлбэр болгон салгаж орчуулсан байна.

Эх зохиолын нэг өгүүлбэр дээр гарч буй үндэсний үг хэллэгийг орчуулахдаа хоёр орчуулагч өөр өөр орчуулгын аргыг, зарим тохиолдолд ижил аргыг хэрэглэсэн байна.

Эцэст нь дүгнэн хэлэхэд орчуулгын онолд “Бүхий л хэв шинжийн болоод зүйл зүйлийн сэдвийг хөрвүүлэх алив тохиолд орчуулагчийн эрхэмлэвэл зохих зүйл нь тэнцүү чанарт орчуулга” гэж үздэг бөгөөд хоёр орчуулгын хувьд бүхэлд нь авч үзвэл орчуулгын олон аргыг хэрэглэн орчуулгын тэнцвэрт байдлыг хадгалж хийсэн байна гэж үзэж болохоор байна.

Abstract

The two translations both meet the equivalent. However, there are many differences in some of names of places, roles and degrees in the two versions. Such as the Mongolian translator did not mention the Chinese name of Tserenlkham whereas the English Mongolist misunderstood that the female role was flashing her eyes, black against white. In fact the lady was wearing shining white and black. The Mongolian translator transliterated real words and words related to religion and gave their explanations and notes in the footnote. Finally, the version of Charles Bawden seems to be dedicated to Western readers. The reason is that he did not use the words he compiled in his “Mongolian-English Dictionary” published in 1997.

Ном зүй

1. Г.Аким, “Орчуулгын санг уудлахад”, Улаанбаатар, 1984.
2. Р.Гүрбазар, “Орчуулгын онол, дадлагын үндэс”. Улаанбаатар, 1996.
3. Д.Дашдаваа, “Орчуулгын зарим асуудал”, Улаанбаатар, 1977.
4. Д.Дашдаваа, “Уран зохиолын орчуулгын тухай”, Улаанбаатар, 1988.
5. Монголын орчин үеийн утга зохиолын түүх, I-р боть, Улаанбаатар, 1985.
6. МУИС, Монгол судлалын төв, “Монгол хэлний хэл зүйн толь бичиг”, Улаанбаатар, 2005.

7. Орчуулах эрдэм, Улаанбаатар, 1982.
8. Орчуулах эрдэм, Улаанбаатар, 1976.
9. Орчуулах эрдэм, Улаанбаатар, 1988.
10. Д.Отгонсүрэн “Д.Нацагдоржийн зохиолын хэл найруулга, уран сайхны онцлог”, Улаанбаатар, 1984.
11. О.Сүхбаатар, “Монгол хэлний харь үгийн толь” (Нэмж засварласан 2 дугаар хэвлэл, Улаанбаатар, 1999.
12. Я.Цэвэл, “Монгол хэлний товч тайлбар толь”, Улаанбаатар, 1963.
13. А.Шархүү, “Үндэсний соёлын ялгаа ба орчуулгын зарим асуудал”, Улаанбаатар.
14. Sugeng Hariyanto. The Implication of Culture on Translation Theory and Practice. Translation Journal.
15. Zahra Davoodi (September 2009). On the Translation of the Taboos. Translation Journal.
16. Javad Heidary (2009). Cultural Equivalence and Linguistic Equivalence. Translation Journal.
17. Kanji Kitamura (July 2003). Cultural Untranslatability. Volume 13, No.3, Translation Journal.
18. Mahmoud Ordudari (July 2007). Translation procedures, strategies and methods. Translation Journal, Volume 11, No.3.
19. Peeter Torop (2002). Translation as translating as culture. Sign Systems Studies 30.2.
20. Mohammed Albakry (October 2013). Linguistic and cultural issues in literary translation. Volume 17 No., Translation Journal.
21. Samira Mizani (October 2013). Cultural Translation. Volume 17, No.4, Translation Journal.
22. Newmark, Peter (1981). Approaches to Translation. Oxford: Pegamon Press.
23. Kate James (2002). Cultural Implications for Translation. Translation Journal.
24. Mohammed Albakry (October 2013). Linguistic and cultural issues in literary translation. Volume 17, No.4, Translation Journal.

Монгол Данжуурын орчуулга сонгодог

орчуулгын чиг болох нь

Г.Дамбадаржаа /”Цогт цагийн хүрдэн” соёлын төв/

Монгол мэргэдийн оюуны эх ундарга болсон Монгол Ганжуур Данжуур нь гурван сав аймаг, гурван суртгаалын эш онолыг их бага арван ухааны ай савд аймаглан хуваарилж цэгцтэй номлосон буддын мэдлэг ухааны эх сурвалж болохын сацуу орчин цагийн шинжлэх ухааны салбар чиглэлд хамаарах бүхий л утга санааг бүрэн агуулсан их нэвтэрхий толь гэдэгтээ маргах хүн үгүй бизээ. Өөрөөр хэлбэл Ганжуур бол мэдлэг ухааны эш үндэс нь, харин Данжуур нь түүнд тулгуурлан утга санааг тайлсан тайлбар толь юм. Бид Монгол Данжуурын орчуулгын зарчим, ерөнхий хэв маягаас хэдэн зүйл дурдах санаа өвөрлөсөн болно. Гэхдээ 3427 нэр төрлийн ном зохиол багтсан 226 боть бүтээлийг нааш цааш эргүүлж нэг бүрчлэн уншиж судалснаар орчуулга болон түүний утга агуулгын сонгодог хэлбэрийг бүрэн илэрхийлэх нь ойлгомжтой.

Хэдий тийм боловч ачит номын багш, ухаант мэргэд, номын нөхдийн тус дэмээр Монгол Ганжуур Данжуураа хөрвүүлэх ховорхон хувь тохиож өдөр бүр хөрвүүлэх, хянах ажлыг хамтын хүчээр хийсээр даруй 3 жил өнгөрч өдгөө Монгол Ганжуурын 20-иод боть, Данжуурын 100 ботийг бүрэн хөрвүүлж хэвлэх шатандаа явж байна. Олныг үл нуршин өдий хүртэл Монгол Данжуурын орчуулгын талаар олж мэдсэн, тэмдэглэж авсанганц нэг зүйлдээ дулдуйдан их бус дараах хоёрсанааг та бүхэнд толилуулъя.

1. Нэр, томъёо, үгийн гарал үүслийг хадгалалах зарчмыг илүүтэй баримталсан
2. Утгын оноч үгийн баялаг чухалчилсан

Нэг. Нэр томъёо, үгийн гарал үүслийг хадгалалах зарчмыг илүүтэй баримталсан тухайд

Монгол Данжуурын орчуулга нь аливаа нэр томъёо болон үгийн гарал язгуурыг илүүтэй хадгалсан нь илэрхий ажиглагдаж байна. Оноосон нэрийг ихэвчлэн санскритаар буулгасан байх боловч зарим үед монголоор орчуулсан байдаг. Жишээ нь:

Язгуурын таван бурханы нэр:

1. Бирозана /Намбарнанзад/
2. Амогасидди /Дондүв/
3. Ачуваяа /Мижодва/
4. Амидива /Одбогмэд/
5. Раднаасамбава /Ринжүн/ хэмээн санскритаар орчуулжээ.

Мөн Занасадва, Базарсадва, Бодьсадва, Махасадва, Хэрүга, Ямандага, Махадива гэх мэтчилэн бурхад, тэнгэрийн нэрсийг санскритаар буулгасан. Энэ нь утга санааг хагас дутуу илэрхийлэхээс зайлсхийж үгийн язгуурыг хадгалан утгыг төгс илэрхийлэх зарчим болно. Жишээлбэл “Зана” хэмээх нь түвдээр “Иши”, монголчилбол “Бэлгэ билиг” буюу “юмсын шинж чанарыг төгс таних ухаан” гэсэн бүрэн утгаараа ойлгогдож байгаа юм. Гэтэл орчин цагт санскрит уг гарвалыг үл хайхран шууд түвд хэлний “Иши” гэсэн үгнээс “Билиг” хэмээн монголчилсон ажиглагддаг. Энэ нь утга санааг гүйцэт илэрхийлж чадахгүйгээр үл барам гажуудуулах талтай.

Гэхдээ дан санскрит нэр томъёог голчилсон уу гэвэл үгүй. Тухайлбал:

- “Нама сангади” хэмээхийг “Нэрийг үнэхээр өгүүлэхүй”
- “Амрида гүндали” хэмээхийг “Рашаан ойлох”
- “Базарсадва” хэмээхийг “Очирсадва”, “Очирт сэтгэлт”
- “Занасадва” хэмээхийг “Бэлгэ билгийн садва”, “Бэлгэ билгийн сэтгэлт” гэх мэт өгүүлбэр зүй, утга агуулгад нийцүүлэн дан санскритаар, зарим хэсэгт монголоор, зарим үед санскрит монгол хосолсон байдлаар орчуулж аль болох махчилсан нэг хэв загварт баригдахаас зайлсхийж уран тансаг сонгодог хэлбэрийг баримталсан нь үе үест нь таацуулж номын утга чанарыг ойлгуулахыг эрмэлзэхийн сацуу орчуулагч нарын мэдлэг чадварыг илэрхийлсэн хэрэг бизээ.

Хоёр. Утгын оноч үгийн баялагийг чухалчилсан

Монгол Данжуурыг хөрвүүлэх явцад ажиглахад тухайн утга санааг илэрхийлэхдээ толгой холбох, илүү дутуу, чамин үг хэрэглэхээс татгалзаж утгыг нь ухах, санааг нь сэтгэх үг хэллэгүүдийг сонгон орчуулахыг чухалчилсан байна. Жишээ дурдвал:

Монгол Данжуур 1-р боть Магтаалын чуулган, "Ялангуяа хэтэрхий магтаал"-аас:

“Хамаг Түүнчлэн ирэгсдэд мөргөмү

Би бээр бус багшийг шүтээд

Ялж төгссөн чамаас аврал эрмүй

Тэр юуны тул хэмээвээс

Та нь гэм үгүй болоод эрдэм төгөлдөр”...

...Махадива хилэгнээд нэгэн сумаар

Гурван давхар балгасыг түлэв хэмээн алдаршив

Чиний бэлгэ билгийн их сумаар

Хилэнгийн чухам сэтгэлийг магад түлэв...

...Чамайг хэн ч айлгаж ядмуй

Хэнд ч үл хөнөөгчийн тул

Гагцхүү чи хэмээвээс мэсийг үл баримуй

Тиймийн тул амьтнуудаас хэтэрхий буй...

Энэ ном нь Хиндү шашинтан Тоозүндүвжай хэмээх уг номыг зохиогч өөрийн билиг оюунаар Бурхан багш болон түүний сургаалыг шинжлэх судалж үнэн зөв зам мөр болохыг таньж өөрийн багш нар, шашнаас татгалзан Бурхан багшийн сургаалыг баримтлан Бурханы шашинтан болсон тухай өгүүлдэг юм.

Эхний хэсэг эрдэм мэдлэгтэй зөв багшийг шүтэж үнэн зөв мөрийг эрхэмлэх тухай, удаах хэсэгт бусад өөр хоорондоо уур хилэн мэсээр тэмцэлдэж байхад төгс гэгээрсэн Бурхан багш билиг оюунаар уур, шунал тачаалыг уг мөргүй болтол арилгасан тухай өгүүлээд тиймээс та бусдаас хэтэрхий илүү гэсэн санааг орчуулагч учир шалтгаанд үндэслэнтовч тодорхой эрэмбэ дараалалтай чадамгай илэрхийлсэн байна. Дээр дурдсан мөрүүдэд илүү дутуу үг нэгээхэн үгүй, "бус, болоод, чухам" гэсэн холбоос зөөлөн үгнүүдийг хэрэглэснээр утга санаа оночтой тодорхой илэрч байна. Ер нь Ганжуур Данжуурын орчуулгад "мөнхүү, чухам" гэх мэт утга тодотгох үгнүүд ихээр гардаг. Үргэлжлэл нь мөн энэ адил буй.

Монгол Данжуур төдийгүй Ганжуурын хувьд ч сонгодог монгол хэлний үг хэллэгээр нэн баян юм. Үүнээс дурдвал,

Түвд	Монгол
• Ифᠰ-ffOP-ь	ноцог /тулга/
• үU-zhЭмь	үрэвгэл /үрүүл/
• өff¼-өffOP-ь	ариун сүрчил /23х/
• ¾Ю-GЭ-Mгһь	гинжир, барилдуулах
• z¼-ᠰь	чанар /тэмдэг/
• ᠰYIG-!»ф¼-үе-qь	нүд жирвэгдэх /зурвас харах/
• үЛ-zБфЕь	амсуур, /балин/
• f-ᠰ¾ь	танхай, үтэл, /эгэл/
• dфG-Gп-qь	томъёологчин /атгагч/ 44х
• өwф-zь	улирах /юүлэх/ 60х
• ZᠰE-EIO-᠋᠋P-zь	оюундаа амсах, бясалган сэтгэх
• 3tP-zь	архины бачим
• өhЭ-,пh	нийлдэх /хуран үйлдэх/
• T-Tфь	зурхиралдах /шуугих/

• zNYPEь	ханхалзах, босгох
• zBP- ³ / ₄ ь	харьдсан мөр, хошного
• Zп-z ¹ / ₄ ь	ухаглан, дотуурлан
• z3%опэ-рь	эрэлхэх /хөөрөмших/
• GZЭG-ь	байгаль /хулс/
• Gba ³ / ₄ -мь	сүрчих, буригруулах /арцыг/
• ±э-Qь	хувь, /татлал/
• өEЫ ³ / ₄ -зь	ойлогч /үелэх, эрчлэх/
• өEЫ ³ / ₄ -зь	туналзсан /эрчилсэн/
• ZэE- ³ / ₄ пмь	жинлэн, цэгнэн сонсох
• эPфm-уфһь	гэсгээл /ил явдал/ хатуу үйл
• zdGE-рь	сорих /шинжлэх, ажиглах/
• мь	сөль /цаботийн 443/
• үeG-рь	хулгай гээг, /ар шил/
• z-Pмь	оронго /амьтан/
• Eh-hЭ-GEфһь	зорин эвдэх /басамжлах/
• өhЭm-q-ь	бахархах /зорих/
• ЗоP-Eпһь	үрэх /үзэгдэл түгэх/
• Vфэ-@Эмь	товтолгох /хулгай/
• »Ыh-hЭ-өфP-ь	тааламжит /сэтгэлд зохист/
• !D ¹ / ₄ -D-һь	наймаалж /мэлхий/
• @m-@ЫP-Тмь	шивэр шугуй /ой/
• hфGE-рь	үтгэргэх /сэжиг/
• ¹ / ₄ Ы-3+пGEь	гургуул, өрөвтас
• Gф-өwP.ь	дэгжил, хутаг
• H!пm-hЭ-өEЫ ³ / ₄ ь	дээшид өрмөглөн /босгох/
• FЫ ³ / ₄ ь	манамж /сонжгууртай байх/
• Eфэ-ZЫ-эпһь	түүдгэрэл /сэжиг, эргэлзээ/

Энэ мэт олон зуун үгийг дурдаж болох авч т бүхэнд сонирхуулах үүднээс цөөн үгийг дурдлаа.

Өгүүлж үл барах далай их ухааны сангаас өчүүхэн төдий нэгнийг чадан ядан өгүүллээ. Эцэст нь дүгнэн өгүүлбэл:

1. Ер хэн юу мэдэхийг хүснэм тэд Монгол Ганжуур, Данжуурыг сөхөж үзүүштэй юм.
2. Орчуулгын онол арга зүй, уламжлал, зарчмыг боловсронгуй болгоход өвөг дээдсийн маань өвлүүлсэн энэ их эх сурвалжууд нэгэн чиг болох нь дамжиггүй.
3. Монгол хэмээн бахархахын нууц тарни болсон сонгодог монгол хэлний далай их үгсийн санг хадгалалж буй Монгол Ганжуур Данжуурыг судалж ирээдүй хойчдоо өвлүүлэх нь зүй ёсны хэрэг болно.

Руни бичгийн дурсгал дахь хэлцийн орчуулга

Н.Гэрэлмаа /МУИС, ГХСС/

Товч агуулга: Эртний түрэг угсаатанд холбогдох руни бичгийн сонгодог дурсгалууд нь дан гагц түүхийн сурвалж бус уран зохиолын найруулгын өнгө аястай, яруу найргийн мөр, бадаг, тогтвортой хэлц хэллэгийг өөртөө багтаасан өвөрмөц найруулгаар зохиогдсон учир бусад хад чулуу, гэрэлт хөшөөний бичээсээс эрс ялгаатай юм. Түүхэн үнэн хэрэг явдлыг ийнхүү уран сайханаар үзүүлэх уламжлал нийт нүүдэлчин угсаатны дунд түгээмэл байсан аж. Уул дурсгалд тэмдэглэгдэн үлдсэн эртний түрэг угсаатны хэл-соёлын нэгэн илрэл болсон зарим хэлц хэллэгийг монгол хэлнээ хэрхэн орчуулсан байдал хийгээд утга дүйх хэлцээр оноон орчуулах боломжийг эрэлхийлсэн болно.

Түлхүүр үг: руни бичиг, сонгодог дурсгал, хэлцийн орчуулга

Монгол нутгаас олдсон эртний түрэг угсаатанд холбогдох руни бичгийн дурсгалууд нь хэл-түүх соёлын чухаг баримт болох бөгөөд агуулга, хэмжээний хувьд харилцан адилгүй байгаа билээ. Руни бичгийн сонгодог дурсгал хэмээн нэрлэж заншсан Келтигин, Билгэ хаан, Тоньюкукийн гэрэлт хөшөөний бичээсийг Түрэгийн ард түмний эв нэгдлийг эрхэмлэн өөрийн хүчирхэг төр улсыг байгуулсан түүхэн гавьяа зүтгэлийг хойч үедээ алдаршуулах зорилгоор сийлэн үлдээсэн байдаг. Дээрхи дурсгалуудад түүхэн хэрэг явдлыг ерийн тоочин өгүүлэх бус уран сайхны хэл найруулгын аргаар зохион бичсэн тул зөвхөн түүхэн дурсгал бус эртний түрэгийн хэл-уран зохиолын томоохон баримт, эх хэрэглэгдэхүүн болж байна.

Руни бичгийг анх тайлан уншсан түүхийг сөхөн үзвэл 1889 онд Н.М.Ядринцевийн удирдсан Оросын газарзүйн нийгэмлэгийн Дорнод Сибирийн салбарын шинжилгээний анги Монгол нутагт ирж ажиллахдаа Орхоны хөндийгөөс Келтигин, Билгэ хааны гэрэлт хөшөө бүхий цогцолбор дурсгалыг олж илрүүлэн дэлхий дахинд мэдээлсэн байна⁶⁸. Харин 1893 онд Копенхагений их сургуулийн профессор В.Томсен “нууц, тайлагдашгүй” хэмээх руни бичгийг унших түлхүүр цагаан толгойг олж тогтоосноор уул бичээсүүдийн судалгаа эхэлсэн хэмээн үзэж болно. Өнөө уншиж тайлсаны 120 жилийн ой тохиож буй энэ хугацаанд эдгээр гэрэлт хөшөөний бичээсийг

⁶⁸ Н.М.Ядринцев, Отчет экспедиции на Орхон, совершенной в 1889 г. Поручению Восточно-Сибирского Отд.Географического Общества, -Сборник трудов Орхонской экспедиции 1, Санкт-Петербург, 1892; Н.М.Ядринцев, Предварительный отчет об исследованиях по р.Толе, Орхону и в Южном Хангае, - Сборник трудов Орхонской экспедиции 1, Санкт-Петербург, 1892, стр. 27-40; Н.М.Ядринцев, Отчет и дневник о путешествии по Орхону и в Южный Хангай в 1891 году, -Сборник трудов Орхонской экспедиции V, Санкт-Петербург, 1901, стр. 1-54

герман, орос, франц, мажар, япон, солонгос, монгол, англи гэх мэт хэлээр орчуулсан буй.

Орчуулгад ихээхэн анхаарвал зохих зүйлсийн нэг бол тухайн хэлт үндэстний соёл, зан заншил, шашин шүтлэг, ертөнцийг үзэх үзлийн нэгэн тусгал болсон тогтвортой хэллэгийн орчуулга билээ. Бид энэхүү судалгаандаа сонгодог гурван дурсгалын хэл найруулгад чимэг болгон оруулсан хэлц, хэллэгийг монгол хэлнээ хэрхэн “идээшүүлэн” буулгаж болох талаар саналаа нэмэрлэхийг зорилоо. Үүний тул даархи мэт гурван зүйл болгон авч үзэв.

1. Өвөрмөц хэлцийн орчуулга:

kızı qaşı yablaq boltaçı tip saqıntım [Келтигин, Хойт тал. 11]

Үгчилсэн орчуулга: нүд хөмсөг нь дорой болох мэт санав би.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: ...зовхи нь буух мэт санав би.

Б.Базылхан: ...нүд хөмсөг нь бүлтийх вий гэж санав.

Л.Болд: ... нүд нь бөлцийн хавдаж зовхи нь буусан шиг санагдав.

Тайлбар: Бичээст гарах хам сэдвийн хүрээнд авч үзвэл Билгэ хаан дүү Келтигинийг нас барахад эмгэнэн гашуудаж хэлсэн үгэндээ “... eki şad ulayu iniуьгьньм, оуланım, beglerim, bodunum kızı qaşı yablaq boltaçı tip saqıntım - ...хоёр шад тэргүүтэй ах дүүс, үр ач, ноёд, ард түмэн минь зовхи нь буух мэт санав би” хэмээжээ. Өөрөөр хэлбэл Келтигинийг үгүй болоход ах дүү, ард түмэн нь цөм уй гашууд автсаныг Билгэ хааны өгүүлж байгаагаар ийн бичжээ.

uda basdımız [Келтигин, зүүн тал. 35, 37]

Үгчилсэн орчуулга: ... нойронд дарав бид.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: ... гэнэдүүлэн дарав бид.

Б.Базылхан: ... нойр дээр нь дарав бид.

Л.Болд: ... унтаж байхад нь довтлон орж даран сөнөөв.

Тайлбар: Энэхүү хэлцийн бүтцэд байх uda- гэх үгийг u-(нойр хэмээх нэр үг) + da(оршихын тийн ялгалын нөхцөл) болох бөгөөд энд ямар нэг биед хамаатуулах нөхцөл аваагүй байна. Иймээс хойноо авсан үйл үгтэй утгын хувьд нэгдэн нэгэн бүхэл утга санаа илтгэж байгаа болно.

teңri түрьсinte tutup уьгерь күтьрмиш еринч [Келтигин, зүүн тал. 11]

Үгчилсэн орчуулга: тэнгэр дээрээс нь барьж дээшээ аваачсан бөлгөө.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: тэнгэр ивээж тэргүүнд залсан билээ.

Б.Базылхан: тэнгэр дээр шиг бишрэн шүтэж өргөмжилсөн билээ.

Л.Болд: тэнгэр зулайгаас нь өргөн дэвшүүлэв.

Тайлбар: Эл хэсэгт бидний үзэж байгаагаар “tүрьсinte tut-” буюу “дээрээс нь барих”, “уьгерь күтьр-” буюу “дээшээ аваачих” гэсэн хоёр өвөрмөц хэлц байна. Хам сэдэвт “qanım ilteriş qayanıу цгьм ilbilge qatunuу teңri түрьсinte tutup уьгерь күтьрмиш еринч

– хан эцэг Илтериш хааныг, эх Илбилгэ хатныг тэнгэр ивээж тэргүүнд залсан билээ” хэмээн гарч буй. “Дээр тэнгэр, Түрэгийн ариун дагшин газар ус түрэг түмнийг битгий үгүй болоосой” хэмээн тэргүүнд нь хан эцэг, хатан эхийг залсан болохыг энэхүү хэлцээр гаргажээ.

izre ašsız tašra tonsuz [Көлтигин, зүүн тал. 26]

Үгчилсэн орчуулга: дотроо хоолгүй, гаднаа хувцасгүй

Утга дүйлгэсэн орчуулга: явган нүцгэн

Б.Базылхан: дотроо хоолгүй, гаднаа дээлгүй

Л.Болд: амандаа идэх хоолгүй, мөрөндөө өмсөх дээлгүй\ дотроо хоолгүй, гаднаа дээлгүй

kergek⁶⁹ bolmiş [Көлтигин, зүүн тал. 4, 30, хойт тал.10]

Үгчилсэн орчуулга: хэрэг болжээ.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: Таалал төгсөв, насан эцэслэв, өөд болов.

Б.Базылхан: таалал төгссөн юм.

Л.Болд: насан эцэслэв.

Тайлбар: Бичээст тохиолдох хэлцийн давтамжаас үзэхэд энэхүү хэлцийг “үхэх” гэдгийн хүндэтгэсэн найруулгад хэрэглэж байгаа нь тодорхой байна. Түрэг улсын цэргийн жанжин Көлтигинийг нас барсаныг [тэнгэрт] “хэрэг болов” хэмээн өгүүлж байгаа нь эртний түрэгүүдийн тэнгэр шүтлэгтэй холбоотой үүссэн хэлц болов уу.

usin buntutu yurtda yatu qalur erti [Тоньюкук, зүүн тал. 2]

Үгчилсэн орчуулга: нойроо хаяж хээр хэвтэн үлдэж билээ.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: нойроо умартан хээрээр гэр, хэцээр дэр хийж байв.

Л.Болд: Усун бунтатугийн нутагт суурьшин [тэндээ амьдарч] үлдэх байсан юм.

А.Амар: Үшин Будатуг хаав.

Тайлбар: Хэлцийн бүтцэд байх эхний хоёр үгийг судлаачид газрын нэр мэтээр ухаарсан байна. Гэвч “buntut-зугатаалгах” гэх үгийн утгаас үүдэн бид “нойроо хаях, гээх” гэж орчуулах нь зүйтэй хэмээн үзлээ. Харин “yurtda yatu qal-хээр хэвтэж үлдэх” гэсэн хэлцийг “хээрээр гэр хийх” –тэй утга дүйлгэв.

adaq gamšatdı [Көлтигин, хойт тал. 7]

Үгчилсэн орчуулга: хөл гуйвав, салганан чичрэв.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: хүч мөхөстөв, доройтов

Б.Базылхан: тамирдав.

Л.Болд: туйлдан ядрав.

⁶⁹ Энэхүү үгийг эртний түрэг хэлний толь бичигт “хэрэгтэй, шаардлагатай” хэмээсэн утгатай болохыг тэмдэглэжээ.

ot sub qilmadım [Көлтигин, зүүн тал. 27]

Үгчилсэн орчуулга: гал ус болгосонгүй би.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: дайсан болгосонгүй би.

Б.Базылхан: гал усанд автуулсангүй би.

Л.Болд: гал ус болгон харшилдуулсангүй.

2. Хэвшмэл хэлцийн орчуулга:

ud tengri aysar kiši oylı qop ılgeli tırımıř [Көлтигин, хойт тал. 10]

Үгчилсэн орчуулга: цагийн тэнгэр хэлбэл хүний хүү цөм үхэхээр төржээ.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: “Цагийн” тэнгэр зарлиглавал хүний хүү цөм үхэхээр заяагджээ.

Б.Базылхан: тэнгэр бүтээх үед хүний хөвүүн олноор үхэх гэж төрсөн юм.

Л.Болд: тэнгэр бурханы таалсан цаг ёсоор хүний хүү бүгд үхэхээр төрдөг.

Тайлбар: Хэлцийн бүтцэд буй “aysar” гэх үгийг үгийн бүтцээр задлан үзвэл ау- (хэлэх, өгүүлэх гэсэн утгатай үйл үндэс) + sar(болзох төлөвийн нөхцөл) болно. Судлаачид монгол хэлний “айлтгах, айлдах” мөн түүнчлэн “ай” гэх аялга үгсийг нэг гаралтай хэмээн үзэж буйгаас харахад уул үгийн хүндэтгэх найруулгын утга монгол хэлнээ хадгалагдан үлдсэн нь тодорхой байна.

turuq buqalı semiz buqalı ıraqda bilser

semiz buqa turuq buqa teyin bilmez ermiř [Тоньюкук, баруун тал. 5.6]

Үгчилсэн орчуулга: туранхай бух тарган бухыг холоос мэдвэл тарган туранхай бух гэж мэдэхгүй бөлгөө.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: бухыг холоос хараад тарган туранхайг ялгахад бэрх бөлгөө.

Л.Болд: туранхай бухтай, тарган бухтай [үхэр сүрэг] алсад бэлчиж байвал [хүмүүс] энэ нь тарган бух, тэр нь туранхай бух гэж ялгаж мэдэхгүй.

А.Амар: холоос тарган буга туранхай буга хоёрын тарган туранхайг ялгахад бэрх хэмээлээ би.

Тайлбар: Түрэгийн мэргэн сайд Тоньюкукийн хэлсэн энэ үг “...Түрэг түмнийг хураан нэгтгэсний дараа шударга, үнэнч хааныг олж хаан ширээнд зална” гэдэг бол “бухыг холоос хараад тарган туранхайг ялгахад бэрх” байгаатай адил юм гэсэн утга агуулгатай хэлц юм.

yuyqa erkli topulıyalı ućuz ermiř

yinćgd erklıg ızgeli ućuz

yuyqa qalıń bolsar topulıuluq alp ermiř

yinćgd yoyun bolsar ızgılyk alp ermiř [Тоньюкук, өмнө тал. 6]

Үгчилсэн орчуулга: нимгэн байхад нугалахад хялбар бөлгөө, нарийн байхад хугалахад хялбар бөлгөө. Нимгэн нь зузаан болвол нугалах хэцүү бөлгөө, нарийн нь бүдүүн болвол хугалах хэцүү бөлгөө.

Л.Болд: [ямар нэг юмыг] нимгэн [ахуйд] нугалахад хялбар, нарийн [ахуйд] хугалахад амар, нимгэн юм том болоход [түүнийг] нугалахад баатар [зориг] хэрэгтэй, нарийн юм зузаан болбол [түүнийг] урахад баатар [зориг] хэрэгтэй.

А.Амар: ямар нэг юмыг зөөлөн ахуй доор түүнийг нугалах хялбар. Нимгэн ахуй доор түүнийг урах хялбар. Хэрэв зөөлөн юм хатуу болохул түүнийг нугалахад баатар зориг хэрэгтэй. Нимгэн юм зузаан болох ахул түүнийг урахад баатар зориг хэрэгтэй.

Тайлбар: монгол орчуулгаас харахад утгын хувьд зөрүү байхгүй хэдий ч “alp” буюу баатар гэх үгийн утгаас үүдэн гагц энэ үгийг “баатар зориг хэрэгтэй” гэж буулгасан байна. Бидний санахад энэ үгийн бичээст тохиолдох давтамжаас үзэхэд “эрэлхэг, баатар, дийлдэшгүй” гэх тэмдэг нэрийн үүргээр гарч байгаа тул “хэцүү, бэрх” гэсэн утгаар ойлгох боломжтой ажээ.

3. Зарим хэллэгийн орчуулга:

kūzde yaš kelser tūda kūngyld sūyt kelser yanturu saqintim [Көлтигин, Хойт тал 11]

Үгчилсэн орчуулга: нүдэнд нулимс ирвэл барьж зүрхэнд гуниг ирвэл буцааж санав би
Утга дүйлгэсэн орчуулга: нулимсаа барьж зүрхээ чангалан...

Б.Базылхан: нүдэндээ нулимс гүйлгэнэн ирвэл бие сэтгэл хөдлөн уйлахад хүрвэл дахин санав би.

Л.Болд: нүдэнд хурсан нулимсаа хүчээр тогтоон, зүрхэнд хурсан уй гунигаа хүчээр даран сарниаж бие сэтгэлээ ихэд барив.

Тайлбар: Энэхүү хэллэг дүү Көлтигинийг нас барахад Билгэ хааны хэлсэн гашуудлын үгэнд гарч буй. Утга агуулгын хувьд “тэнгэр зарлиглавал” “хүн төрсөний эцэст үхдэг жамтай” тул “сэтгэлээ барьж зүрхээ чангалав би” хэмээх мэт болно.

цльgi yurtда yolта yatu qalta᠘i ertigiz [Көлтигин, хойт тал. 9]

Үгчилсэн орчуулга: үхэгсэд нь хөдөө, замд хэвтэж үлдэх бөлгөө, бид)

Утга дүйлгэсэн орчуулга: үхэж үрэгдсэн нь хээр хөдөө, зам зуур хаягдах\орхигдох болно.

Б.Базылхан: үхдэл нь буйранд, замдаа хаягдах болуузай.

Л.Болд: үхэгсэд нь нутагтаа, зам зууртаа хэвтэн үлдэх байлаа.

Тайлбар: Хэллэгт байх “yatu qal-хэвтэж үлдэх” гэх хэлц нь “хаягдах, орхигдох” гэх нэгэн утга илтгэж байгаа хэмээн санана.

ьze tengri basmasar asra yer telinmeser [Көлтигин, зүүн тал. 22]

Үгчилсэн орчуулга: дээд тэнгэр дарахгүй бол, доор газар цоорохгүй бол

Утга дүйлгэсэн орчуулга: Тэнгэр нурж газар цөмрөхгүй бол...

Б.Базылхан: дээрээ тэнгэр дарахгүй бол, дороо газар тэлэхгүй бол

Л.Болд: дээр тэнгэр нураагүй юм бол, доор газар цөмрөхгүй юм бол...

otča borča kelti [Көлтигин, зүүн тал. 37]

Үгчилсэн орчуулга: гал мэт шуурга мэт ирлээ.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: гал мэт, шуурга мэт дайран ирлээ.

Б.Базылхан: Гал шиг улангасан, дарс шиг эрслэн ирлээ.

Л.Болд: гал шиг дүрэлзэн, дарс шиг шуугин ирэв.

Тайлбар: Эртний түрэг хэлний толь бичигт “bor” гэх үгийг “шуурга, цасан шуурга, хар шуурга” хэмээсэн утгатай болохыг тэмдэглэсэн байдаг.[Наделяев В.М...,1969, стр.113] Орчин цагийн түрк хэлэнд их шуургыг “bogan” гэж буй. Харин монгол хэлэнд энэхүү үг эрт үедээ мөн адил “салхи, шуурга” гэсэн утгатай⁷⁰ байсан бол өнөө “хур бороо” болон утга өөрчлөгдсөн байна.

Энэ мэтчилэн руни бичгийн дурсгалд гарах хэлц хэллэгийг монгол хэлнээ дүйлгэн орчуулахад 1. Үгчилсэн орчуулгаас үүдэн хэлцийн нэгдмэл утга алдагдаж байгааг, 2. Монгол хэлний бэлэн хэлц, хэллэгээр дүйлгэн орчуулахад түрэг угсаатны соёлын онцлогийг хадгалан үлдсэн хэлний нэгжийг орхигдуулах сөрөг тал ажиглагдаж байгааг дурдах хэрэгтэй.

Резюме

Надписи на памятнике являются не только языковыми и историческими памятниками, а также литературными. В данной надписи были искусно использованы методы художественной литературы как идиом и фраз.

Традиции художественного изложения исторических событий постоянно встречаются у кочевых народов.

И так, автор данной статьи считает что, кроме лингвистического исследования памятника, следует глубоко анализировать со стороны литературы и стилистики.

Ашигласан ном, эх хэрэглэгдэхүүн

Кирилл үсгээрхи:

1. Амар А. Монголын товч түүх, Улаанбаатар, 1989
2. Базылхан Б, Күл-тегиний хөшөөний бичээсийн монгол орчуулга, Хэл зохиол, Том. XVI, fasc. 1-19, Улаанбаатар, 1987, 45-67-р тал.
3. Болд Л, Орхон бичгийн дурсгал III, Улаанбаатар, 2010
4. Болд Л, Орхон бичгийн дурсгал IV, Улаанбаатар, 2011
5. Наделяев В.М..., Древнетюркский словарь. М-Л., 1969
6. Ядринцев Н.М., Отчет экспедиции на Орхон, совершенной в 1889 г. Поручению Восточно-Сибирского Отд.Географического Общества, -Сборник трудов Орхонской экспедиции 1, Санкт-Петербург, 1892

⁷⁰ “Монголын Нууц Товчоон”-ы 108 зүйлд “jamuqa ыгыгын **boro`an** ber bolu`asu boljal-tur qura ber bolu`asu qural-tur bu qojidaya” хэмээн гардаг.

7. Ядринцев Н.М., Предварительный отчет об исследованиях по р.Толе, Орхону и в Южном Хангае, -Сборник трудов Орхонской экспедиции 1, Санкт-Петербург, 1892, стр.

27-40

8. Ядринцев Н.М., Отчет и дневник о путешествии по Орхону и в Южный Хангай в 1891

году, -Сборник трудов Орхонской экспедиции V, Санкт-Петербург, 1901, стр. 1-54
Латин үсгээрхи:

1. Orhun H.N, Eski türk yazıtları, Ankara, 1986

2. Tekin T, Orhon yazıtları, Kältigin, Bilge kağan, Tunyukuk, İstanbul, 2003

3. Tekin T, Tunyukuk yazıtı, İstanbul, 1993

“譯” хэмээх үсгийн гарлын асуудалд

Ш.Эгшиг /МУИС, ГХСС/

Түлхүүр үг: хэлмэрч түшмэл, орчуулга, Ёслолт ном, Хань улсын түүх, ху хэл, шаньюй

Хятад хэлний 译 (ум) хэмээх энэ ханз үсгийн утга бол орчин цагийн хятад хэлний үгийн тольд “орчуулга, орчуулах” гэсэн утгатай гэжээ. Энэ үгийн анхаарал татсан шалтгаан бол хятадын эртний сонгодог зохиолуудын нэг болох “Ёслолт ном”-ын “Вангийн ёс”-ны бөлөгт буй нэгэн хэсэгтэй холбоотой. Тэнд 《禮記 王制》: “五方之民, 言語不通, 嗜欲不同。達其志, 通其欲, 東方曰寄, 南方曰象, 西方曰狄鞮, 北方曰譯。 буюу “таван зүгийн ардын хэл нэвтрэлцэхгүй, дур өөр болой. Зоригт нь хүрч, дурд нь нэвтрэе хэмээгч нь дорно зүгт ‘жи’, өмнө этгээдэд ‘сян’, өрнө зүгт ‘ди ди’, хойд зүгт ‘и’ хэмээгдэх түшмэд бөлгөө.” гэсэн байдаг. Энд өгүүлэн буй хойд зүгийнхэнтэй хэл ул нэвтрэх тэрхүү түшмэд нь ‘и’ буюу хятадаар 譯 (ум) гэсэн үг юм. “Ёслолт ном”-ын доторхи энэ үгийг одоогийн бидний ухаарлаар төв оронд оршин байх хятад угсаатан түүний дөрвөн талд орших харь хэлтнийг нийлүүлээд таван зүг хэмээжээ. Тэд бүгдээр бие биеэсээ ялгаатай өөр өөр хэлтэй тул хоорондоо ойлголцон нэвтрэхэд бэрх хийгээд басхүү зан заншил, дур сонирхол бүгд өөр ажээ. Чингэхдээ “Ёслолт ном” бичигдэх тэр үед тэдгээр харь хэлтнүүдтэй хэл залгах одоогийн бидний хэлмэрч хэмээх бага зэрэгтэй түшмэд байсан бөгөөд дөрвөн зүгийнхээ гадаад улс тус бүрт нь өөр нэртэй хэл нэвтрэх түшмэд байжээ. Тухайлбал, зүүн зүгийн улстай харьцах түшмэлийг ‘жи’, өмнө зүгийн улстай хэл нэвтрэх түшмэлийг ‘сян’, баруун зүгийнхэнтэй хэл нэвтрэх түшмэлийг ‘ди ди’, хойд зүгийнхэнтэй нэвтрэх түшмэлийг ‘и’ гэж нэрлэж байжээ. “Ёслолт ном” бол Кунзын шавь нар хийгээд Байлдаант улс (МЭӨ 475-221-р он)-ын үеийн кунзын сурталтнуудын бүтээсэн сонгодог бүтээл юм. Энэ бүтээл уг нь анх 130 бөлөгтэй байсан нь Хятадын Тан улсыг хүртэл хялбарчлагдан засагдсаар эдүгээ 46 бөлөгтэйгээр уламжлан ирсэн ба үүний дотор “Вангийн ёс” хэмээх нэг бөлөг бий.

Тэгэхээр МЭӨ 4-3-р зууны үед 譯 (ум) хэмээх энэ ханз нь орчуулагч хэлмэрч хийх үндсэн ажилтай түшмэлийн нэрийдэл байжээ. Хятадын Хань улсын түүхэнд (《漢書》) МЭӨ 1-р онд болсон нэгэн үйл явдлын талаархи тэмдэглэлд 哀帝元寿二年 (公元前一年), “匈奴单于来朝, 宴见, 群臣在前”。哀帝的宠臣董贤也参加了宴会。“单于怪 (董) 贤年少, 以口译。上令译报曰: ‘大司马年少, 以大贤居位。’单于乃起拜, 贺汉得贤臣。” буюу “Хань улсын Айди хааны 2-р онд Хүннүгийн Шаньюй Хятадад ирэн хааны зоогон дээр олон түшмэдийн өөдөөс харан суужээ. Айди хааны энхрий түшмэл

(хайртай түшмэл) Дун Шиэн мөн оролцжээ. Хүннүгийн Шаньюй өмнөө буй түшмэлийг насаар тун залуу болохоор нь хэлмэрчээр дамжуулан Хань улсын хаанаас асуухад, Айди хаан мөн хэлмэрчээр дамжуулан, ‘Их түшмэл (цэргийн түшмэл) насаар бага ч их мэргэн хийгээд чадварт нэгэн тул түшмэлийн сууринд таарсан бөлгөө.’ хэмээхэд, Шаньюй суудлаасаа босон Хань улсын мэргэн түшмэлд баяр хүргэн ёсолсон гэжээ.”

Хань улсын түүхэнд тэмдэглэсэн өөр нэгэн баримтад мөн хэлмэрчийн тухай мэдээ байна. “中书谒者令宣持单于使者语，视诸将军、中朝二千石。Хань улсын төрийн ёслолын Шуан гэгч түшмэл Хүннүгийн элчийн хэлсэн үгийг хэлмэрчлэн, бичигт буулган тэмдэглэснээ олон жанжин хийгээд төрийн олон түшмэлийн (2000 түшмэл) өмнө уншиж дуулгажээ. Тэр бичигт “冒顿单于得汉美食好物，谓之恶，单于不来明甚。” “Хүннүгийн хаан Модун шаньюй Хань улсаас бэлэглэж илгээсэн амтат идээг үзээд, эвгүй муухай өмхий юм байна хэмээжээ. Үүнээс ухан үзвэл, Модун шаньюй энд (Хань улсад) ирэхгүй гэсэн хэрэг буй заа” гэжээ.

Хань улсын албан түүхэнд тэмдэглэсэн энэ хоёр баримтад 譯 (ум) гэсэн үг ‘хэлмэрчлэх орчуулах’ утгаар тэмдэглэгдсэн байна. Чингэхдээ эхний баримтад 口譯 буюу ‘хэлмэрчлэх’ гэсэн утгаар байх ба дараагийн жишээнд мөн адил элчийн хэлснийг хэлмэрчлээд, түүнийг нь бичиж буулгасан гэсэн байгаагаас үзэхэд Хань улсын үед энэхүү ханзны утга нь голдуу ‘хэлмэрчлэх’ гэсэн утга илэрхийлж байсан бололтой байна. Тэгэхээр энэ үеэс даруй хоёр гурван зуун жилийн өмнө энэ үг хойд зүгийн харь хэлтний хэл яриаг залгуулах түшмэлийн нэрийдэл байснаа Хань улсын үе болж ирэхэд ‘хэлмэрчлэх’ гэсэн үйл үгийн утгаар хэрэглэгдэх болсон байна. “Ёслолт ном” бичигдэх үед энэхүү хойд зүгийн улстай хэл ул нэвтрэх ‘и’ нэрт түшмэлээс гадна зүүн зүгийн улстай харьцах түшмэлийг ‘жи’, өмнө зүгийн улстай хэл нэвтрэх түшмэлийг ‘сян’, баруун зүгийнхэнтэй хэл нэвтрэх түшмэлийг ‘ди ди’ гэсэн түшмэлүүд мөн ижил тэгш эрхтэйгээр хаан төрийн хэрэгт алба залгуулдаг байсан атал тэдгээр нь орчуулах хэлмэрчлэх гэсэн утгыг гаргахгүй байгааг орчин цагийн хятад хэлний толиос нягтлан үзэхэд хангалттай юм. Үүнээс ургуулан бодвоос, Хятадын түүхэнд Баруун, Зүүн Хань улсын оршин тогтноход хойд зүгийн нүүдэлчдийн нөлөө их байснаас тэдэнтэй харьцах давуу хэрэгцээ шаардлагын улмаас 譯 (ум) гэдэг ханзны хэрэглээ их байгаад энэ нь аажимдаа анхны утгаасаа шилжин ‘хөрвүүлэх, орчуулах’ гэсэн утгаар нь хэрэглэх болжээ. Энэ талаар хятадын судлаачид мөн дурдсан зүйл бий.

Хятадын түүхэнд Хань улсаас өмнө оршин тогтнож байсан Жоу (МЭӨ 1046-МЭӨ256) улсын үед улсын ёслолын алба хариуцсан түшмэлийг (象胥) сянсю гэдэг байсан ажээ. Сянсю нь дөрвөн зүгийн харь улсаас ирэх элч зочдыг угтан авдаг хэлмэрч түшмэл байсан юм. Энэ үгийг Жоу улсын үед л түгээмэл хэрэглэж байгаад, хожим хэрэглээ нь саарч, 譯 хэмээх түшмэлийн нэрэнд сууриа тавьж өгсөн шиг байна.

Зүүн Хань улсын Сю Шень хэмээгчийн зохиосон “Үсгийн тайлбар”⁷¹-т ‘译 үсэг бол дөрвөн зүгийн харийнхны хэлийг дамжуулагч бөлгөө’ (据东汉人许慎《说文解字》: “译”是传四夷之语者。) гэсэн байдаг. Энэ бол Хань улсын үед энэхүү үгийг тайлбарласан нь юм. Мөн Хань улсын түүхэнд ‘Холоос элч ирвээс, есөн зүйлийн аргаар орчуулган хэл нэвтрэх бөлгөө’ (“远国使来, 因九译言语乃通也。”) гэсэн байдаг. ‘Есөн зүйлийн арга’ хэрэглэн гэсэн нь орчуулан хэлмэрчилж болох бүхий л аргыг хэрэглэх гэсэн санаа бөгөөд үүнд хэрэв шууд хэлмэрчлэх хятад хүн эс олдох аваас өөр хэлээр дамжуулан ойлголцох, эсвэл тэрхүү холын улстай хил зэрэгцэн орших ардын дундаас хятад хэл мэддэг хүнийг олж орчуулгах, эсвэл ойр дөрвөн зүгийн хил залгаа орны иргэдээс хэлмэрчлүүлэх зэрэг аль бүхий аргаа хэрэглэнэ гэсэн үг юм.

譯 (ум) хэмээх ханзны утгыг хятад хэлний толь бичгүүдээс шүүж үзвэл дараахь мэт байна.

1. Манжийн Энх-Амгалан хааны зохиолгосон үсгийн толь⁷²-д (康熙字典 Энх-Амгалан хааны зарлигаар 1710 онд эхэлж, 30 гаруй эрдэмтдийн хүчээр 1716 онд хийж дууссан нийт 47035 ханз үсэгтэй толь бичиг) “傳譯四夷之言者” буюу “дөрвөн зүгийн харийнхны үгийг дамжуулан орчуулагч” гэсэн нь дээр өгүүлсэн Зүүн Хань улсын Сюшений тайлсантай бараг адил тайлбар байна.
2. Хятад хэлний үгийн гарлын толь “辭源⁷³”-д 1. 傳譯四夷之言者。見<說文>。謂傳他國之語言文字而達其意也。2. 詁釋經義亦曰譯。<潛夫論考績> 賢人為聖譯。 гэсэн нь нэгдүгээр утга нь Энх-Амгалангийн үсгийн тольд байгаатай утга ижил, хоёрдугаар утга нь судрын утгыг тайлбарлахыг мөн орчуулан хөрвүүлэх гэнэ гэжээ.
3. Хятад хэлний их толь бичиг “中文大辭典⁷⁴”-д хятад хэлний үгийн гарлын тольд буй хоёр утга байгаагийн дээр гурав, дөрөвдүгээр утга нь хятадын нутгийн аялгууны утга болох харах, үзэх ба шилэн сонгох гэсэн утгыг тэмдэглэн оруулжээ.
4. Хятад үгийн далай хэмээх “辭海⁷⁵”-д нэгдүгээр утга нь ‘нэг хэлний үгийг нөгөө хэлний үгээр орчуулан хөрвүүлэхийг хэлнэ. Эрт цагт судрын утгыг тайлбарлахыг мөн хэлдэг байжээ.’ Хоёрдугаар утга нь ‘эрт цагт хойд зүгийн үндэстний хэлийг орчуулагч түшмэлийг нэрлэдэг.’ гэсэн байна.

Хятадын сүүлийн үеийн эрдэмтэн ба дипломатч нарын бичсэн өгүүллүүдэд энэхүү 譯 (ум) үсгийн үүслийн талаар дурдсан зүйл нэлээд их гарчээ. Тухайлбал, БНХАУ байгуулагдсан үеэс ажиллаж байсан зөвлөх дипломат Ма Баофен чөлөөнд

⁷¹許慎撰，徐鉉校定：《說文解字附檢字》，北京：中華書局，2004年

⁷²康熙字典 同文书局原版，光绪十三年丁亥（1887）孟夏印，页1188第18字

⁷³辭源，商务印书馆香港分店，1986，743页

⁷⁴中文大辭典，中國文化大學印行，1990年，第八冊，1150頁，第36856字

⁷⁵辭海，1989年版，上海辭書出版社，第443頁

гарснаас хойш Хятадын шинэ үеийн гадаад харилцаанд холбогдох олон түүхэн баримтат өгүүлэл бичсэн юм. Тэрээр “Эртний орчуулгын ажлыг тандах нь”⁷⁶ өгүүлэлдээ хятадын эрт цагийн хойд зүгийн орчуулгын түшмэлийн нэрийдэл Хятадын Хань улсын үеэс одоогийн ‘орчуулагч, орчуулах’ гэдэг утгандаа бүрэн шилжсэн байна гэсэн юм. Хятадын Ниньбогийн их сургуулийн Хө Айжүнь, Чяо Лулу нарын бичсэн “译 -ээс 翻译-д хүртэл”⁷⁷ гэдэг өгүүлэлд 译 (ум) үсгийн үүсэл нь дээр өгүүлсэнтэй адил хийгээд харин эдүгээ хэрэглэж буй хоёр үет 翻译 (орчин үеийн ‘орчуулах’ гэдэг үг) хэмээх үг болсон нь шашны ном зохиолыг орчуулах үед хамаарч байна. Зүүн Хань улсын үед шашны ном судар орчуулж эхэлсэн бөгөөд Тан улсын үед оргилдоо хүрч, Сүн улсын үеэс хятад хэлээр шашны зохиолыг барлаж эхэлсэн гэдэг. Анхлан 译 (ум) нь хойд зүгийн нүүдэлчидтэй харилцах нь ихсэж, тэдний соёлоос нэвтэрч, танин мэдэх шаардлагын улмаас хэлмэрчлэх, орчуулах ажил нь энэ зүгт илүү төвлөрсөнтэй холбогдон бусад зүгийнхэнтэй харилцах харилцаа нь саарсан зэргээс шалтгаалан зөвхөн энэ үгээр л хэлмэрчлэх, орчуулах түшмэлийн нэрийн хэрэглээ ихэссэнээс бусад ‘жи, сян, диди’ гэсэн үгсийг аажмаар хэрэглэхээ больж, мөнөөх ‘и’ хэмээх үгэнд байраа тавьж өгсөн хэрэг. 译 (ум) нь яваандаа түшмэлийн нэрнээс ‘хэлмэрчлэх’ гэсэн үйл үг болж, тэр нь бас улмаар бичгийн орчуулгыг бас хамаарах болж, цаашлаад бурхны шашин Хятадад дэлгэрснээр шашны ном зохиол орчуулах шаардлагын үүднээс ху хэл⁷⁸ ба самгард хэлнээс хятад хэл рүү орчуулах гэсэн утгыг агуулах болсон байна. Энэ үед шашны зохиол орчуулахад урьдын ‘хэлмэрчлэх, орчуулах’ утгаас гадна шашны судар орчуулах нөр их ажлын явцад орчуулах үйлийг дан ганц 译 (ум) гэдэг үсгээр илэрхийлэх нь хангалтгүй болж, 翻 (fān) хэмээх үйл үгийг давхар хэрэглэж эхэлжээ. Гэхдээ энэ үгийг баттай хэрэглэж заншсан үе нь бүр Тан улсын үед гарсан бичгийн дурсгалаас үзэгддэг байна. Тэгэхээр эндээс гарах нэг гаргалгаа бол монголчуудын өвөг дээдэс бурхны шашны зохиолыг хэдийн өөрийн хэлээр орчуулсан байсан эсвэл бүр туурвисан байсныг хятадын Хань улсын үеэс хятад хэл рүү орчуулж байсан болж таарч байгаа юм.

Эцэст нь дүгнэхэд, монголчууд бид хятадын хэлмэрчлэхүй, орчуулгын түүхэнд тун гүнзгий мөрөө гаргасан ард түмэн ажээ. Хятадын сонгодог зохиол болох “Ёслолт номд” бүхий хятадтай харьцаж байсан дөрвөн зүгийн үндэстэн тус бүртэй хэлмэрчлэх үүрэгтэй түшмэлийн нэрийдлээс эдүгээ зөвхөн хойд зүгийн нүүдэлчдийн хэлээс

⁷⁶ 马保奉, 古代翻译工作浅探 发布日期: 2010- 05- 14, 山东省外事信息网

http://www.sdfao.gov.cn/art/2010/5/14/art_550_1908.html

⁷⁷ 贺爱军, 乔璐璐 “从‘译’到‘翻译’” 宁波大学学报(人文科学版), 第26卷, 第一期, 2013年1月第42页

⁷⁸ Ху хэл нь одоогийн шинжаан, монголын нутагт аж төрж байсан эртний омог үндэстний нийтлэг хэл бөгөөд тухайн үед энэ хэлт ард түмнүүдтэй харилцах нь хань үндэстний гадаад харилцааны түүхэнд чухал суурь эзэлж байсан юм.

хэлмэрчилдэг түшмэлийн нэр нь хэлний түүхэн олон үе шат, шалгуурыг давсаар эдүгээ ‘орчуулах’ гэсэн утга бүхий үгийн аймгийн өөр ай болох үйл үг болж хятад хэлний хамгийн түгээмэл хэрэглэгдэх үг болсон байна.

Номзүй:

1. 葉衡 選註, 《禮記》, 學生國學叢書, 台北市, 台灣商務印書館, 1964. 12.
2. 漢書, 班固著, 中華書局, 顏師古註釋, 全十二冊, 1962. 6.
3. 許慎撰, 徐鉉校定: 《說文解字附檢字》, 北京: 中華書局, 2004 年
4. 康熙字典 同文书局原版, 光绪十三年丁亥 (1887) 孟夏印
5. 辞源, 商务印书馆香港分店, 1986年
6. 中文大辭典, 中國文化大學印行, 1990年
7. 辭海, 1989年版, 上海辭書出版社
8. 马保奉, 古代翻译工作浅探 发布日期: 2010.05.14, 山东省外事信息网

http://www.sdfao.gov.cn/art/2010/5/14/art_550_1908.html

9. 贺爱军, 乔璐璐 “从‘译’到‘翻译’” 宁波大学学报 (人文科学版), 第 26 卷, 第一期, 2013 年 1 月

Summary

In this paper the author focused on origin of chinese character 譯 (ym). Meaning of this character is ‘translate’ and this word was used as official person who responsible for interpreting from north tribes language (Mongolian ancestors’ language).

ОРЧУУЛГЫН ШҮҮМЖ СУДЛАЛ

Орчуулгын онол практикийн асуудалд Б.Явуухулангийн

“Би хаана төрөө вэ?” шүлгийн утга дүйлгэц

(Саймон болон Букинагийн хувилбар)

Н.Оюун-Ундраа /МУИС, ГХСС- ГХСТ/

Товч агуулга: Энэхүү өгүүлэлдээ Бэгзийн Явуухулангийн “ Би хаана төрөө вэ?” алдартай шүлгийн эхийг Саймоны англи орчуулга, Букинагийн орос орчуулгатай жишиж тулгасан болно. Уг шүлгийн долоо болон наймдугаар бадгийн орчуулгыг жишсэнээр орчуулгын алдаа оноог дэнслэн, үүний зэрэгцээгээр зарим нэг боломжит өөрийн хувилбарыг санал болгосон байна. Ийнхүү англи, орос орчуулгыг монгол эх шүлэгтэй нь тулгаж задлан шинжилснээр монголоос англи руу орчуулах орчуулгын онолын зарчмын асуудлыг боловсруулах, практик үйл ажиллагааг сайжруулахад бага ч атугай тус дөхөм үзүүлэх зорилготой юм.

Түлхүүр үгс: орчуулгын онол, орчуулгын онолын үзэл баримтлал, үндэсний ахуйн болон сэтгэхүйн онцлог, утга гээгдэх болон гуйвах, орчуулгын найруулгын өнгө аяс, найруулгын өвөрмөц онцлог

Б.Явуухулан амьд сэрүүн цагтаа “...би “Би хаана төрөө вэ?” шүлэгтээ илүү хайртай. Энэ шүлэгт би эх орны тухай, хайрт бүсгүйн тухай бичсэн юм.

Эх орон гэдэг бол: бойжсон өлгий, төрүүлсэн эх, хайрт бүсгүй, үр хүүхэд цөмөөрөө юм.”⁷⁹ гэж хэлсэн байдаг.

Хэл бичгийн ухааны дэд эрдэмтэн Н.Жамбалсүрэн: “Би хаана төрөө вэ?” гэдэг шүлэг нь чөлөөт орны жаргалтай иргэний бахархах, баясах, бүтээх сэтгэл төрүүлнэ. Үүнийг уншихад хаана ч байж мэдэх ямар нэг сайхан газар биш,... монгол нутаг санаанд ургадаг юм” гэж хэлсэн байдаг⁷⁹.

Ер нь олон судлаач энэ зохиолыг монголын орчин үеийн уянгын яруу найрагт тодорхой алхам болсон гэж үздэг юм байна. Тиймээс ч Болгарын утга зохиол судлаач Цветанка Тафаржийска зохиогчийг нь “Монголын орчин үеийн уянгын яруу найргийн өвөг эцэг”⁸⁰ гэж нэрлэжээ. Эх орны тухай санаа сэдэв сэрэл сэтгэмж нь яруу найрагчийн урлан бүтээх онгодыг байнга урин дууддаг төдийгүй түүний оюун санаа, сэтгэл бодлыг

⁷⁹ “Сэтгэл татах яруу найраг”, “Үнэн”, 1967 оны 7-р сарын 11 №192 10187

⁸⁰ Монголын орчин үеийн яруу найраг, “Гадаадынхан монголын уран зохиолын тухай” номд УБ..1977 319-320 дахь тал

насан туршид баяжуулан авъяас билгийг нь үргэлжид хөгжөөн төгөлдөржүүлсээр байдаг далдын увьдис, хүч чадалтай ажээ.⁸¹

Уран зохиол судлаачид энэ зохиолыг шүлэг, дуулал, найраглал гэхчлэн төрөл зүйлд хамааруулж байна.

Энэ зохиолын зарим бадагт хөгжмийн зохиолч Ж.Шараа ая хийсэн бөгөөд зохиогчид нь БНМАУ-ын Төрийн шагнал олгох тухай тогтоолд энэ зохиолыг нэр цохсон байдаг байна. БНКУ-д хэвлэгдсэн Б.Явуухулангийн шүлгийн түүвэр ч мөн энэ зохиолын нэрээр нэрлэгджээ.

Б.Явуухулангийн дотны найз, ЗСБНХУ-ын социалист хөдөлмөрийн баатар, Төрийн хошой шагналт яруу найрагч А.Сафронов яруу найрагчийн тухай “Баруун Монголд малч ардын гэрт төрсөн болохоор “Хөх манхан тэнгэрийг эзэгнэнхэн төрлөө би” гэж хэлэх бүрэн эрхтэй байсан юм”⁸² гэж хэлсэн байдаг.

Найрагчийн хайртай энэ шүлгийг хуучнаар Зөвлөлтийн яруу найрагч И.Федорины орчуулгаар “Лирика”(1960) түүвэрт анх хэвлэн гаргаж байжээ. Харин дараа нь 1985 онд Л.Букина энэ шүлгийг “Где я родился” нэртэйгээр орчуулан “Из Монгольской Поэзии XX века” номд хэвлүүлэн гаргасан байна.

Хамгийн анх “Би хаана төрөө вэ?” шүлгийг манай нэртэй орчуулагч, толь бичиг зохиогч Д.Алтангэрэл 1986 онд англи хэлнээ орчуулж, “Modern Mongolian Poetry” номдоо хэвлүүлсэн байдаг. Харин 2009 онд Саймон Уикхэм Смит орчуулан “Mongolian verse”, the collected poems of Begziin Yavuuhulan, номдоо хэвлүүлэн гаргажээ. Энэ нь уг шүлгийн англи орчуулгын гурав дахь хувилбар нь болсон байна.

Яруу найрагийн орчуулгын талаар Оросын нэрт зохиолч, гарамгай орчуулагч К.Чуковский “Хувийнхаа туршлагаас бодож үзэхэд миний оролддог уран зохиолын бүхий л төрөл зүйлээс хамгийн төвөгтэй нь шүлэг орчуулах ажил.”⁸³ гэж бичсэн байдаг. Харин орчуулагч, орчуулгын онолч А.Шархүү “Нэг хэлнээс нөгөөд уран зохиол орчуулж байгаа хүн тухайн тэр зохиолд “юуны тухай” өгүүлж байгаа агуулгыг төдийгүй, энэ агуулгаа чухам “яаж”, уран сайхны ямар арга хэрэглүүрээр дамжуулан гаргасныг бас эх хэлээрээ дүрслэн буулгах учиртай. Чухам энэ утгаараа орчуулагч хүн бол орчуулж байгаа зохиолыг хамтран зохиогч нь, тэр зохиолыг бичсэн эзний өрсөлдөгч нь болдог гэж үздэг байна. Ялангуяа яруу найргийн зохиол орчуулах хүнд эх зохиолын агуулга, хэлбэр үзэл санаа, дүр дүрслэлийг нэг ерөнхий цөмд зангидаж өгөх үүрэгтэй, өөр хоорондоо нарийн зохицсон айзам хэмжээ, холбоц, дотоод нугарал, хөг аяс хийгээд,

⁸¹ Ц.Мөнх, “Б.Явуухулангийн яруу найргийн туршлага”, УБ, 1990 он, хуудас 51

⁸² Литературная газета, №9. 3 марта 1982г

⁸³ К. Чуковский. “Высокое искусство”, М.,1964

үг хэллэг санааг нэг бүрчлэн буулгах нэр хүндтэй бөгөөд амаргүй зорилт тулгардаг. ”⁸⁴ гэж бичжээ.

Ер нь яруу найргийг нэг хэлнээс нөгөө хэл рүү буулгахад, ялангуяа эх хэлнээс нөгөө хэл рүү орчуулахад орчуулагч хүн яс хэл зүйн дүрмээр бус, харин түүнээс гажиж бичих найруулгын өвөрмөц онцлогийг ч төрөлх хэлтэн шиг мэдэрч, найруулан бичих олон хувилбар, шадын доторх үг болон нийлэмж үгсийн шилжих хөдөлгөөн, тэдгээрийн байрлал, шүлгийн утгын хэлхээс буюу шүлгийн гол нуруу болох шадын байрлалын бүх л боломжит хувилбарууд болон сэлгэлтэнд ч чөлөөтэй хөвөрч чаддаг байх ёстой болов уу. Үүгээрээ яруу найраг орчуулах найруулгын болон бичлэгийн арга барил нь шулуун шугаманд буюу хэвтээ тэнхлэгт бичигддэг үргэлжилсэн үгийн зохиолын орчуулгаас огт эсрэгээрээ босоо тэнхлэгт байна. Нэг ёсондоо энэ нь орчуулгын онолын үүднээсээ хэл зүйн болон үгсийн сангийн хувиргал бөгөөд үргэлжилсэн үгийн зохиолд огт хэрэглэгддэггүй гэсэн үг биш бөгөөд гагцхүү шүлэг, яруу найргийн орчуулганд илт давуутай хэрэглэгдэж байгаагаараа онцлогтой юм.

Б.Явуухулангийн “Би хаана төрөө вэ”⁸⁵ шүлгийн Саймоны англи орчуулга болон Л.Букинагийн⁸⁶ орос хэл рүү орчуулсан орчуулгыг утга дүйлгэцийн хувьд эх шүлэгтэй нь тулгаж үзье. Гэхдээ эх шүлэг маань арванхоёр бадагтай, бадаг бүр нь таван шадаас бүрдсэн нилээн урт учраас бүх бадагийг тулгаж үзэх боломжгүй тул зөвхөн долоо болон наймдугаар бадагийг харьцуулан авч үзэх болно.

Долдугаар бадаг буюу,

Сайхан бүсгүйн сэтгэлийг эзэгнэнхэн төрлөө би:

Сормосон дундаа талимаарах алаг нүдний мэлмэрээнд,

Саалийн үнэр ханхалсан дээлийн хормойн нугалаасанд,

Санан санан уярах цэвэр ичимтгий аашинд

Сайхан бүсгүйн сэтгэлийг эзэгнэнхэн төрлөө би. – мөрүүдийг Саймон:

I took my birth in the mind of a beautiful woman,

In the tenderness of her gaze, among her lashes,

In the lapping folds of her deel, reeking of milk.

And, in her modesty, in her thoughts, and in her thoughts,

I took my birth in the mind of a beautiful woman. – буюу

МОНГОЛЧИЛБОЛ:

Сайхан бүсгүйн бодолд би төрлөө,

Сормуусан дундах харцны нь ялдамханд

⁸⁴ А. Шархүү “Үндэстний соёлын ялгаа ба орчуулгын зарим асуудал”, УБ, 2005 он

⁸⁵ Б.Явуухулан “Түүвэр зохиол”, УБ, 1985 он, 387 хуудас

⁸⁶ “Из монгольской поэзии XX века”, М., 1981 он, хуудас 152-154

Сүүний үнэр нэвширсэн (!) дээлийнх нь өвөр хэсгийн нугалаасанд
Түүнийхээ даруухан зан, оюун бодол болон оюун бодолд нь
Сайхан бүсгүйн бодолд би төрлөө, – гэж орчуулсан байна.

Саймон “төрөхийг” зүгээр ч нэг бусдаар үйлдүүлэх хэв буюу Passive Voice-оор үгчилбэл, ‘төрөгдөх’ буюу “*be born*” гэж оноосонгүй, харин “*take one’s birth*” гэж дүйцүүлжээ. Уг хоёр нийлэмж үгсийн хооронд утгын нарийн ялгаа бий. “*Take one’s birth*” гэсэн нийлэмж үгэнд “*be born*” гэсэн нийлэмж үгийг бодвол тухайн газар төрөхөө өөрөө зориудаар сонгож авах гэсэн утга давхар агуулагдаж байна.

Түүнчлэн Саймоны бүх бадгийн орчуулгаас эх шүлэгт байгаа “эзэгнэнхэн” гэдэг үг ор тас гээгджээ. Хэдийгээр ганц л үг боловч гагцхүү ганцхан энэ үг л эх шүлэгт эх орноороо бахархах, эзэн болж төрснөөрөө аархаж омогших сэтгэлийг нэвт шингээж өгч байсан нь орчуулган дээрээ хаягдсанаас болж монгол хүний төрсөн нутгаараа бардамнаж омогших сэтгэл уг шүлгээс бүрмөсөн арчигдсан байна.

“Танцхан үгнээс орчуулгын хувь заяа төдийгүй орчуулагчийн уран бүтээлийн хувь заяа шалтгаалдаг учир ч бий гэж хуучнаар Зөвлөлтийн нэг орчуулагч бчисэн нь түмэн үнэн үг билээ”⁷⁹ гэж нэртэй орчуулагч Ц.Хасбаатар хэлсэн нь маргаангүй үнэн билээ. Мөн үг оноох гэдэг тун нарийн чимхлүүр ажил болох тухайд “Үг гэдэг өөрийн хөг аялгуутай, утга санаатай, уран дүрслэлтэй байдаг учир эх бичгийн чухамхүү тэр хам сэдэвт л таарах цорын ганц үгийг олон шигтгэж өгөх нь орчуулагчийн гол зорилго байдаг.”⁸⁷ гэж манай нэрт орчуулагч, орчуулгын онолч Г.Аким тодорхойлжээ.

Мөн цааш нь тэрвээр “Аливаа зохиолыг орчуулахад дүйлгэх асуудлыг гурван түвшинд авч үзэх хэрэгтэй болдог. Нэгдүгээрт, үг, нийлэмж үгийн түвшинд тохирч байх. Энэ нь үгийн утгыг зөв оноож, найруулгын нь өнгө аясыг тааруулан, уран дүрслэлийг нь тохируулна гэсэн үг юм.....Хоёрдугаарт, өгүүлбэрийн түвшинд тохирч байх. Үүнд гадаад хэлний өгүүлбэрийн утгыг буулгаж, илэрхийлж байгаа өнгө аясыг гаргах нь чухал болно. Ингэхэд өгүүлбэрийн утга нь үлдээд, хэлбэр бүтэц нь өөрчлөгддөг.....Гуравдугаарт, бүхэл зохиолын түвшинд дүйж байх. Энэ нь зохиолчийн номдоо гаргасан санаа, дүр, үзэл санаагаа илэрхийлсэн арга, зохиолчийн өвөрмөц найруулгыг, өөрөөр хэлбэл, уг номын уран сайхныг ягштал буулгасан байх хэрэгтэй гэсэн үг болно.”⁸⁸ гэж хэлсэн нь ч бий.

“Эзэгнэнхэн” гэдэг үгэнд орсон монгол хэлний үйл үгийн –хан, -хэн, -хон, -хөн нөхцөл нь тухайн үйл үгийн бахдах, бахархах, бардамнах өнгө аястай чимхлүүр утгыг илэрхийлдэг. Харин энэ утгын нарийн ялгааг англи хэлэнд хэрхэн буулгах нь нилээн ярвигтай зүйл байж мэдэх ч ор тас боломжгүй зүйл ч бас биш юм. Төрөл хэлний аймгийн хувьд, манай монгол хэл нь алтай хэлний аймагт багтдаг бөгөөд хэл

⁸⁷ Г.Аким, “Орчуулгын санг уудлахад”, УБ., 2009 он, нэмж засварласан хоёр дахь хэвлэл, хуудас 22

⁸⁸ Г.Аким, “Орчуулгын санг уудлахад”, УБ., 2009 он, нэмж засварласан хоёр дахь хэвлэл, хуудас 8

шинжлэлчид монгол хэлийг *agglutinative* буюу залгамал хэл (заримдаа дэлгэмэл хэл ч гэж нэрлэдэг) гэж үздэг бол англи хэл нь Энэтхэг-Европ хэлний аймагт багтдаг, *inflected* буюу дотроо нугалмал хэл юм⁸⁹.

Тэс өөр хоёр хэлний аймагт хамааралтай, хэлний бүтэц байгууллын эрс ялгаатай онцлог шинжээсээ шалтгаалаад англи хэлний үйл үгэнд монгол хэлтэй адил нөхцөл дагавар залгаад тухайн үйл үгийн үгсийн сангийн үндсэн утгаас гадна бахархах бахдах утгын өнгө аясыг хослуулан илэрхийлэх ямар ч арга байхгүй. Гэвч үйл үгийг тодорхойлдог *adverb* буюу дайвар үгтэй хавсарч байж энэ утгыг гаргаж болно. Өөрөөр хэлбэл, эзэгнэх гэдэг үгийг англиар *to reign over*⁹⁰ гэж оноогоод эзэгнэнхэн гэх утгы нь *proudly reigning over* буюу бардаагаар эзэгнэн гэж буулгахад болох мэт санагдана.

Саймон сэтгэл гэдэг үгийг *heart* гэж авсангүй, оюун бодол буюу *mind* болгож орчуулжээ. Харин, *Сормосон дундаа талимаарах алаг нүдний мэлмэрээнд* - гэсэн мөрийг *In the tenderness of her gaze, among her lashes* буюу *Сормуусан дундах харцны нь ялдамханд* гэж англиар гайхамшигтай ончтой бөгөөд уянгалаг, сонсголонтой орчуулсныг зориуд цохон тэмдэглэх хэрэгтэй.

Гэвч гуравдугаар мөр буюу,

Саалийн үнэр ханхалсан дээлийн хормойн нугалаасанд - гэсэн шадыг

Сүүний үнэр нэвширсэн дээлийнх нь өвөр хэсгийн нугалаасанд- гэж орчуулсныг гайхалтай муу орчуулжээ гэж хэлэхээс өөр ямар ч арга алга. Ерөөс энэ шадын төдийгүй бүхэл бадагийн утга, уянгын хөг, өнгө аясыг бүхэлд нь эвдсэн цорын ганц үг бол “ханхлах” гэдэг үгийг орчуулахдаа “нэвшрэх” гэдэг үгийг сонгож авсанд оршино. Энэ нь Саймоны хийсэн хамгийн том алдаа бөгөөд “ханхлах” гэдэг үгийг оноохдоо яагаад ч үл хэрэглэж болох сөрөг өнгө аястай, (сэжиг хүрэм) нэвширэх гэдэг утга бүхий “reek of”⁹¹ гэсэн үйл үгээр оноосон явдал юм. Ийм байж боломгүй, бүдүүлэг алдаа хийснээрээ Саймон манай малчин монголчуудын олон зуун жил малын сүү ууж, түүнийгээ янз бүрийн уламжлалт аргаар боловсруулан, хоол хүнсэндээ идэж хэрэглэж ирсэн зан заншил болон сүүг ариун цагааны бэлэгдэл болгон эрхэмлэн дээдэлж ирсэн монголчуудын сэтгэхүйн онцлогийг огт мэддэггүйгээ илтгэн харуулсан байна. Төрөлх англи хэлтнүүдийн хувьд сүүний үнэрийг ханхлах биш нэвшрэх гэсэн утгаар ярих нь ямар ч гоо сайхны таашаал төрүүлэх нь битгий хэл харин ч бүр гайхан сэжиглэж, цэрвэх таагүй сэтгэгдлийг төрүүлж байна.

Үг оноох талаар орчуулагч, орчуулгын онолч Г.Аким “Үг гэдэг үл үзэгдэх түм буман шижмээр эх хэлнийхээ утга зохиол, соёлын уламжлалтай холбоотой байдаг.

⁸⁹ Google’s, Wikipedia, Free Encyclopedia, History of English Language

⁹⁰ New Oxford Advanced Learner’s Dictionary, 2007, page 1257

⁹¹ Oxford Advanced, 2007 он, хуудас 1269

Тодруулан хэлбэл, үг гэдэг тухайн өгүүлбэр, хэсэг, зохиолтойгоо, цаашилбал, тухайн зохиогчийн бүх уран бүтээлтэй, бүр лавшруулбал, тухайн утга зохиол, тэр ч байтугай тухайн соёл иргэншлийн хүрээтэй холбоотой байдаг”⁹² гэж хэлсэн байдаг.

Харин дөрөвдүгээр мөр буюу,

Санан санан уярах цэвэр ичимтгий аашинд -гэсэн шадыг

And, in her modesty, in her thoughts, and in her thoughts- буюу монголчилбол:

Түүнийхээ даруухан зан, оюун бодол болон оюун бодолд- гэж үг давтах аргаар утгад хүч нэмэгдүүлэн хувиргаж орчуулсан нь эх шүлгийн утгатай харьцуулахад ядруухан орчуулга болжээ гэж хэлэхэд нэг их хилсдэхгүй биз ээ.

Харин Букина энэ бадгийг,

Я владыкой любви темноглазой монголки родился,

Мягкий терлик вокруг ее тонкого стана обвился,*

Робкий взгляд ее светится мне сквозь ресницы,-

Ласк горячих и нежных наивная юность стыдится.

Да, владыкою сердца монголки на свет я родился!— буюу монголчилбол:

Хар нүдэн монгол бүсгүйн хайрыг эзэгнэгч болж би төрлөө

Зөөлөн тэрлэг нь туяхан гоолиг биеий нь барина

Сормуусан дундах аймхай нүд нь надад гэрэлтэнэ

Халуухан болоод энхрийхэн энхрийлэлтэнд гэнэн залуу нас ичингүйрнэ

Тиймээ, Монгол бүсгүйн зүрх сэтгэлийг эзэгнэгч болж энэ хорвоод би төрлөө— гэсэн байна. Саймоныг бодвол Букинагийн орчуулгад “эзэгнэнхэн” гэдэг үгийг яг тэр утгаар нь “владыкой”⁹³ гэж орчуулсан нь тун ончтой болжээ. “Зохиолын уран үг хэлний асуудалд үгсийн сангийн онцгой үгс, утга шилжүүлэх ёс зэргээс гадна үргэлжилсэн үгийн болон яруу найргийн зохиол аль нь ч хэл зүйн хууль дүрмийн дагуу хэрэглэхээс өөр маягаар зохиолыг улам уран яруу болгохын үүднээс зориуд оруулан ашигладаг өгүүлбэр зүйн уран маяг (синтаксические фигуры) гэж байдаг. Өгүүлбэр зүйн олон уран маягт зүйл бүрийн давтах маяг орно... өгүүлбэр юмуу шадын эхийг сүүлд нь давтах бөгжин давтал (кольцо) гэж байдаг”⁹⁴ байна.

Эх шүлэгт эхний мөрүүд бадгийн сүүлд давтагддаг буюу бөгжин давталттай бол Букина орчуулгандаа бадгийн сүүлийн давталтыг зүгээр нэг байгаа чигээр нь давтах биш, нилээн хүч нэмэгдүүлсэн утга оруулж, өгүүлбэрийн гишүүдийг тонгоруу маягаар байршуулан, найруулгын өвөрмөц онцлогтойгоор бичсэн нь маш оновчтой болсныг онцолж хэлэх хэрэгтэй болов уу. Саймон ч бас сүүлчийн мөрөөр бөгжин давталт

⁹² Г.Аким, “Орчуулгын санг уудлахад”, УБ, 1984 он, хуудас 23

⁹³ Russian-English Dictionary, М., 1965 он, хуудас 78

⁹⁴ С.Дулам, Ц.Хасбаатар, “Уран зохиолын онолын үүд”, УБ, 1980 он, хуудас 163

хийхдээ Букина шиг ийм найруулгын өвөрмөц онцлогтойгоор англи хэл рүү буулгаж бүрнээ болох байсан.

Мөн Букина энэ орчуулгадаа “сайхан бүсгүйг” хар нүдэн монгол бүсгүй болгон өөрчилж, эх шүлгийн хоёр болон гуравдугаар мөрийн байрыг орчуулган дээрээ сэлгэн, утгын хувьд ч мөн их л өөрөөр дүрсэлсэн байна.

Өөрөөр хэлбэл,

Сормосон дундаа талимаарах алаг нүдний мэлмэрээнд- гэсэн мөр нь

Сормуусан дундах аймхай нүд нь надад гэрэлтэнэ- болж хувирч,

Саалийн үнэр ханхалсан дээлийн хормойн нугалаасанд- гэсэн мөрийг

Зөөлөн тэрлэг нь туяхан гоолиг биеийг нь барина- гэж утгын хувьд эх шүлгийн утгаас ихэд өөрчлөн бичсэн боловч зарим талаараа, ялангуяа эх шүлгийн хоёрдугаар мөрний утгыг гуравдугаар мөрөн дээр ямартаа ч нүдний тухай өгүүлэхдээ огт өөр дүрслэлээр боловч үүргээр дүйцүүлэн орчуулсан байна гэж хэлж болохоор байна. Үүргийн хувьд дүйлгэх үзэл баримтлал нь (концепция функциональной эквивалентности) тухайн орчуулга дүйж байна уу үгүй юу гэдгийг эх орчуулга хоёрыг харьцуулж бус орчуулгыг уншигч, эх бичгийг уншигч хоёрын сэтгэгдлийг харьцуулахыг санал болгодог байна.⁹⁵ Хэрвээ сэтгэгдэл нь адил байвал орчуулгыг эх бичигтэйгээ дүйхээр болжээ гэж үзэх хэрэгтэй ажээ.

Харин эх шүлгийн гуравдугаар мөр буюу,

Саалийн үнэр ханхалсан дээлийн хормойн нугалаасанд- гэсэн мөрийг үндсээр нь өөрчлөн бүсгүйн гоолиг биеийн дүрслэл болгон хувиргахдаа дээлийг “тэрлэг” болгож тухайн мөрийн утгыг нарийвчлан гаргахыг оролджээ.

Мөн дөрөвдүгээр мөр буюу,

Санан санан уярах цэвэр ичимтгий аашинд - гэсэн мөрийг

Халуухан болоод энхрийхэн энхрийлэлтэд гэнэн залуу нас ичингүйрнэ - гэж эхээс огт өөр маягаар дүрсэлсэн боловч ямартаа ч ичингүйрлийн тухай санаа хадгалагдаж үлдсэн байна. Тэрлэг гэдэг үгийг “терлик” буюу галигчлан буулгаж оруулаад ямар нэгэн зүүлт тайлбарыг оруулж бичээгүй байна. Терлик гэж галигласан үгийг С.И Ожеговын толь бичгээс харахад ийм үг огт байхгүй байна. Эх шүлгийн утгатай хамгийн сайн дүйж байгаа мөр нь энэ бадагт хамгийн сүүлчийн мөр л байна. Гэхдээ эх шүлэгт байгаа бүсгүйн “сайхан” гэдэг утга нь гээгдэн, монгол бүсгүй болж өөрчлөгдсөн байна.

Наймдугаар бадаг буюу,

Тэнхээт хүлгийн дөрөөг эзэгнэнхэн төрлөө би:

Тэлмэн жороо морины шанхны үзүүрийн чичиргээнд,

Тэнгэрийн салхинаас бусдыг дээрээ гаргаж үзээгүй

Тэнгэр говийн сүрэг онгон хулангийн нуруунд

Тэнхээт хүлгийн дөрөөг эзэгнэнхэн төрлөө би. – гэсэн мөрийг англи хэл рүү

Саймон: *I took my birth in the stirrups of a mighty riding-horse,*

⁹⁵ Г.Аким, Орчуулгын санг уудлахад, 1984 он, хуудас 11

*In the twitching forelock of an old ambler,
Seeing nothing more than the wind in the sky,
And, upon the smooth back of an ass, from a desert herd,
I took my birth in the stirrups of a mighty riding-horse.—* гэж буулгажээ.

Хэрвээ эдгээр мөрийг утгаар нь монголчилбол:

*Хүчирхэг хүлгийн дөрөөнд би төрлөө,
Хөгшин жороо морины шанхны чичиргээнд
Тэнгэрийн салхинаас бусдыг огт үзээгүй
Цөлийн сүрэг болох илжигний тэгшихэн нуруун дээр*

Хүчирхэг хүлгийн дөрөөнд би төрлөө— гэсэн үг юм. Эх шүлгийн хоёрдугаар мөрөнд байгаа “тэлмэн жороо” гэсэн хоршоо үгийг “хөгшин” жороо морь гэж орчуулсан байна. Орчуулагч яагаад ч юм тэлмэн гэдэг үгийг хөгшин гэж ойлгосон бололтой юм. Энэ үгийг Bawden-ын толь бичгээс сийрүүлэн харвал (усан) тэлмэн жороо буюу true ambler⁹⁶ гэж оноожээ. Тэлмэн гэдэг үгийг “Монгол хэлний хэл зүйн тайлбар толь”-ноос харахад үг нь байгаа боловч тайлбар хийгдээгүй байна. Ер нь бол энэ үг нь зөөлөн гэсэн утгатай аж. Тиймээс англиар gently ambling steed буюу зөөлөн жороолдог хүлэг гэж нийлэмж үгсээр орчуулбал утга нь илүү сайн гарч өгөх байсан болов уу.

Мөн дөрөвдүгээр мөр буюу,

Тэнэгэр говийн сүрэг онгон хулангийн нуруунд— гэсэн мөрийг

Цөлийн сүрэг болох илжигний тэгшихэн нуруун дээр— гэж орчуулжээ. “Тэнэгэр” болон “онгон” гэсэн тэмдэг нэрс нь гээгдээд, хулан нь “илжиг” болж хувирахдаа нуруу нь хүртэл “тэгшихэн” болсон байх юм. Эх шүлэг дээр ийм үг огт байхгүй бөгөөд ерөөсөө байхын ч аргагүй юм. Учир нь монголчууд морь юм уу хулангийн нурууны талаар тэгшихэн, толигор буюу smooth гэж огт ярьдаггүй. Англи орчуулган дээрээ ч бас эв хавгүй, хачин сонсогдож байна. Н.Доржготов багшийн “Англи-Монгол, Монгол-Англи аж ахуйн дүймэн” номноос энэ үгийг нягталж харсан боловч байхгүй байна. Тиймээс орчуулагч орчуулгын хэл зүйн хувиргал болох үг нэмэх аргыг хэрэглэн энэ үгийг оруулж ирсэн нь оновчгүй, илүүц хэрэг болсон байна.

Мөн wild гэдэг үгийг хаяснаас болж хуланг “илжиг” буюу “ass” болгож хувиргасныг эндүү харсан эсвэл хэтэрхий хайнга хандсанаас болж ийм ноцтой алдаа хийсэн байхаа гэж үзэж байна. Уг нь англиар хуланг wild-ass⁹⁷ эсвэл kulan⁹⁸ гэж хэлдэг. Харин нэг болон гуравдугаар мөрийн утга эх шүлгийн утгатай үнэхээр сайн дүйж байна. Букина энэ бадгийг,

Я родился хозяином диких коней ветрогровых.

Барабаном гигантским — земля под копытом игривым!

К водопою несутся куланы в гобийской пустыне —

¹⁶ Mongolian English Dictionary, Charles Bawden, 1997 он, хуудас 369

⁹⁷ Charles Bawden, Mongolian English Dictionary, 1997 он, хуудас 470

⁹⁸ Гомбожав, Хангин, A Modern Mongolian English Dictionary, 1986 он, хуудас 685

Никого, кроме ветра, к себе не пускают на спину.

Да, владыкой коней ветрогривых на свет я родился!– буюу монголчилбол:

Салхин дэлт зэрлэг адууны эзэн нь болж би төрлөө

Аальгүй туурайн дор газар асар том бөмбөр болдог

Нуруундаа салхинаас өөрийг хандуулдаггүй (ойртуулдаггүй)

Хулангийн сүрэг говь цөлд ус руу давхиж байна

Тиймээ, салхин дэлт адууг эзэгнэгч болж хорвоод би төрлөө – гэж орос руу орчуулжээ. Орчуулгаас харахад эх шүлгийн эхний шадын тэнхээт хүлгийг зэрлэг адуу болгож авсан нь ойлгомжгүй байна. Манай оронд адуу эмнэгшинэ үү гэхээс зэрлэгшинэ гэж ер байдаггүй. Энэ бадагийн орчуулгаас зөвхөн гуравдугаар мөр буюу *нуруундаа салхинаас өөрийг ойртуулдаггүй* гэдэг мөр л эх шүлгийн утгатай дүйж байна. Бусад мөрүүдийн тухайд орчуулагч өөрөө зохиомжлон бичжээ гэж үзэж байна.

Ер нь “Дээр үеэс нааш голчлон ноёрхсоор ирсэн орчуулгын гурван арга байдаг. Үүнд: 1. чөлөөт орчуулгын арга 2. үгчлэх арга 3. төгс орчуулах эдгээр болно. Чөлөөт орчуулгын аргыг хэрэглэдэг хүмүүс дур зоргоороо аашилж, зохиогчийн санааг засамжлах, эх бичгээс нь ихээр зөрүүлж, шаардлагагүй газар үг, өгүүлбэр нэмж хасдаг.”⁹⁹ байна. Мөн “Чөлөөт орчуулгын аргатай тэмцэл хийхдээ зарим нэгэн орчуулагчид үгчилсэн орчуулгын замд хальтран ордог.”¹⁰⁰ ажээ. Дээр дурдсан эхний хоёр арга нь орчуулгын практикт цөөнгүй тохиолддог хэт туйлширсан хандлагууд юм байна. Тэгэхээр энэ онолын үүднээс харахад зарим талаараа Букина чөлөөт орчуулгын аргыг, харин Саймоныг Букинатай харьцуулахад үгчилсэн орчуулгын аргыг түлхүү баримтлан орчуулжээ гэж хэлэхэд болох мэт санагдана.

Дүгнэлт

Эцэст нь ерөнхийлөн дүгнэхэд “Би хаана төрөө вэ” шүлгийн орос орчуулга уран сайхны тал дээр хол илүү боловч утга дүйлгэцийн тал дээр эх шүлгээсээ нэлээн гажсан, орчуулагч хэтэрхий чөлөөт байдлаар хандаж, эх шүлгийн гол утга санааг гуйвуулсан зүйл чамгүй байна. Харин англи орчуулга нь орос орчуулгатай харьцуулахад эхдээ ойр боловч зарим талаараа эх шүлэгтээ хэтэрхий баригдмал шинжтэй, ташаа ойлгож манай үндэсний амьдралын хэв маяг, соёл, сэтгэлгээний өвөрмөц онцлогийг харгалзаж үзээгүй тал ажиглагдаж байна.

Утга зохиолын орчуулагч, даан ялангуяа шүлэг яруу найргийн орчуулагч хүн үргэлжилсэн буюу хүүрнэсэн үгийн зохиолын орчуулагчаас эрс ялгаатай, шүлгийн хэмнэл айзам, хэлбэр, өнгө аяс, дүр дүрслэлийн онцлог, өвөрмөц найруулгыг хадгалан буулгаж чадах онцгой мэдрэмжтэй байх ёстой. Өөрөөр хэлбэл Л. Букина Саймоныг

⁹⁹ Д. Дашдаваа “Орчуулгын зарим асуудал”, УБ, 1977 он, хуудас 29

¹⁰⁰ Д. Дашдаваа “Орчуулгын зарим асуудал”, УБ, 1977 он, хуудас 32

бодвол шүлгэнд үнэхээр мэдрэмж сайтай, төрөлхийн авьяастай хүн болох нь харагдаж байна.

Утга зохиол тэр дундаа шүлэг, яруу найргийг орчуулахдаа хэдий адил утгатай үгс мөн боловч тухайн хам эхэд сонгосон үгний эерэг болон сөрөг өнгө аястай утгын нарийн ялгаатай тал нь хэр тохирч байгааг сайтар нягталж байж үгээ зөв оноох нь зүйтэй болов уу.

Ном зүй

1. Аким.Г, Орчуулгын санг уудлахад, УБ, 1984 он
2. Аким.Г, Орчуулгын санг уудлахад, УБ, 2009 он
3. Google's, Wikipedia, Free Encyclopedia, History of English Language
4. Даидаваа. Д, Орчуулгын зарим асуудал, УБ, 1977 он
5. Доржготов.Н, Англи-Монгол, Монгол-Англи аж ахуйн дүймэн, 1999 он
6. Дулам. С, Хасбаатар. Ц, Уран зохиолын онолын үүд, УБ, 1980 он
7. Из монгольской поэзии XX века М., 1981 он
8. Литературная газета, №9. 3 марта 1982г
9. Мөнх.Ц, Б.Явуухулангийн яруу найргийн туршилага, УБ, 1990 он
10. Монголын орчин үеийн яруу найраг, Гадаадынхан монголын уран зохиолын тухай, УБ..1977
11. Монгол хэлний хэл зүйн тайлбар толь, УБ
12. New Oxford Advanced Learner's Dictionary, 2007
13. Орчуулах эрдэм, УБ, 1972 он
14. Ожегов.С.И Словарь русского языка, 1965 он
15. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English AS Hornby, 2005
16. Russian-English Dictionary, М.,1965 он
17. Саймон Уикхэм Смит, Mongolian verse, the collected poems of Begziin Yavuuhulan, 2009 он
18. “Сэтгэл татах яруу найраг”, “Үнэн”, 1967 оны 7-р сарын 11 №192 10187
19. Charles Bawden, Mongolian-English dictionary 1997 он
20. Чуковский.К, Высокое искусство, М.,1964
21. Шархүү.А, Үндэстний соёлын ялгаа ба орчуулгын зарим асуудал, УБ, 2005 он
22. Явуухулан.Б, Түүвэр зохиол, УБ, 1985 он
23. Явуухулан.Б, Яруу найраг миний амьдралд, УБ, 1983 он

Summary

In this article, the author compared Mongolian original of the well-known poem ”Where I was born” of Begziin Yavuukhulan to English translation by Simon Smith and Russian translation by L.Bukina. Comparing only seventh and eighth stanzas of the poem, she touched upon some critical points of their work while mentioning their advantages at the same time and suggested possible versions of translations of those work.

Хавсралт:

Долдугаар бадаг: **Саймон**

Сайхан бүсгүйн сэтгэлийг эзэгнэнхэн төрлөө би:

*Сормосон дундаа талимаарах алаг нүдний мэлмэрээнд,
Саалийн үнэр ханхалсан дээлийн хормойн нугалаасанд,
Санан санан уярах цэвэр ичимтгий аашинд
Сайхан бүсгүйн сэтгэлийг эзэгнэнхэн төрлөө би.*

I took my birth in the mind of a beautiful woman,

*In the tenderness of her gaze, among her lashes,
In the lapping folds of her deel, reeking of milk.
And, in her modesty, in her thoughts, and in her thoughts,
I took my birth in the mind of a beautiful woman.*

*Сайхан бүсгүйн бодолд би төрлөө,
Сормуусан дундах харцны нь ялдамханд
Сүүний үнэр нэвширсэн (!) дээлийнх нь өвөр хэсгийн нугалаасанд
Түүнийхээ даруухан зан, оюун бодол болон оюун бодолд нь
Сайхан бүсгүйн бодолд би төрлөө*

Долдугаар бадаг: **Букина**

Сайхан бүсгүйн сэтгэлийг эзэгнэнхэн төрлөө би:

*Сормосон дундаа талимаарах алаг нүдний мэлмэрээнд,
Саалийн үнэр ханхалсан дээлийн хормойн нугалаасанд,
Санан санан уярах цэвэр ичимтгий аашинд
Сайхан бүсгүйн сэтгэлийг эзэгнэнхэн төрлөө би.*

Я владыкой любви темноглазой монголки родился,

Мягкий терлик вокруг ее тонкого стана обвился,*

Робкий взгляд ее светится мне сквозь ресницы,-

Ласк горячих и нежных наивная юность стыдится.

Да, владыкою сердца монголки на свет я родился!

*Хар нүдэн монгол бүсгүйн хайрыг эзэгнэгч болж би төрлөө
Зөөлөн тэрлэг нь туяхан гоолиг биеий нь барина
Сормуусан дундах аймхай нүд нь надад гэрэлтэнэ
Халуухан болоод энхрийхэн энхрийлэлтэнд гэнэн залуу нас ичингүйрнэ
Тиймээ, Монгол бүсгүйн зүрх сэтгэлийг эзэгнэгч болж энэ хорвоод би төрлөө*

Наймдугаар бадаг **Саймон**

*Тэнхээт хүлгийн дөрөөг эзэгнэнхэн төрлөө би:
Тэлмэн жороо морины шанхны үзүүрийн чичиргээнд,
Тэнгэрийн салхинаас бусдыг дээрээ гаргаж үзээгүй
Тэнэгэр говийн сүрэг онгон хулангийн нуруунд
Тэнхээт хүлгийн дөрөөг эзэгнэнхэн төрлөө би.*

*I took my birth in the stirrups of a mighty riding-horse,

In the twitching forelock of an old ambler,
Seeing nothing more than the wind in the sky,
And, upon the smooth back of an ass, from a desert herd,
I took my birth in the stirrups of a mighty riding-horse.*

*Хүчирхэг хүлгийн дөрөөнд би төрлөө,

Хөгшин жороо морины шанхны чичиргээнд
Тэнгэрийн салхинаас бусдыг огт үзээгүй
Цөлийн сүрэг болох илжигний тэгшихэн нуруун дээр
Хүчирхэг хүлгийн дөрөөнд би төрлөө— гэсэн үг юм.*

Наймдугаар бадаг **Букина**

*Тэнхээт хүлгийн дөрөөг эзэгнэнхэн төрлөө би:
Тэлмэн жороо морины шанхны үзүүрийн чичиргээнд,
Тэнгэрийн салхинаас бусдыг дээрээ гаргаж үзээгүй
Тэнэгэр говийн сүрэг онгон хулангийн нуруунд
Тэнхээт хүлгийн дөрөөг эзэгнэнхэн төрлөө би.*

*Я родился хозяином диких коней ветрогривых.

Барабаном гигантским — земля под копытом игривым!*

К водопою несутся куланы в гобийской пустыне —

Никого, кроме ветра, к себе не пускают на спину.

Да, владыкой коней ветрогривых на свет я родился!

Салхин дэлт зэрлэг адууны эзэн нь болж би төрлөө

Аальгүй туурайн дор газар асар том бөмбөр болдог

Нуруундаа салхинаас өөрийг хандуулдаггүй (ойртуулдаггүй)

Хулангийн сүрэг говь цөлд ус руу давхиж байна

Тиймээ, салхин дэлт адууг эзэгнэгч болж хорвоод би төрлөө

B. YAWUUKHULAN

БИ ХААНА ТӨРӨӨ БЭ

Translated by D.Altangerel

WHERE WAS I BORN

I was born owning the boundless sky,

In the distant circuit where voyages the crescent moon,

In the smallest space where two remote stars draw nigh,

I was born owning the boundless sky

In the bluest spot my eyes could have seen.

I was born owning a mountain with the pure white snow,

On the summit where curl the clouds and steams the rime,

On the glacier-laden slope where the snowflakes frost and glisten,

I was born owning the mountain with the pure white snow

Where the yak bulls bellow and snort in the coldest winter.

I was born owning the virgin and azure steppe,

In a valley where delude dim grey spring mirages,

In a dale where a bull camel's teeth are heard in winter,
I was born owning the virgin and azure steppe
Where the traces of dinosaurs remain till today.

I was born owning the rivers and streams
In the waves where delicately floats the shadow of the silver moon,
I was born owning the rivers and streams of holy water
That washed up the earth of strange countries
Stuck to the hooves of my ancestors' steeds.

I was born owning the sweet smelling wormwood and thyme,
In a leaf where the dew falls on the verge of the night and dawn,
In a petal of a flower where dewdrops reflect the stars,
In the edelweiss, a symbol of an eternal life
I was born owning the sweet smelling wormwood and thyme.

I was born owning a white ger like a sleeping swan,
In the seamless felt coverings and graceful ropes,
In the base of steel hearth with kindled red flames,
I was born owning the white ger like a sleeping swan,
To which the Mongolians have been accustomed for hundreds of years.

I was born owning a beautiful woman's heart,
In the amorous look of the hazel eyes which swim beneath their lashes,
In the folds of a maid's garment from which came the scent of milk,

I was born owning a beautiful woman's heart
With bashful but faithful character and thoughtful tenderness.

I was born owning a mighty and strong steed,
In the smooth rhythm of the even-gaited horse,
On the wild ass's back, a beast of the vast Gobi,
That never allowed anyone other than the heavenly winds to ride,
I was born owning the mighty and strong steed.

I was born owning the heavy rain and showers,
In the thunderclap and lightning which alarmed the peaceful sky,
In a pearly drop from the hail whistling in the clear air,
In the seven colours of a rainbow that appeared across the golden steppe,
I was born owning the heavy rain and showers.

I was born owning the melodious songs and music,
In the drink of a silver cup with a blue silk khadag,
In the tunes of our folk-songs which move our hearts,
In man's fate that combines endurance and happiness,
I was born owning the melodious songs and music.

I was born owning an able man's body,
In the heart of like-minded people for their Mongolia,
In the fire with red flames from the tall factor chimney,
That blazes demanding ore at the balck dawn,

I was born owning the man’s body.

I was born owning a land of the blue sky,
In a traditional legend of the famous Blue Mongolia,
In a flame of the revolution which was won in the country of mighty ancestors,
I was born owning the land of the blue sky-
The wrinkled forehead of the golden world.

B. YAWUUKHULAN

БИ ХААНА ТӨРӨӨ БЭ

Translated by N.Oyun-Undraa

WHERE WAS I BORN

I was born reigning over the clear sky of deepest blue.
In the yonder orbit the moon in the shape of eyebrow travels,
At the slightest chance the two removed stars yoke together,
In the distance that barely blues onto the tip of my vision
I was born reigning over the clear sky of deepest blue.

I was born reigning over the snowy-white mountains.
At the peak wreathed in clouds steaming hoarfrosts,
At the precipice the snowflakes are frozen to ice via congealing
And a yak bull climbs up in the harshly cold winter
I was born reigning over the snowy-white mountains.
I was born reigning over the virgin bluish steppe.
In the valley the ashen grayish mirage blurs by the spring,

In the gorge the teeth of the male-camel in a rut rattle

by the perishing cold winter

And the traces of dinosaurs have remained up to now

I was born reigning over the virgin bluish steppe.

I was born reigning over the water of the rivers.

In the wave the shadow of the silvery moon floats on its surface

And had washed the foreign soil with its holy water

That was stuck on the hooves of the horses of my ancestors

I was born reigning over the water of the rivers.

I was born reigning over the sweet smelling wormwood Artemisia and Thyme

On the leaf the dews fall by the crack of dawn,

On the petal with pearly dews, stars dazzle in,

In the edelweiss that is the symbol of deathless infinity

I was born reigning over the sweet-smelling wormwood Artemisia and thyme

I was born reigning over the ger like a dozing swan

In the seamless white urkh's rope twisted with double thread

In the lintel of the steel brazier with the heart-shaped ruddy fire

Where Mongolians have been accustomed to living for hundreds of years

I was born reigning over the ger like a dozing swan.

I was born reigning over the beautiful lady's heart.

In the welling up of the eyes with double-lids that flutter lashes,

In the crease of the deel-skirt redolent of the smell of milking
In the purely shy mood that tears at my heartstring when reminiscing
again and again

I was born reigning over the beautiful lady's heart.
I was born reigning over the stirrups of a muscular steed.
In the trembling of the frontal hair tips of a gently ambling steed,
On the back of the virgin wild horses becoming a herd of the vast Gobi
That have never been mounted by anybody but the wind of the sky.
I was born reigning over the stirrups of a muscular steed.

I was born reigning over the downpours and rainfalls.
In the terrible lightning of thunderbolt that jolts the tranquil sky
In the white hailstones that parachute in the heavenly air
In the seven colors of rainbow that arch over the golden steppe.
I was born reigning over the downpours and rainfalls.

I was born reigning over the melody of the song of crystal clearness
In the vodka in the silver bowl upon the ceremonial silky scarf
To the music of the long song with the smoothly flowing tune
In a man's destiny coupled the joys and the sorrows
I was born reigning over the melody of the song of crystal clearness.
I was born reigning over the body of a resourceful one.
In the heart of the people with a single life for Mongolia
In the tongue-shaped red fire of the tall chimney of a factory
That blazes up clamoring for the ore by the break of dawn.

I was born reigning over the body of a resourceful one.

I was born reigning over the country of the bright blue sky.

In the legends about how the Blue Mongolians gained fame, passed onto the generations to generations

In the flame of the revolution, won in the country of the powerful ancestors

That became the seamed and wrinkled forehead of the earthen golden world

I was born reigning over the country of the bright blue sky.

Буриадын яруу найрагч Андрей Мухраевын шүлгийн монгол орчуулгын тухай

О.Чинбаяр /МОЭ/

М.Горькийн сургуульд нэгэн үе хамт суралцаж байсан Буриадын яруу найрагч, зохиолч, жүжгийн зохиолч, сэтгүүлч анд Андрей Мухраев зохиолч, орчуулагч, СГЗ Г.Аюурзана болон надад хандаж шинээр гаргах гэж буй шүлгийн түүвэртээ зарим нэгэн бүтээлүүдээсээ монгол хэл дээр орчуулж өгөхийг хүссэн юм. Орос хэл дээр зохиол бүтээлээ туурвидаг А.Мухраевын хувьд Монголын уншигчдад танил бус нэгэн ч зарим шүлгийг нь Г.Аюурзана бид хоёр эх хэлнээ буулгав.

Өнөөдрийн эрдэм шинжилгээний бага хуралд миний бие Буриадын яруу найрагч А.Мухраевын хэрхэн шүлгүүдийг орчуулснаа задлан авч үзэхээр болов. Мэдээж хэрэг өөрийнхөө орчуулсан шүлгийн арга барил, түүний онцлог, орчуулгын алдаа мэдгийн талаар өгүүлнэ гэдэг анхандаа санаанд багтахгүй байсан ч сэтгэл зориг шулуудан ийнхүү “задлан шинжилгээ” хийх нь яагаад байж болохгүй гэж хэмээн бодсоны сацуу зохиолч, орчуулагч нөхөр Г.Аюурзаны орчуулсан ганц нэг шүлгийн хөрвүүлгийн талаар өөрийн бодлоо илэрхийлэхээр шийдлээ. Эхлээд яруу найрагч А.Мухраевын зарим нэг шүлгийн орчуулгыг миний бие хэрхэн хийсэн гэдгээ тэс өөр судлаачийн нүдээр харж, үнэлэлт дүгнэлт өгөхийг оролдъё.

Эх шүлэг:

Песнь странника

Я не ищу в судьбе тревоги,
К трудным вершинам не иду.
Мои туманные дороги
Всегда отчетливы в бреду...

Хадмал орчуулга:

Бадарчны дуу

1. Би хувь заяанаасаа айдас хайгаагүй
2. Хүнд хэцүү оргил өөд яваагүй
3. Миний манант замууд
4. Үргэлжид дэмийрч байсан ч тодхон харагддаг

“Бадарчны дуу” хэмээх энэхүү шүлгийн эхний дөрвөн мөрийг би ийнхүү орчуулав.

Шүлэглэсэн орчуулга:

Бадарчны дуу

1. Хувь тавилангаас би айдсыг хайгаагүй
2. Хүрэхэд бэрх оргил өөд ч бас авираагүй.
3. Хүдэн татсан манант харгуй л
4. Хий дэмийрсэн ч тодхон үзэгднэм.

Энэхүү дөрвөн мөрийг уншихад яруу найргийн хувьд сүүл, толгой холбосон тодорхой хэмжээнд хайрцагласан байдлаар буулгахыг хичээв. Нөгөөтэйгүүр, эх шүлгийн санааг гажуудуулахгүйг ихэд анхаарч буулгав.

Яруу найргийн орчуулгын хувьд дээрх дөрвөн мөр эх хэл дээр маань хэрхэн яруу сонсголонтой буусныг хэлж мэдэхгүй ч ямартай ч миний бие аливаа зохиолыг орчуулахдаа эх санааг нь өөрийн болгон “өмчлөхийг” хэзээ ч санаархдаггүй бөгөөд аль болохоор Андрей Мухраевын чин сэтгэлийн хөөрлийг олон жил найзалж нөхөрлөж яваагийн хувьд монгол дээр шүлгээ бичсэн бол ийнхүү буух байсан болов уу хэмээн санаж хөрвүүлсэн нь энэ болой.

Мөн уг шүлгийн сүүлчийн бадаг:

“...И полюбил я жизнь эту,
Как узник полюбил тюрьму.
Я лишь для Бога вышел к свету,
Но для людей я канул в тьму” гэж төгсдөг билээ.

Хадмал орчуулга:

1. Тиймээс би энэ амьдралд хайртай болсон
2. Яг л хоригдол шорондоо дурладаг шиг
3. Гагцхүү би Бурханы төлөө олны өмнө ил гарсан
4. Гэвч хүмүүсийн хувьд би харанхуйд уусч алга болсон

Шүлэглэсэн орчуулга:

1. Нарсанд суугаа хоригдол гяндандаа дасдаг шиг
2. Насан туршийн амьдралдаа би хайртай.
3. Бурханы нэр барьж олны өмнө гарсан ч
4. Бусдын хувьд би хэдийнэ үгүй болсон.

Уг дөрвөн мөртийн хэлэх гэсэн санааг орчуулагч миний бие хэрхэн үнэн зөв ойлгож, эх хэл дээрээ буулгасныг эрхэм мэргэд та бүхэн шүүн тунгаах биз ээ. Юутай ч миний хувьд дөрөв дэх мөрний “канул в тьму” гэсэн үгийг “харанхуйд унаж алга болсон” хэмээн шууд утгаар нь ойлгосон бол шүлгэндээ “Бусдын хувьд би хэдийнэ үгүй болсон” хэмээн утгыг нь монголчилж,

нэг ёсондоо өөрийгөө нас барсан, хэнд ч хэрэггүй болсон, хүн биш болсон гэсэн санаагаар хөрвүүлсэн болно. Тэгвэл Ц.Дамдинсүрэн гуайн толь бичигт “кануть” гэсэн үг нь эртний, хуучирсан үгсийн тоонд багтдаг агаад “шунгах, живэх, үгүй болох” гэсэн утгыг илэрхийлдэг ажээ. “Кануть в прошлое” гэвэл “улиран үгүй болох”, “как в воду кануть” гэвэл “сураг танаггүй болох” хэмээн тайлбарлан орчуулсан байна. Харин “кануть во тьму” гэдэг нь “харанхуйд уусах” гэсэн утга санааг илэрхийлж байна.

Эх шүлэг:

Не жизнь и смерть, а просто надо,

Чтоб ты простила и пришла...

Как эта красная помада

Сладит знакомые уста... гэсэн нэргүй нэгэн шүлгийн эхний дөрвөн мөртийг хэрхэн орчуулсныг авч үзье.

Хадмал орчуулга:

1. Амьдрал болон үхэл биш, харин заавал ч үгүй
2. Чи уучилж ирэх нь чухал байна
3. Яг л энэ улаан уруулын будаг шиг
4. Хэдийний танил уруулыг шилэмдэнэ.

Шүлэглэсэн орчуулга:

1. Улаахан өнгөтэй уруулын будаг
2. Уруул юуг нь зөөлөн шилэмдэх
3. Үхэл, амьдралын аль нь ч бус аа
4. Үнэнч наддаа эргээд ирвэл л боллоо...

“Сладит знакомые уста” гэсэн үгний “уста” гэдэг нь хуучирсан орос үг бөгөөд “ам, ярих” гэсэн утгатай үг бол дээрх өгүүлбэрт “танил уруул шилэмдэнэ” гэсэн шууд утгыг илэрхийлж байна.

Яруу найргийн орчуулгын хувьд миний бие эх зохиолоо сайтар мэдэрч байж гэмээнэ аль болохоор шүлгийн санааг тэр чигээр нь гажуудуулалгүйгээр буулгах нь зөв зүйтэй гэж үздэг. Харин өөрийн зүгээс ямар нэгэн гоёчлох юм уу толгой, сүүл холбох үүднээс илүү дутуу санаа нэмж хачирлах нь яруу найрагчийн хэлэх гэсэн санааг дэгсдүүлэх, аль эсвэл бүр өөр байдлаар ойлгуулах явдал гарахаас сэрэмжлэх нь зүйтэй гэж бодож явдаг. Шүлгийн хэмнэл, үгийн сонголт, толгой холбох асуудал нь яруу найргийн хувьд зайлшгүй байх ёстой зүйл боловч хамгийн гол нь тухайн орчуулж буй зохиолынхоо гүнд нь орж сайтар мэдрэх нь чухал билээ.

Ашигласан номын жагсаалт:

1. Андрей Мухраев “Шүлгийн түүвэр” 2013 он, Улаанбаатар хот
2. Ц.Дамдинсүрэн Орос-Монгол толь, 1980 он, Улаанбаатар
3. С.И.Ожегов Словарь Русского языка, 1977, Москва

Монголын түүхэнд холбогдох нэгэн баримт бичгийн орчуулгын тухайд

Д.Ундрах /МУИС, ГХСС/

Abstract: *Throughout the 15 th and the 16 th centuries, the Mongols were scourge of the Northern Chinese border areas, and they grew ever bolder and more aggressive as the military organization of the Ming weakened and financial difficulties increased. Attacks were most frequent from around 1540 on; In the circles of historiography, the research on Altan Khan is of considerable significance, for it constitutes an indispensable component of the entire Mongolian historical research. The research on Altan Khan shall not only involve the evaluation on his merits and demerits in his life and the historical role he has played, but also, more importantly, shall help us get a clear picture of the complex period in Mongolian history after Altan Khan. We are find a few Chinese documents discussed in the following pages are: 1. an imperial rescript from 1571 whereby Altan Khan, the chieftain of the Twelve Tumed Mongols in the region of modern Sui yuan, was granted the title of Shun Yi Wang ; 2. an imperial rescript granting honorary military ranks to sixty-three Mongol nobleman, all relatives or subjects of Altan Khan, whose names also appear as co-signatories of the document.*

Key words: *Ming Shi lu ; Altan Khan ; Documents of Min-Mongols relationship, Serriys.H*

XVI зууны сүүлийн хагасаас монголчуудын талаарх Мингийн бодлогод өөрчлөлт гарч, улмаар Хятад Монголтой найрамдахыг чухалчлах болжээ. Мин улс нь Өмнөд Монголтой эвлэрэх болсон явдал юуны өмнө Алтангийн довтолгоонд эрсэдсний зэрэгцээ Дарайсун хааны хүү Түмэн (1558-1593) Монголын хаан ширээг залгамжилж авснаар Монголд улс төрийн хувьд нэгдэх үйл явц нэгэнт бий болж эхэлсэнтэй холбоотой байв.

Хятадын Мин улс монголчуудыг улс төрийн хувьд нэгдэх явцад саад тотгор учруулах зорилгоор Алтан хантай найрамдаж түүнийг Түмэн хааны эсрэг чиглүүлэх бодлого явуулахыг оролдох болсон гэж зарим судлаачид үздэг. 1570 онд Мингээс Алтан ханд “Шунь И ван” (журмыг дагагч ван Д.У) хэмээх цол өргөмжлөхийн хамт түүнийг дагалдах 60 гаруй ноёд, тайж нарт элдэв цол хэргэм шагнаснаар Монгол, Мин 2 улсын хооронд хэвийн харилцаа дахин сэргэж, дараа жил Датун, Сюанфу, Шаньси зэрэг дөрвөн газар басар (зах) нээгдэж 12-14 хоног ажиллахад басар дээр монголчууд 28 мянга гаруй адуу худалдсан ажээ. Тэрчлэн жилд нэг удаа нэр бүхий ноёд тайж нар Мин

улсад алба болгон барих агтны тоог 500, хил дээр хүргэж очих хүн 150-иас тус тус хэтрэхгүй байх, Мин улсын нийслэлд агт хүргэх элчийн тоог 60 хүн байлгахаар тогтоожээ.¹⁰¹

Бид Мингийн талаас гаргасан баримт болох Алтан хан Мин улстай найрамдаж, Мин улс Алтан ханыг ван цолоор шагнаж түүнийг дагалдан гарсан 6 баримтыг бид олсон ба энэхүү монголын түүхэнд холбогдох баримт бичгүүд хятад сурвалжид тэмдэглэгдсэн байдаг ба Японы эрдэмтэн Вадасэй болон Голландын эрдэмтэн Хэнри Серройс тус тусын хэлээр орчуулан судалгааны номдоо оруулсан байдаг ажээ.

Эдгээр баримтын эхнийх нь 1571 оны 4 сарын 21-нд Алтан хан “Шунь И ван” буюу журмыг дагагч ван цолоор шагнагдсан өдөр, түүнийг дотуур болон гадуур олон өмсгөлтэйгөөр залж Мин улсын эзэн хааны айлдсан зарлиг юм.

Х.Серройс энэхүү зарлигийн эхийг авч орчуулсан гэж 《1570-1571 оны Хятад-Монголын харилцааны дөрвөн баримт》 (Serryus H. Four documents Realiting to the Sino-Mongol Peace of 1570-1571. Bruxelles, 1967) номондоо тэмдэглэжээ.¹⁰² Харин зарим тайлбаруудыг Чүй Зюсыгийн 《Ваньлигийн байлдааны гавьяаны тэмдэглэл 13 бүлгийн “Алтан ханы намтар”》 (瞿九思《万历武功录》卷十三《俺答汗列传》) –аас хийжээ. Японы эрдэмтэн Вадасэй ч мөн баримтийн эхийг 《Мин улсын үнэн магад түүх》 (《明实录》) хэмээх сурвалжаас авсан байна.¹⁰³

Хятад эх : “朕惟天地以好生德, 自古圣帝明王, 代天理物, 莫不上体天心, 下从民欲, 包含一偏覆, 视华夷为一家, 恒欲其并生并育于宇内也。我太祖高皇帝, 膺天眷命, 君主万方; 成祖文皇帝顺天继统, 镇抚九围, 薄海内外, 无不臣服。我太祖高皇帝, 膺天眷命, 君主万方; 成祖文皇帝顺天继统, 镇抚九围, 薄海内外, 无不臣服。追朕缙承丕绪, 于兹五年, 钦天宪祖, 爱养生灵, 胡越一体, 并包兼育。尔感朕恩, 愿称臣内属, 岁岁入贡, 永为荒服, 俘献叛贼, 以表捆诚。边臣为奏恳款再三。朕念北蕃朝贡, 代固有之, 在我国家, 亦惟常典。尔能慕华内附, 请明恭虔, 可谓深识天道者矣。朕实嘉悦。特允所请, 封尔为顺义王, 尔弟尔子, 及诸部落头目, 俱授以都督等官, 俾尔世居本土, 逐草射猎, 各安生业, 同乐太平。朕代天覆憐万国, 无分彼此, 照临所及, 悉我黎元, 仁恩惟均, 无或尔遗。尔尚仰遵天道, 坚守臣节, 约束尔众, 永笃恭顺, 使老者得安, 幼者得长, 保境息民, 世世安乐。”

¹⁰¹ 《俺答汗评传》，第21页下

¹⁰² Serryus H. Four documents Realiting to the Sino-Mongol Peace of 1570-1571. Bruxelles, 1967 p. 20

¹⁰³ Wada Sei “Arutan kan no hagyo” in Toashi kenkyu (Moko hen), Tokyo 1959, p. 364.

zhunguoyijiaiwannianzhitiantun erzishunymbaowannianzhifuzhi qibshongwaimelim tangerbuzhizng hutuichuxin
朕国家膺万年之天运，尔子孙亦保万年之福泽，岂不永为美利。倘尔部众，或背初心，
raowobianjmg shmnaiizmguaidaym qingqmmingybn tiandmguishin shugtingjianlhn feierzhifz erqnxiti zhun
扰我边境，是乃自乖大义，轻弃盟言，天地鬼神，实共鉴临，非尔之福。尔其悉体朕
ym shangqin chingzhi 104
意，尚钦承之。

Бид хятад эхийг дээр дурьдсан эх сурвалжаас авсан бөгөөд Х.Серройсын хийсэн англи эхтэй тулган орчуулсан болно. Ингэхдээ хятад эх болон Х.Серройсийн англи орчуулгын зөрөөг олохын хамтаар уг зарлигийн утгыг монголоор бүрэн зөв орчуулахыг зорьсон болно. Ингэхдээ уг зарлигийг утгын өгүүлэмж тус бүрээр хэсэгчлэн авч хятад англи хэл дээрх эхийн дор тус тусад нь монгол орчуулгыг хадсан юм. Үүнд:

1. zhunwytiantdmyihaozhengdi zmgushingdmmnngwong daitianliwz mtbmshangtitanxin xiacyngmnnyu
朕惟天地以好生德，自古圣帝明王，代天理物，莫不上体天心，下从民欲，
baohbnyipianfu shmhubywiyymjia hnygyshqibmngshengbmngyuyunni
包含一偏覆，视华夷为一家，恒欲其并生并育于宇内也。

“Би бээр тэнгэр газрын хэмжээлшгүй их буянаар урьдын мэргэн хаадаас тэнгэрийг төлөөлөн ард олныг тэгшитгэх чадалтай, махан бие үгүй ч тэнгэр мэт сэтгэлийг нь залган авч, өөрийн зорилго бүхийдээ ард түмний хүсэл зоригийг нэгэнтээ багтааж, Хятадын тусгаар олон ахан дүүсийг нэгэн гэр бүл болгохын зэрэгцээ энэ ертөнц дээрх бусад түмнийг ч өөрийн адил өсгөн тэтгэхээ туйлын хүслээ болгосон билээ.”

"We, studying Heaven and Earth, consider the saving of life a virtuous action. From of old Saintly Emperors and Intelligent Kings, in the name of Heaven, have regulated the material world; there was nothing in which they did not adapt themselves to the intentions of Heaven above, and follow the desires of the people below; (their ideas) encompassed the Universe and they considered Chinese and barbarians as one family. They continually desired that (Chinese and non-Chinese) should live and develop together within the Universe [= Empire].

“Бид хорвоо ертөнцийг судлаад амьдралыг хамгаалах нь буянт хэрэг мөн гэж үзсэн. Урьдын хувилгаан эзэн богд мэргэн хаадаас тэнгэрийн нэрийн өмнөөс энэхүү ертөнцийг эзэгнэн захирч байсан. Тэд тэнгэрийн эрхээс зөрүүлж эзэн богд мэргэн хаадаас их тэнгэрийн эрхээс гажуулсан зүйл нэгээхэн ч үгүй. Тэд тэнгэрийн эрхээс зөрүүлж эзэн богд мэргэн хаадаас их тэнгэрийн эрхээс гажуулсан зүйл нэгээхэн ч үгүй. Бас хүмүүсийн хүслийг харгалзан үзэж, тэдний санаа, бүхий л ертөнцийг хамарч хятад болон зэрлэгүүдийг нэгэн гэр мэтээр үздэг байсан. Хятад бус хүмүүс энэ ертөнц дээр зэрэгцэн оршиж цугтаа хөгжин дэвжээсэй гэж байнга хүсдэг байсан.

¹⁰⁴ 《实录》隆庆五年三月己丑条所载

2. 我太祖高皇帝, 膺天眷命, 君主万方; 成祖文皇帝顺天继统, 镇抚九围, 薄海内外, 无不臣服。

“Бидний Өндөр дээд өвөг Тай зү хаан тэнгэрийн хүчийг олж, түмэн газрыг эзлэн захирсан билээ. Бидний Их соёлт гэгээн богд Чэн зү хаан тэнгэрийн таалалд нийцэж, засгийн эрхийг өвлөн авч, есөн хилийн газрыг хянан захирч, ширүүн тэнгисийн өмнө хойно аль ч зүгт буулгаж аваагүй газар үгүй ээ.”

Our Great Ancestor 太祖, Emperor Kao 高 received the Heavenly Mandate and was ruler over the Ten-thousand Regions : Our Perfect Ancestor 成祖, Emperor Wen 文, obeying Heaven, inherited the government and controled, the Nine Borders. Inside and outside of the (Four) Seas there was none who did not submit as a subject.

Бидний агуу их өвөг Тай зү эзэн богд Гао, тэнгэрийн хүчийг олж арван мянган бүс нутгийг захирсан. Бидний төгс өвөг Чэнзү эзэн богд Вэн тэнгэрийн эрхийг дагаж засгийн эрхийг өвлөн авч есөн хилийн газрыг хянан захирч дөрвөн далайн өмнө хойно аль ч зүгт тэдний эрхшээлд ороогүй гадуур үлдсэн үндэстэй үгүй.

3. 迨朕缙承丕绪, 于兹五年, 钦天宪祖, 爱养生灵, 胡越一体, 并包兼育。

“Би бээр тэдний энэ их үйл хэргийг үргэлжлүүлээд 5 жил болжээ. Бид тэнгэрийг бишрэн шүтэж, өвөг дээдсийнхээ замналаар замнаж, амьтай бүхнийг хайрлан хамгаалж, Хү болон Юэ улсыг ч хамтад нь тэтгэдэг.”

Now it has been five years since We inherited the Great Succession. We honor Heaven and We follow the example of *OUR ANCESTORS*: We love¹⁰⁵ and cherish all living beings ; We embrace and nourish together (Northern) Hu 胡 and (Southern) Yueh 越 alike.

Их үйлийг өвлөснөөс хойш таван жил болоод байна. Бид тэнгэрийг бишрэн дагаж өвөг дээдсийнхээ замлалаар амьд бүх юмыг нандигнан Хү Юэ хоёрыг алаггүй найрсан хамтад нь тэжээдэг.

4. 顷因尔孙来归, 特命边臣护视, 给其服食, 厚加拊纳, 以礼遣还。

“Чиний ач хүү ядарч доройтон ирэх цагт манай Хилийн түшмэдүүд түүнийг онцгой анхааран хамгаалж, өмсөх хувцас идэх хоол өгч, хүндэтгэлтэйгээр үдэн мордуулсан билээ.”

Recently as your grandson came to surrender We issued special orders to the border officials to protect him and to provide him with clothing and food. (After) cherishing him generously We sent him back with honor.

¹⁰⁵ Shou 受 in the 万历武功录, of course, is a misprint for ai 爱

Чиний ач хүү бидэн дээр ядарч ирэхэд хилийн түшмэдүүдэд түүнийг хамгаалах түүнд өмсөх хувцас идэх хоол хангаж өгөх тусгай зарлиг гаргасан. Түүнийг бид өгөөмрөөр бөөцийлж дараа нь хүндэтгэлтэйгээр үдэн мордуулсан.

5. 尔感朕恩，愿称臣内属，岁岁入贡，永为荒服，俘献叛贼，以表捆诚。
biānchǐnwéizhūkènkǔānzaisān
边臣为奏恳款再三。

“Та бүгд бидэнд талархсан сэтгэлээ илэрхийлэхдээ өөрсдийгөө бидний хараат хэмээж, үнэнч албатын холбоо тогтоож, жил бүр алба гувчуур барьж байхыг хүсэж байна. Хилийн түшмэдүүд чин үнэнч байдлаа олонтоо харуулсан”.

In gratitude for Our favors you desire⁴⁵ to call yourself a vassal and come to allegiance, present the yearly tribute, and remain the Wild Domain. You have extradited the rebellious thieves in order to show your sincerity and the border officials have repeatedly presented petitions on your behalf. That, capable of admiration for China, you come to allegiance, respectfully and reverently beg for.

Бидэнд талархахдаа та бүгд өөрсдийгөө вассал (хараат) хэмээж, үнэнч холбоо тогтоож жил бүрийн алба барьж байх хүсэлтэй байна. Чи үнэнчээ илэрхийлж босуул хулгай нарыг барьж өгсөн, хилийн түшмэдүүд чамайг төлөөлөн айлдвар явуулдаг байсан.

6. 朕念北蕃朝贡，代固有之，在我国家，亦惟常典。
zhǔnniānběifāncháogòng zài wǒguójiā yǐwéichángdiǎn

“Умард Хү нарын үед ч алба гувчуур барьдаг байсныг би бээр санаж байна. Манай улсад тэдгээрийг гэрчлэх байнгын бүртгэл ч бий.”

We are mindful of the fact that for generations the Northern barbarians have presented the tribute and in Our Dynasty, too, there exist frequent records (of this),

Умарт Хү нар үеийн үед алба гувчуулж барьдаг байсан үнэнийг бид мэдэж байна. Манай хаант улсад үүний байнгын бүртгэл ч байдаг.

7. 尔能慕华内附，清明恭虔，可谓深识天道者矣。
ěrnéngmùhuánèifù qīngmínggōngqián kěwéishēnshìtiāndào zhě yǐ

“Үнэнч байдлаа харуулж манай зарлигийг хүндэтгэж, эелдэгээр гуйн хүсэж байгааг чинь тэнгэрийн ёсыг гүнзгий ойлгосны илрэл гэж үзэж байна.”

Our orders, this can be called a profound understanding of the Way of Heaven

Үнэнчээ харуулж манай зарлигийг гүн хүндэтгэлтэй эелдгээр гуйдгийг чинь тэнгэрийн эрхийг гүнзгий ойлгосны илрэл гэж үзэж болно.

8. 朕实嘉悦。 “Чамайг үнэнхүү сайшааж, гуйсан хүсэлтийг чинь биелүүлэхдээ хэзээд сэтгэл хангалуун байхаа илэрхийлж байна.”
zhǔnshíjiāyuè

9. tiyūnsuǒqǐng fēngěrwǐshìnyǐwáng ěr dī ěr zǐ jī zhū bù lǔ tǔ yǔ mǔ jù shǔ yǐ dū dū dēng guān
特允所请，封尔为顺义王，尔弟尔子，及诸部落头目，俱授以都督等官，
bǐ ěr shì jū běn tǔ zhě cǎo shù liú gān shēng yì tóng lè tài píng
俾尔世居本土，逐草射猎，各安生业，同乐太平。

“Чамайг Журмыг дагагч ван цолоор шагнав. Мөн бид чиний ахан дүүс болон үр хүүхдүүд, олон янзын овог аймгийн толгойлогч нарт Дү дү цолыг олгохын зэрэгцээ, та бүхэнд төрөлх нутагтаа үеийн үед амар тайван амьдрах, нутаг сэлгэх ан гөрөө эрэх, болон бүхий л амьдын жаргалыг амсан энх тунх амьдрах эрхийг өгч байна.”

Truly praising you, We are glad to grant your request, and (Cerifetfi) you Obedient and Righteous Prince Your younger brothers, your sons, and the chieftains of the various tribes, We give them all such ranks as *tu-tu* 都督, etc." and We let you stay for all generations in your native land, (move around) in search of water and hunt, and all enjoy your livelihood and be happy together in peace. Чамайг үнэнхүү сайшаан хүсэлтийг чинь биелүүлэхдээ бид сэтгэл хангалуун байна. Чамайг журмыг дагагч ван цолоор шагнав. Чамд өгсөн, чиний дүү нар чиний хүүхдүүд мөн олон янзын омог аймгийн толгойлогч нарт бид Дү дү¹⁰⁶ цолыг шагнахын зэрэгцээ үеийн үед өөрийн суугуул нутагтаа оршин уух ус ан гөрөө эрэн, нутаг сэлгэх, бүхий л амьдын жаргалыг амсан энх тунх амьдрах эрхийг өгч байна.

10. zhūndàitiānfùchūwánguó wú fēn bǐ cǐ zhào lín suǒ jí xī wǒ lí yuán rén ēn wéi jūn wú huǐ ěr yuán
朕代天覆懋万国，无分彼此，照临所及，悉我黎元，仁恩惟均，无或尔遗。

“Тэнгэрийн ивээлээр түмэн улсыг эзэгнэгч бид хол ойр, том жижиг гэж бусдыг алаглан үзэлгүй адилхан тэтгэдэг.”

In the name of Heaven who covers the Ten-thousand Countries, We do not discriminate between far and near.

Тэнгэрийн нэрээр арван мянган орныг эзэгнэгч бид ойр хол гэж бусдыг алаглан үздэггүй.

11. ěr shàng yǎng zūn tiān dào jiān shǒu chǔn jié yuē shù ěr zhòng yǒng dǔ gōng shùn shǐ lǎo zhě dé ān yòu zhě dé zhǎng
尔尚仰遵天道，坚守臣节，约束尔众，永笃恭顺，使老者得安，幼者得长，
bǎo jìng xī mǐn shì shì ān lè
保境息民，世世安乐。

“Тэнгэрийн гэрэл хүрсэн хэн боловч бидний хар үст ахан дүүс мөн. Бидний сайн санааны дэмжлэг бүгдэд нь адилхан хүрнэ. Тиймээс чи ч гадуурхагдан үлдэх шалтгаан үгүй. Хүндэтгэлтэйгээр дээш хар, тэнгэрийн ёсыг дага, үүргээ чандлан биелүүлж өөрийн түмнийг захир, байнга өгөөмөр эелдэг хүлцэнгүй бай. Ахмад хүмүүсээ амар амгалан байлга, залуусаа өсгөн хүмүүжүүл, бүс нутгаа хамгаал, ард олныг амгалан тайван байлга, үеийн үед аз жаргалтай энх тунх амьдарцгаа.”

All those whom (Heaven's) illumination reaches are Our Black-haired Masses. Our benevolent favors extend to all alike and there is no reason

¹⁰⁶ 都督

why you should be neglected. Look up respectfully and follow Heaven's Ways, hold fast to the obligations of a vassal, control your people, be forever generously respectful and obedient. Make your elderly people have peace and the young people grow up; protect the territory and appease the people; be at peace and happy from generation to generation.

Тэнгэрийн гэрэл хүрсэн хэн боловч бидний хар үст ахан дүү нар мөн. Бидний сайн санааны дэмжлэг туслалцаа бүхэнд адилхан хүрнэ. Чи гадуурхагдан үлдэх шалтгаан огтхон ч үгүй. Хүндэтгэлтэйгээр дээш хар, тэнгэрийн эрхийг дага, үүргээ чанд биелүүлж өөрийн улсыг захир, байнга өгөөмөр эелдэг хүлцэнгүй бай. Ахмад хүмүүсээ амар амгалан байлга, залуусаа өсгөн хүмүүжүүл, бүс нутгаа хамгаал, олныг амгалан байлга, үеийн үед аз жаргалтай энх тунх амьдарцгаа.

12. zhunguoyijiaoyingwanniōnzhitiānyùn ěr zǐ sūn yǐ bǎo wānniōnzhǐfú zǐ qǐbshuǒngwǎiměilì
朕国家膺万年之天运，尔子孙亦保万年之福泽，岂不永为美利。

“Манай улс тэнгэрийн ивээлд түмэн жил багтвал буянд нь чи болон чиний үр хүүхдүүд ач нар нь түмэн жил хамгаалагдвал мөнхийн таатай ашигтай байх бүс уу.”

If Our Dynasty respond to a Heavenly Mandate of ten-thousand years and you, your sons, and grandson, protect a happiness of ten-thousand years, will you not enjoy the eternally beautiful results?

Хэрэв манай хаант улс тэнгэрийн эрхийг арван мянган жил дагаж чи болон чиний хүүхдүүд арван мянган жил сайн сайхан байх чамд сайхан үр дүн биш гэж үү.

13. tāngěrbùzhòng hùrbēichūxīn rǎowóbānjiàng shì nǎi zì mǔ dà yì qīngqīnmǐngyǔ tiāndmguǐshén shùgōngjiànlin fēi ěr zhǐfú
倘尔部众，或背初心，扰我边境，是乃自乖大义，轻弃盟言，天地鬼神，实共鉴临，非尔之福。

“Чиний овог аймаг гол зорилгоосоо няцаж, шалтаг хайн буруулж, манай бүсэд үймээн самуун гаргах юм бол тэд өөрсдөө энэхүү аугаа их төлөвлөгөөнөөс тэрсэллээ гэсэн үг. Чи андгай тангаргаа эвдвэл тэнгэр газрын сахиуснууд чамайг шийтгэн залхааж чи жаргал үзэх үгүй болой.”

Should your tribe by chance turn away from their primary intention and disturb our border territories, this would mean that they themselves pervert this grand plan. Should you lightly break your pledged word, Heaven and Earth, ghosts and spirits would certainly join in visiting you with an exemplary punishment. This would not make for your happiness.

Хэрэв чиний овог аймаг гол зорилгоосоо шалтаг хайн буруулж, манай бүсэд үймээн самуун гаргах юм бол тэд өөрсдөө энэхүү аугаа их төлөвлөгөөнөөс тэрсэллээ гэсэн үг. Чи андгай тангарагаа амархан эвдвэл тэнгэр газрын сүнс сүлд чамайг шийтгэн залхаах нь лавтай. Ингэвэл чи аз жаргалтай байж чадахгүй.

14. 尔其悉体朕意, 尚钦承之。
ě r qí xī tǐ zhī yì shàng qīn chéng zhī

“Бидний санаа зорилгод нийцэгтүн, үүнийг хүндэтгэлтэйгээр хүлээн авагтун” гэжээ.

In all conform yourself to Our intentions. Receive this respectfully!

Бидний зорилгод нийцэгтүн. Үүнийг хүндэтгэлтэйгээр хүлээн ав”.

Дүгнэлт: Х.Серройсийн орчуулга нь Мин Шилу д байх хятад эхээс ихэд зөрсөн зүйл үгүй бөгөөд харин ч монгол болон хятад ахуй, түүх, ертөнцийг үзэх үзлийн талаар ойлголт хомс байдаг Европын уншигчдад ихэд дэлгэрэнгүй ойлгожтой тайлбарлах үүднээс орчуулсан орчуулга болжээ.

Санал: Хятадын сурвалж бичгүүдэд тэмдэглэгдэн үлдсэн монголын түүхэнд холбогдох баримт мэдээнүүдийг монгол хэл рүү хөрвүүлэн буулгаж эрдэм шинжилгээний эргэлтэнд оруулах нэн шаардлагатай байгаа бөгөөд ийн орчуулахдаа барууны эрдэмтдийн судалгааны материалыг харьцуулан ашиглах нь тустай болно.

Ашигласан материал

Хятад хэл дээрх сурвалжууд:

1. 《明实录》
2. 《明史纪事本末》
3. 《明史》
4. (明) 瞿九思《万历武功录》卷十三《俺答汗列传》
5. 瞿九思:《俺答汗列传》, 台北, 1936 年。
6. 留金锁:《十三世纪—十七世纪的蒙古历史稿》海拉尔市, 1979 年版。
7. 南开大学历史系:《中国历代名人辞典》, 江西人民出版社, 1982 年版。
8. 沈起炜:《中国历史大事年表》, 上海辞书出版社, 1983 年版。
9. 和田清:《明代蒙古史论集》, 商务印书馆, 1984 年版。
10. 杨绍猷:《俺答汗评传》中国社会科学出版社, 1992 年版。
11. Wada Sei “Arutan kan no hagio” in Toashi kenkyu (Moko hen), Tokyo 1959,
12. Serryus H. Four documents Realiting to the Sino-Mongol Peace of 1570-1571. Bruxelles, 1967.
13. Цю Цзюсы《Ван Ли хааны цэргийн гавьяаны тэмдэглэл》Л.Жамсрангийн орчуулга Улаанбаатар, 2011 он

ОРЧУУЛГАЗҮЙН САН ХӨМРӨГӨӨС

К истории перевода в Монголии

Б.Ринчен (МНР)

История переводов художественной литературы с языков других народов на монгольский – тема почти непочатая и ждет своего исследователя. Как у всех народов с богатой литературной традицией, переводы имели большое значение для обогащения нашей литературы на любом этапе ее многовековой истории. И если в средние века народы Европы входили в круг греко-латинской культуры с классическими для него греческим и латинским языками, часть народов Азии и Африки – в круг мусульманской культуры с классическими для него арабским и персидским языками, а другая часть – в круг классического санскрита, древнего литературного языка Индии и древнекитайского письменного языка, то монголы, войдя в круг последних уже много веков тому назад, вместо неслышимого древнекитайского письменного языка пользовались, как вторым классическим и наиболее распространенным, тибетским книжным языком, имевшим к тому времени огромную буддийскую литературу и переводы во всех известных тогда Индии областях знания.

В соприкосновение с миром мусульманской культуры монголы отчасти вошли еще в средние века, уже тогда они читали в переводах с персидского сказания о Калиле и Димне и многие другие. Эти первые переводы не дошли до нас, но находки в Турфане свидетельствуют, например, что монголы увлекались тогда и романом об Александре Македонском. Легенды и мифы о Сулкарнае (арабское имя Александра Великого, под которым он был известен монголам) можно было услышать еще с 20-е годы нашего века в западных районах республики, - несомненно, это были отголоски средневекового романа, некогда, вероятно, передававшегося из уст в уста, подобно тому, как в наши дни в степи бытуют рассказы о приключениях Мянгуджина – барона Мюнхгаузена, переведенного на монгольский язык тридцать с лишним лет назад.

А совет недавно сказители в Гоби рассказывали и отдельные эпизоды из Гомеровой “Одиссеи”, которая – увы! – еще не переведена на монгольский. Так в старых заимствованиях из греческого народная молва хранит следы прошлых связей с Грецией.

Б я м б ы н Р и н ч е н – писатель, ученый-филолог, действительный член Академии наук Монгольской Народной Республики, один из основоположников современной монгольской литературы и первых переводчиков советской литературы. Статья написана специально для сборника “Мастерство перевода”. – *Ред.*
«Мастерство перевода», М, 1971., 371-386 стр

Монгольские переводчики прошлого не были только литераторами и эрудитами, стоявшими вдали от жизни и общественных потрясений. Выполняя социальный заказ своей эпохи, они переводили с языков близкого им круга – санскрита, тибетского, китайского, маньчжурского – произведения, оказывавшие немалое воздействие на умы читателей. Колофоны¹⁰⁷ на многих старых переводах повествуют, что заказчиками перевода тех или иных сочинений бывали порой и женщины, владевшие классическими языками и желавшие сделать доступными широкому кругу читателей произведения, которые волновали их. Так, старые рукописи донесли до нас имя Номчи-хатун, по предложению которой были переведены с тибетского в начале XVII века первые версии “Гесера”. Самый титул “Номчи” – “Книжница” говорит о том, что она была женщиной образованной. В том же XVII веке Чин-Тайху, мать известного в истории монголов патриота, поэта и просветителя Цокту-тайджи, прекрасно владевшая тибетским, поручила ученому переводчику по прозвищу Лев красноречия перевод на монгольский увлекательнейшей биографии знаменитого тибетского отшельника и поэта X века Миларайбы, буддийского Фауста, по мнению выдающегося советского монголоведа Б.Я.Владимирцова. Книга проникнута величайшей активностью в неукротимой борьбе за право на жизнь, тогда как буддизм, к философской концепции которого Миларайба пришел много позднее, ставил целью освобождение от круговорота жизни, и выбор Чин-тайху – накануне надвигавшихся грозных событий XVII века, начала завоевательных походов маньчжуров, – именно этого произведения из океана тибетской литературы говорит не только о ее литературном вкусе и эрудиции, но и об определенной цели: на примере биографии большого поэта показать, как необходима величайшая целеустремленность и воля к преодолению, казалось бы, неслыханных трудностей на пути к достижению намеченной цели.

В начале нашего века ургинский литератор и великолепный стилист Балданцэрин, знаток маньчжурского, китайского и монгольского языков, перевел с китайского на монгольский исторический роман писателя Ши Най-аня “Шуй ху чжуань” (“Речные заводы”), официально запрещенный специальным императорским эдиктом в марте 1799 года. Невзирая на строгий закон, грозивший карой за распространение этого эпического сказания о великом крестьянском восстании против династии Сунов, написанного около шестисот лет тому назад, прекрасный перевод Балданцэрина разошелся в десятках рукописных списков накануне событий 1911 года, за которыми последовало изгнание из Урги маньчжурского императорского наместника Сандо и провозглашение независимости Северной Монголии от Дайцинов, как назывались тогда Китайская империя.

Еще в первые годы Народной революции, 50-летие которой мы отмечаем в этом году, классически образованный монгол читал на родном языке “Шицзин” (по-монгольски “Шулэглэлт Ном”) – “Книгу песен” древнего Китая, замечательный

¹⁰⁷ К о л о ф о н – факсимиле писца в конце старинной рукописной книги.

памятник не только китайского, но и мировой поэзии, романы “Троецарствие” Ло Гуань-чжуна, “Путешествие на запад” У Чэн-эня (известен у нас в нескольких переводах и переложен также на калмыцкую письменность, созданную ученым Зая-Пандита, западным монголом- ойратом) , “Сон в красном тереме” Цао Сюэ-циня, “Речные заводы”, “детективный”, как сказали бы сегодня, роман о мудром Ши-мерген-нойоне, чудесные новеллы Ляо Чжая, собрание “Цзинь гу цигуань”-“Удивительных историй древности и наших дней” – и сотни других романов и повестей.

Одной из особенностей старой монгольской литературы было строгое требование ясности и изящества стиля. Каждый монгол, получавший классическое образование, учился ценить в литературном произведении высокое мастерство языка писателя и переводчика.

Эту особенность отмечали все европейские монголоеды, по-настоящему владевшие монгольским литературным языком. “Монгольскую литературу,- писал известный советский ученый-монголовед академик С.А.Козин,- характеризует склонность и способность трактовать в жанре изящной словесности самые “прозаические” темы: и политические, и научные, и чисто официальные в нашем понимании. Нет монгольской летописи, которая не стремилась бы, наряду с хронологическим изложением событий, включить в себя наибольшее число художественных элентов и приобрести общую художественно-литературную композицию. Нет императорского эдикта или грамоты, которым бы не была придана форма изящно обработанной пьесы. Обширный цикл официальных церемонии, вроде, например, церемонии “открытия печати” , в своем словесном выражении перерастает в столь же обширный жанр лирических од и похвал. Изложение истории письменности и отделов грамматики перемежается художественно отделанными стихотворными лирическими отступлениями. Сборники... законов и кодификаций... нередко отделаны как шедевры изящной словесности”.¹⁰⁸

Этими же особенностями отличался и язык переводов художественной литературы, ибо по старой традиции за перевод мог браться только человек, знающий во всех тонкостях и литературный язык оригинала и монгольский литературный язык.

Светская художественная литература распространялась в рукописных списках, и посредственный переводчик в лучшем случае мог бы решиться только на устный пересказ понравившегося произведения в узком кругу знакомых ему слушателей, пополняя тем самым своеобразный и широко распространенный некогда в Монголии жанр “бэнсэний улигер” (от китайского “беньцза”-“книжка”) – пересказ ритмической прозой, перемежающейся стихами, китайских романов, исполняемый специальными певцами “бэнсэний улигерчи” под аккомпанемент смычкового инструмента “хучир”.

¹⁰⁸ С.А.Козин. Джангарида. Героическая поэма калмыков. М.- Л., Гослитиздат, 1940, с. 26-27.

Певцы, как правило, вносили в этот пересказ элементы монгольского героического эпоса.

Своеобразная система обучения монгольской письменности и классическим языкам старой Монголии по древней традиции делила обучавшихся на огромное большинство только читающих, которые никогда не брали в руки кисти, служившей орудием письма, и была поэтому свободна от обязательной службы в удельных канцеляриях, и на пишущих, учившихся искусству владения кистью, технике письма.

Страна делилась на аймаки и хошуны, и в каждом хошуне были широко известны свои, местные стилисты переводчики, к услугам которых обращались для пополнения своих библиотек книголюбы. Хорошие переводы славились далеко за пределами хошунов и аймаков, где они были выполнены, и очень часто переводы, сделанные в Южной Монголии, можно было видеть в библиотеках книголюбов Северной Монголии, и наоборот.

Большое внимание уделялось и вопросам перевода. Существовали две школы переводов, одна – светской художественной литературы с классического китайского и маньчжурского языков. Представители этой школы, мастера стиля, владевшие маньчжурским, грамматически очень близким к монгольскому и классическому китайскому языкам, обучали своих учеников, делая стилистический разбор текста своеобразным методом, - они читали монгольский литературный текст нараспев по-маньчжурски и, наоборот, маньчжурский текст по-монгольски. При таком обучении искусству ритмической прозы чтение одного и того же текста на другом языке помогало обучающемуся разобраться, где допущена неточность, вызвавшая нарушение ритма, и выяснить смысловые нюансы. Наставник всегда имел при этом синонимические словари, пользоваться которыми обучался будущий стилист и переводчик.

Другая школа – перевода тибетского книжного текста. Если представители первой школы максимум внимания уделяли изяществу литературного языка, на который делался перевод, в данном случае – монгольского языка, то представители второй, оцепевшей, застывшей, ригидной школы главную свою задачу видели в том, чтобы ни одно слово канонического тибетского текста не было утеряно в переводе.

Большинство переводов философской, художественной, научной и буддийской литературы с тибетского издавалось ксилографическим способом; в помощь переводчикам и изучающим тибетский книжный язык были разработаны специальные словари, которые ходили в рукописных списках, а некоторые издавались ксилографической печатью в монастырских школах Монголии. Для старой Монголии тибетский книжный язык был одним из классических, и учение переводчики с тибетского считали нужным во всем руководствоваться его нормами. Отсюда буквализм в языке переводов этой школы. Ее представители старались максимально

приблизиться к тибетскому письменному языку, поэтому их язык отличался многими особенностями, объяснимыми только исходя из тибетского языка (в двуязычных тибето-монгольских словарях, изданных в помощь переводчикам, вся терминология и фразеология была унифицирована). Этот язык имел в монгольском специальное название- “судур-ун келен”, “язык сутр”. В свою очередь, он подразделялся на книжный язык сутр, строго регламентированный специальными словарями и канонизированными в ксилографических изданиях текстами, и устный язык сутр, на котором по традиций, шедшей от поколения к поколению, ученые наставники преподавали устный перевод тибетских текстов. В некоторых случаях устные версии совершенствовавшиеся от одного поколения к другому, были точнее и изящнее зафиксированных книжных форм языка сутр, но, поскольку главное внимание при переводе сутр уделялось тибетскому классическому языку, с которого делался максимально возможный буквальный перевод на монгольский, стиль языка переводов этой школы сутрантиков резко отличался от легкого и изящного языка светской школы переводчиков.

Имея широкие возможности для печатания книг в монастырских типографиях и специальных ксилографических печатнях Пекина и других мест, представители второй школы также занимались вопросами теории перевода с тибетского и санскрита. Широко известный терминологический словарь “Источник мудрецов”, созданный большой группой монгольских ученых-тибетологов в 1741-1742 годах, содержит, например, специальный раздел, посвященный вопросам перевода прозы и стихов на монгольский язык.

Своеобразие языка переводов с тибетского, закрепленное школой, традицией, наконец, тысячами переводов, почти не изучено монголоведами. Но оно может быть использовано и в наши дни. Об этом, в частности, свидетельствует любопытный перевод с бенгали гимна “Мать Индия”, сделанный советским тибетологом Тубянским, учеником академиков Ольденбурга и Щербатского, и знатоком монгольской переводной литературы Навандо. Торжественность этого гимна (он опубликован в 1934 году в журнале “Шинэ толи”) хорошо передана в монгольском переводе этим “языком сутр”. Только обращение “Ты” или “Вы”. Я предложил оставить “Ты” под влиянием русско-европейской литературы, не осознав, что в монгольском обращение к матери на “Ты”, хоть и с большой буквы, звучит оскорбительно.

Русский язык в старой Монголии был почти неизвестен, и те немногие монголы, которые владели разговорным языком, не знали русской грамоты, для них русская литература была за семью замками. Первые переводы с русского на монгольский были сделаны забайкальскими бурятами, владевшими письменным языком сутр “судур-ун келен” , то есть языком, которым сделаны все переводы с тибетского. И первым русским писателем , с отдельными произведениями которого читатели познакомились, был Лев Николаевич Толстой. В степи, у стариков книголюбов, и сейчас можно увидеть ставшие ныне библиографической редкостью небольшие книжечки Льва Толстого –

“Ассирийский царь Ассархадон”, “Карма” и другие, изданные типографским способом в Санкт-Петербурге в типографии Академии наук. При недостатке средств и специального издательства на монгольском языке, тогдашние переводчики вынуждены были выбирать произведения небольшие по объему и считаться со вкусами читателей, тяготевавших к назидательной литературе, которую они привыкли читать на “языке сутр”. Этот “язык сутр” и был избран переводчиками для переводов из Льва Толстого.

В 1913 году известный бурятский монголовед и этнограф доктор Цыбен Жамцарано организовал в русской типографии в Урге (так тогда назывался Улан-Батор) выпуск газеты на монгольском языке, в которой печатал общеобразовательные статьи на основе русских источников, раскрывавшие монгольскому читателю новый и еще неизвестный ему мир народов России и Европы. В журнале “Шинэ толи”, основанном Жамцарано, уже со второго номера начал печататься в переводе с русского исторический роман французского историка и писателя Leon Cahun “Синее знамя”. Это был первый европейский роман, переведенный с русского и вызвавший у читателей живейший интерес к дотоле неизвестной литературе России и Европы. Ученый-переводчик имел под рукой русский адаптированный перевод Гранстрем; мастерски переведя его на монгольский, он выправил неточности и французского и русского текста в области жизни и быта монголов, которые бросались бы в глаза монгольскому читателю. В работе над переводом Жамцарано очень помогло общение с тогдашними монгольскими литераторами и филологами в Урге.

Язык светской монгольской литературы был почти неизвестен бурятам Забайкалья, в своем распоряжении они имели только переводную с тибетского на “языке сутр” литературу, издававшуюся бурятскими и монгольскими монастырями. Материалы Жамцарано показывают, как упорно он работал над преодолением бурятизмов и оборотов “языка сутр”, овладевая под руководством ургинских стилистов лексикой и фразеологией монгольского литературного языка. В этом ему помогали Балданцэрин, синолог и маньчжурист, переводчик “Речных заводов”; Цэрэндорджи, известный политический деятель, переводчик, синолог и маньчжурист, впоследствии премьер-министр Монгольской Народной Республики (скончался в 1927 году); Хандадоржи, министр иностранных дел Монголии после ее отделения от юаньшикайевского Китая, прекрасный знаток маньчжурского языка и весьма начитанный человек, о котором в свое время с большой теплотой отзывался академик Б.Я.Владимирцов как о весьма просвещенном и прогрессивном деятеле Монголии; Дава – стилист и знаток переводной маньчжурской, китайской и тибетской литератур, в первые годы народной власти один из посланников МНР в Советском Союзе, и другие монгольские литераторы, переводчики и филологи – Хайсан, выдающийся синолог и автор прекрасного китайско-монгольского словаря, Данда, впоследствии член Монгольской академии литературы и переводчик с китайского на монгольский полного текста династической истории монголов “Юань Ши”, и другие знатоки языка.

Первая мировая война и события, вызванные ею, не позволили тогда издателю прогрессивного журнала “Шинэ Толи” закончить печатание в нем романа “Синее знамя”. И только в 1923 году Монгольская академия литературы¹⁰⁹, основанная в 1921 году Жамцарано и наставником Сухэ-Батора Джамьян-сайтом, издала полностью этот роман, имевший огромный успех среди читателей. Первое издание книги быстро сделано и немало рукописных списков этой полюбившейся читателям книги.

Единственная типография плоской и высокой печати в те годы была загружена печатанием ведомственных материалов, периодики и учебных пособий. Не было еще и переводчиков художественной литературы с русского в европейские языки. Пишущий эти строки пытался примерно с 1926 года.

Переводить с русского Чехова, М.Горького, Джона Рида (“Десять дней, которые потрясли мир”), Неверова (“Ташкент-город хлебный”). Стилисты тогдашней Монгольской академии литературы, читая черновики моих переводов, помогали мне своими советами и замечаниями. И, следая за тем, как они воспринимали в моем переводе смысл текста, как вносили те или иные поправки, я чувствовал, что от пиномания текста на языке мне еще далеко. Некоторые вещи, например “Песню о Буревестнике” Максима Горького, мне приходилось переделывать десятки раз, и эта черновая работа очень и очень пригодилась мне, когда я начал впоследствии, в 1929 году, работать над редактированием первых переводов художественной литературы с русского.

¹⁰⁹ Кстати, поводом к основанию этого первого научного учреждения новой Монголии послужило письмо неперменного секретаря Академии наук СССР выдающегося советского ориенталиста академика С.Ф.Ольденбурга доктору Жамцарано, в котором советский ученый посоветовал создать в Народной Монголии научное учреждение типа Академии наук СССР. Письмо это было переведено Жамцарано на монгольский и представлено премьер-министру Цэрэндорджи, который горячо поддержал предложение и посоветовал Жамцарано написать подробный доклад об организационной структуре и уставе нового учреждения, взяв за основу устав советской “академи навуг”, как Жамцарано, не найдя точного монгольского эквивалента, протранскрибировал название высшего научного учреждения СССР. В тогдашней Урге лишь человек пять знало русский литературный язык, но ни один из них не был синологом, поэтому никто не смог объяснить, как этот термин переводится на китайский. Ознакомившись с представленным докладом, Цэрэндорджи решил, что “академи навуг” должно соответствовать “кэ сюэ юань” (“академия наук” по-китайски), наличие же в стране только филологов-монголистов, маньчжуристов, тибетологов, японоведов и санскритологов – на первых порах достаточно лишь для научного учреждения типа “вэнь сюэ юань” – “академия литературы” по-китайски, чему соответствует монгольский термин “судур бичиг-ун курийеленг”. Сейчас мы знаем, что китайский эквивалент соответствует русскому термину “академия литературы”. Жамцарано же, не будучи синологом, не знал точного значения термина “судур бичиг-ун курийеленг” и перевел его на русский сперва как “Книжная палата”, а позже как “Ученый комитет”. Пример с этим термином говорит о трудностях, стоявших на пути первых переводчиков с русского на монгольский. Классически образованные монголы того времени знали восточные языки, имели в своем распоряжении прекрасные двуязычные словари, но европейские языки были им неизвестны. А переводчики с русского, не владея восточными языками, не могли найти монгольские эквиваленты нужных им термином и названий в китайских, маньчжурских, тибетских и санскритских словарях.

Мой друг Дашидоржийн Нацагдорж работал в это время над переводом отдельных стихотворений Пушкина - “Анчара” и других. Работал он и над переводом с немецкого “Золото жука” Эдгара По. Однако знания его в русском и немецком литературных языках были еще недостаточны, трудным казался ему и синтаксис этих языков. Поэтому часто на работе мы с ним сидели, я с подлинником, он со своим черновиком, и, слушая его перевод, я указывал все неточности, разъяснял смысл неправильно понятых им слов и выражений. Он переделывал каждое предложение, каждый стих, в котором были не поняты им места, и читал мне. Должен признаться, что тогда нам обоим не хватало знания монгольского и европейского стихосложения, поэтому в его переводах пушкинских стихов не переданы размер и рифма.

Постепенно организовался небольшой кружок энтузиастов перевода с русского-Ишидоржин, налаживавший издание учебников для школ Министерства народного образования; врач Гонгорджаб, учившийся в Ленинграде, сам немного поэт и почитатель пушкинской прозы, взявшийся за перевод “Капитанской дочки” Пушкина; Нацагдорж-старший-поэт, переводчик Пушкина, Эдгара По и отдельных новелл Ги де Мопассана; Нацагдорж-младший, учившийся в Германии и взявшийся по моей просьбе за перевод Матери Горького по изданному в Москве немецкому переводу; преподаватель физики Будаари, который переводил отдельные рассказы Сетон-Томпсона; армейские политработники Дашинима, увлекавшийся русской литературой (он неплохо перевел “Железный поток” А.Серафимовича); наконец, Э.Оюун, которая взялась за перевод “Робинзона Крузо” Даниэля Дефо по сокращенному русскому изданию Детгиза. Как филологу-монголисту, мне пришлось быть не только редактором всех этих первых переводов с русского на монгольский, но и издателем, так как в 1936 году я был назначен секретарем только что созданного в Улан-Баторе Государственного издательства. Системы оплаты литературных переводов у нас еще не было, первым гонораром, который я, как издатель, выплатил Э.Оюун за перевод “Робинзона Крузо”, были шестьдесят тугриков. Народный художник старой монгольской школы Шарав, работавший в типографии издательства, по моему заданию исполнил иллюстрации к переводу, сделал их самостоятельно, в духе старой монгольской живописи, и эта книжка была первым переводным изданием, иллюстрированным монгольским художником, давшим своеобразное понимание текста.

Много помогло нам московское издательство на иностранных языках, которое выпустило в свет на монгольском языке полный перевод “Декамерона” Боккаччо, частично изданный нами в Улан-Баторе. Перевод был мастерски сделан Жамцажано, мне даже пришлось выслушать протест лам из Улан-Баторского монастыря, жаловавшихся на то, что в переводе духовные звания католических аббатов, героев “Декамерона”, сознательно переведены соответствующими монгольскими, чтобы бросить тень на буддийское духовенство в Монголии.

Московское издательство выпустило тогда в переводе Жамцарано с русского “Пятнадцатилетнего капитана” Жюль Верна. Он же перевел и Новеллине Мазуччо с русского издания “Academia”. Переводы Жамцарано были классическими по изяществу языка, и первые наши переводчики учились на них мастерству владения стилем. На его переводах учились и тогдашние молодые писатели. Читая переводы Жамцарано, монгольский читатель чувствовал себя в стихии родного языка: ни одного предложения, в котором переводчик был бы скован синтаксисом чужого языка, рождающим при переводе не только тяжеловесные обороты, но и придающим тексту иной раз совсем другой смысл, другую интонацию, не предусмотренную переводчиком, ибо даже место слова в монгольской фразе играет синтаксическую роль и несет на себе смысловую нагрузку. В переводах этого ученого сказалось не только прекрасное знание русского дожественной прозы Ж.Бадра-младший и С.Хасбатор, С.Батра-старший (он перевел “Поднятую целину” Шолохова), переводчик многих советских поэтов М.Цэдэндорж, по работам которого читатели познакомились со многими произведениями Петруся Бровки, Расула Гамзатова, Зульфий, Эдуардаса Межелайтиса, Есенина, Маяковского, Симонова, Смелякова, Евтушенко, Р.Рождественского, Солоухина, и некоторые другие.

Благодаря переводам с русского монгольский читатель познакомился с литературами почти всех союзных и автономных республик необъятной Советской страны. Через русский переведено и немало произведений писателей других стран и народов. И если старая монгольская литература знала на своем языке произведения лишь писателей Востока, то теперь в переводах с русского только за последние четверть века монгольские читатели познакомились с литературами более ста народов Европы, Азии, Америки, Австралии и Африки. Они открыли нашему сегодняшнему читателю целый доселе ему неизвестный мир.

Очарованные видением нового, пусть даже через призму еще недостаточного знания русского литературного языка, молодые переводчики полны желанием поделиться с читателями эстетическим наслаждением и знаниями, которые им дала литература русского языка, раскрывшая им сокровища мировой литературы. И если этим молодым переводчикам порой недостает и эрудиции и опыта перевода с языка совершенно иного грамматического строя на язык, известный им чаще всего в объеме повседневной житейской речи, то мы надеемся, что недавно организованная при Союзе монгольских писателей секция переводчиков сумеет наладить работу с ними и поможет повысить их квалификацию.

Перед секцией переводчиков нашего Союза писателей стоит много важных проблем. От стихийного, случайного выбора произведений для перевода пора перейти к целеустремленному отбору, заботясь одновременно и о том, чтобы переводчики овладевали богатством своего прекрасного литературного языка, отточенного великими писателями и переводчиками прошлого, мастерами слова, неустанно черпавшими из

живой речи родного народа. Санскритская поэтика была хорошо известна многим выдающимся поэтам и писателям прошлого. Санскрит, классический язык старой Монголии, равный по своему значению классическому греческому языку для народов Европы, изучался еще в нашем веке представителями старшего поколения литераторов, и многие талантливые сказители нашего героического эпоса владели знанием основ санскритской поэтики- аламкара или чимэлгэн, как переводился на монгольский язык этот индийский термин. Знание основ поэтики передавалось по традиции из уста в уста. Академик Б.Я.Владимирцов, вдумчивый исследователь монгольского фольклора, отметил в своем предисловии к переводу монголо-ойратского героического эпоса, что санскритское название поэтики “аламкара” – значит украшение, как и монгольский термин “чимэлгэн” у певцов – исполнителей монгольских былин.¹¹⁰

Сегодняшним переводчикам поэтических произведений с русского на монгольский, так же как и самим монгольским поэтам, настоятельно необходимо овладеть и классической монгольской теорией поэтики, которую изучали их предшественники, и европейской поэтикой, теорией классического европейского стихосложения. И если до сих пор почти все стихотворные переводы с русского были только пересказом содержания, то уже сейчас на повестке дня вопрос о повышении мастерства переводчика, о переводе не только содержания подлинника, но и метрики стиха. Чеканным хореем звучат монгольские былины,-значит, можно передать в переводе и хореический размер пушкинских стихов. Чередованием долгих и коротких гласных часто пользовались поэты прошлых веков,- значит, можно передать в монгольском переводе и метрический стих Европейской поэзии. Еще в XIII веке, как об этом свидетельствует “Сокровенное сказание”, один из древних памятников монгольской литературы, знала монгольская поэзия и конечные рифмы русского и европейского стихосложения.

Эти и многие другие проблемы стоят сегодня перед поэтами и переводчиками с русского, обогащающими своими переводами монгольскую литературу. И мы надеемся, что секция художественного перевода Союза писателей займется ими. Они уже стучатся в дверь. Одно то, что почти семьдесят процентов художественной литературы, выходящей ныне в Монголии, составляют переводы с русского, обязывает монгольских переводчиков ко многому.

БИБЛИОГРАФИЯ

Dag-yig mkhas-pa'I 'byun-gnas, Merged garqu-yin oрон. Тибетско-монгольский терминологический словарь “Источник мудрецов”. Ксилографическое издание 1741-1742 гг. Переиздан Монгольской академией литературы, Улан-Батор, 1925. Резные

¹¹⁰ См. Б.Владимирцов. Монголо-ойратский героический эпос. Петроград – Москва, МСМХХІІІ, с.36.

доски издания, с которых печатался словарь, хранятся в Государственной публичной библиотеке в Улан-Баторе.

Два раздела словаря с переводом на русский язык изданы Институтом общественных наук Бурятского филиала Сибирского отделения АН СССР в Улан-Удэ. Русские переводчики ошибочно приписали ксилографическое издание словаря бурятскому Агинскому дацану, где переписчиками были изготовлены листы рукописи, вырезанной на дереве в Улан-Баторе специально приглашенным из восточного Кентейского аймака гравером Дадинов. Переводчики тибетской части словаря, правильно переводя ее на русский, допустили ряд неточностей в передаче соответствующих монгольских эквивалентов. Специальный раздел этого словаря и посвящен вопросам перевода с тибетского на монгольский.

Ligeti L. Catalogue du Kanjur Mongol imprime. Budapest, 1942. Колофоны монгольских переводчиков “Ганджура”, собранные в этом каталоге, дают много интересного для истории переводов с тибетского.

Heissig Walter⁶ Die Pekinger Lamaistischen Blockdrucke in Mongolischen Sprache⁶ Wiesbaden, 1954

Rintchen B. Catalogue du Kanjur Mongol Imprime. New Delhi, 1964

Rintchen B. Histoire de la traduction oirato-mongole. “Babel”, vol. XV, 1969, No 1. Avignon, France, p.15-16

Ринчен Б. Ойратские переводы с китайского. Rocznik Orientalistyczny, XXX, 1. Warszawa, 1966, s.59-73

Ринчен Б. Горькийн зохиолоос анх орчуулсан минь (Как я впервые переводил Горького). Улан-Батор, газ. “Утга зохиол урлаг”, (“Литература и искусство”), №13, 13 марта 1968

Ринчен Б. Шүлэг орчуулах эрдэм (Искусство перевода стихов). “Утга зохиол урлаг”, Улан-Батор, №6, 4 февраля 1966

Ринчен Б. Зохиол ч биш, орчуулга ч биш. Парисын “Дар эхийн” сум үзээд төрсөн сэтгэгдэл. (“Перевод” или “соавторство”? Мысли по прочтении “Собора парижской богини Тары”). Рецензия на монгольский перевод “Собора Парижской богородицы” В.Гюго “Утга зохиол урлаг” Улан-Батор, №8, 19 февраля 1965

Ринчен Б. Орчуулгын чанарыг дээшлүүлэх тухай (О повышении качества переводов на монгольский). Сб. “Монгол хэл бичгийг сайжруулах бодолгын бичиг”. Улан-Батор, 1932, с. 1-47

Ринчен Б. Стабильные учебники, их переводчики и редакторы. Газ. “Унэн” (русск. Изд.), №222, 20 сентября 1952

Ринчен Б. За грамотный и общедоступный язык научно-популярных брошюр. Рец. Газ. “Унэн” (русск. Изд.), №12, 15 января 1953

Ринчен Б. За членораздельный монгольский язык переводных учебников. Газ. “Унэн” (русск. Изд.), №13, 16 января 1948

Бадра Ж. Орчуулгын хэл найруулгыг сайжруулах асуудалд (К вопросу об улучшении языка переводов). “Утга зохиол урлаг”, №5, 30 января 1970

Нэр томъёоны орчуулга¹¹¹

Д.Дашдаваа, Э.Равдан

Эрдэм шинжилгээний болон шинжлэх ухаан-техникийн сэдвийг орчуулах үед нэр томъёоны асуудал гарч ирдэг. Нэр томъёо хам сэдвээсээ болж янз бүрийн ухагдахууны нэр болж шинжлэх ухаан, техникийн салбарт өргөн хэрэглэгддэг.

Нэр томъёо бас бусад үг адил хааяа салаа утгатай байдгийг дээр өгүүлсэн билээ. Тийм нэр томъёо тухайн эх бичигт ямар утгаараа орсныг ухаарч орчуулахдаа цаад тэмдэглэж буй ухагдахууныг сайтар мэдэх, мөн чанарыг ухаарах нь чухал. Тэгж л гэмээж нь орчуулга зөв болно.

Шинжлэх ухаан болон шинжлэх ухаан-техникийн холбогдолтой сэдвүүдийг орчуулахдаа голдуу цаад орчуулж байгаа хэлэнд бэлэн байгаа нэр томъёог давын өмнө ашигладаг.

Шинжлэх ухааны зарим нэр томъёонд орчуулж буй хэлэнд нь дүйх нэр томъёо байхгүй, эсвэл, даруй зохион оноож боломгүй бол орчуулагч л уг асуудлыг шийдэх болдог бөгөөд түүний хэлбичгийн боловсрол, үгийн язгуурын холбоог аль хэр мэдэх, хам сэдвээр нь нэр томъёоны бололцоот утгыг олж таних чадвар чухал үүрэгтэй.

Ямар нэг ухагдахууныг тэмдэглэсэн үг өөр өөр хэлэнд өнгө аясаараа тохирохгүй нэг хэлнээ нэр томъёо болж нөгөө хэлнээ янз бүрийн утгаар тэр ч байтугай яруу найрагт ч ордог байж болдог. Энэ талаах В.Шекспирийн сонетуудыг орос хэлэнд орчуулсан зөвлөлтийн нэрт яруу найрагч С.Маршакийн «центр» гэдэг үгийн талаархи дүгнэлт сонирхолтой юм.

Орчуулагч үгийн өнгө, аясыг мэдэрч байх ёстой. Шекспирийн 146-р сонет англи эх дээрээ «Моя душа-центр этой греховой земли» (Сэтгэл минь-энэ нүгэлт дэлхийн төв юм) гэж эхэлдэг. Англид «центр» гэдэг үг ромын байлдан дагуулалтын үе, Цезарийн үеэс л шахуу ярианд хэрэглэгдэх болсон. Манайд (орос хэлэн,-д орч) энэ үг ярианд сайн ороогүй, хүйтэвтэр, нэр томъёоны аястай. Шекспирийн сонатын энэ мөрийг орчуулахдаа би «центр» гэдэг үгийг орхиж өөр үг хайхад хүрсэн. Эцэст нь дээрх мөрийг «Моя душа-ядро земли греховой» (Үгч. Сэтгэл минь-нүгэлт хорвоогийн цөм билээ) гэж орчуулсан гэжээ /Ю.А.Бельчиков. Лексическая стилистика, М., 1977/.

¹¹¹ Д.Дашдаваа, Э.Равдан “Нэр томъёоны тухай”, УБ, 1980 /53-62 тал/

Нэр томьёог орчуулахдаа цаад гадаад хэлний нэр томьёоны утга санаанд тохирох үгийг эх хэлнээсээ оноож гаргах уу, гадаад үг зээлдэх үү гэдгийг зөв шийдэх ёстой.

Гадаад нэр томьёог орчуулганд бид нэлээд ашигладаг. Гэхдээ а) хэлний үгсийн санд баттай орж эх хэлний үгнээс өөрцгүй ойлгомжтой болсон үгс, трактор, комбайн, автобааз, автобус, автомат, агрегат, агроном, адмирал, академи(я), акт, альбом, анкет, ансамбль, ассистент, аспирант, атом, атташе гэх мэт.

Нөгөөтэйгүүр зарим гадаад нэр томьёо монгол хэлэнд ойролцоо утгатай нэр томьёотой авч, цаад ухагдахууныхаа утгыг нарийвчлан гаргах нь дээр буюу эсвэл монголоор олон үгээр буудаг зэргээс гадаад үгээр нь буулгадаг: аэродром (нисэх онгоцны буух нисэх газар) вокзал (төмөр замын буудал) гэдэг тээврийн нэр томьёог бид голдуу аэродром (онгоцны буудал) вокзал гэж хэлдэг. Монгол нэр нь бичигт хэт нүсэрдэх талтай олон үгээр буужээ. Харин эх хэлэнд бэлэн үг, нэр томьёо байгаад гадаад нэр томьёо нь төдийлөн нийтэд ойлгомжгүй бол гадаад үг хэрэглэх шаардлагагүй нь мэдээж. Эсвэл нарийн мэргэжлийн цөөн хүмүүст л ойлгомжтой, нийтэд ойлгомжгүй бол мөн нэгэн адил анхаарвал зохино.

Орчуулганд гадаад нэр томьёо хэрэглэх үү, монголоор нь авах уу гэдэг нь уг сэдвийн найруулгатай холбоотой. Цөөн мэргэжилтэнд зориулсан эрдэм-шинжилгээний зохиолд гадаад нэр, нийтэд зориулж байгаа үедээ (шинжлэх ухааны хялбаршуулсан ном зохиол, ярианд) монгол нэр голдуу хэрэглэдэг.

Нэр томьёо болгоныг орчуулах гэж дайраад монгол хэлээ олон улсын чанартай нэр томьёогоор баяжуулахгүй, гаднаас үг оруулахгүй гэж эх хэлээ тойруулж хана хэрэм босгох шаардлагагүй юм.

«Аливаа үндэстэн бусдаас суралцаж болох бөгөөд тэгэх ч ёстой» гэж К.Маркс «Капитал» зохиолдоо сургаж байсан. Шинжлэх ухаан техникийн ололтоос харилцан суралцаж, олон улсын чанартай нэр томьёо нийтийн хүртээл болох зүй ёсны хэрэг. Гэтэл гадаадын зарим үгийг (нэр томьёог) дүйх монгол үг, хэллэг байхгүйбол заавал ч үгүй монголчлох гэж хэт олон үгээр агуулгыг нь тайлбарлан орчуулах явдал байна. «Компютер», «трамвай» гэсэн үгийг «тооцоолон бодох электрон машин», «гудамжнаа явах цахилгаан галт тэрэг» гэж 4-5 үгээр орчуулсан байдлыг эрдэмтэн С.Галсан буруушааж «... Компютер» гэдгийг дэлхий дахинаа мэддэг үг болохоор 30 жил, 50 жилийн дараа манай хойд үе энэ ганц үгийг яах гэж ийм олон үгээр нуршуулан «орчуулбаа» гэж харамсах юм биш байгаа?¹¹² » гэж бичсэн нь бодууштай л зүйл.

Нэр томьёо мэргэжлийн үг хэллэг шинжлэх ухаан техник, нийгэм улс төрийн сэдвүүдийг орчуулахад багагүй үүрэг гүйцэтгэдэг. Нэр томьёог буруу орчуулснаас эх зохиолын утгыг сүрхий гажуудуулахад хүрдэг. Нэр томьёог зөв ойлгож, зөв орчуулахад

¹¹² С.Галсан. Бүх нийтийн орос хэлний боловсрол. УБ, 1977, стр 101

мэргэжлийн бус үг хэллэгээс нэр томьёог ялгаж өгдөг утгазүйн онцлогуудыг мэдэх хэрэгтэй.

Үүнд:

1. хам сэдэвтэй өвөрмөц харилцан үйлчилгээтэй;
2. дотоод хэлбэр онцгой үүрэгтэй,
3. олон улсын чанартай нэр томьёо ихэд дэлгэрсэн байдаг эдгээр болно.

1. Нэр томьёо хам сэдвийн харилцан үйлчлэлцэх онцлогоос

Нэр томьёо тодорхой ухагдахуунтай холбоотой, ямагт ганц утгатай байхыг эрмэлздэг. Нэлээд нэр томьёо хам сэдвээс үл хамаарах бөгөөд гагцхүү тэднийг үгийн сангийн хувьд дүйх үгээр нь орчуулж болно.

Жишээ нь ямар ч хам сэдэвт орос хэлний кислород, водород гэдэг нэр томьёо хүчилтөрөгч, устөрөгч гэж буух бөгөөд кислородное голодание (хүчилтөрөгчийн дутагдал), водородная бомба (устөрөгчийн бөмбөг) гэж нийлэмжид орсон ч ялгаагүй.

Өөр нэг эдийн засгийн нэр томьёо авч үзье.

Продукция-бүтээгдэхүүн, валовая продукция-нийт бүтээгдэхүүн, произведённая продукция-үйлдвэрлэгдсэн бүтээгдэхүүн, промышленная продукция-үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүн, реализованная продукция-борлуулсан бүтээгдэхүүн, сельскохозяйственная продукция-хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн, товарная продукция-таваарын бүтээгдэхүүн гэх мэт ямар ч хам сэдэвт дандаа бүтээгдэхүүн гэж орчуулагддаг.

Гэхдээ энэ нь нэр томьёо хам сэдэвт огт хамаагүй гэсэн үг бишээ.

Нэр томьёо нэг бус хэд хэдэн утгатай хааяа байна, уг нэр томьёо чухам ямар утгаараа орсныг хам сэдвээс нь л бид мэддэг. Хэд хэдэн янзаар орчуулагддаг нэр томьёо ч бий. Жишээ нь: «государство» гэдэг улс төрийн нэр томьёог монгол хэлнээ «төр», «улс» гэж хоёр янз орчуулна. «Государство и право» гэдэг сурах бичгийн нэрийг бид «Төр эрх» гэж, В.И Ленин «Государство и революция» гэдэг зохиолын нэрийг «Төр ба хувьсгал» гэж орчуулсан. Государственный университет, государственный банк гэсэн нийлэмж үгийг «улсын их сургууль», «улсын банк» (төрийн банк гэхгүй) гэж орчуулдаг. Маоистское руководство Китая все Хятадын эрх баригчид **улсуудын** более нагнетает атмосферу недоверия и **хооронд** үл итгэх, дайсагнах уур вражды между **государствами.** амьсгалыг дэвэргэж байна.

Дээрх өгүүлбэрт «государство»-г бид «улс» гэдгээр нь орчуулав.

б) Орчуулганд нэр томьёоны «дотоод хэлбэрийн» гүйцэтгэх үүрэг.

Нэг үгээр бүтсэн нэр томьёог өөр хэлнээс орчуулахад бидэнд нэр томьёоны болон хоёр хэлний толь бичиг тусална.

Тэмдэгдэж буй ухагдахуун нь ижил, салаа утгагүй утгазүйн найруулгын өнгө адил дүйх үг өөр өөр хэлэнд байж нэр томьёоны утгаар хэрэглэгдэж байвал орчуулганд тэр л үгээр нь бид орчуулна. Харин үүсмэл нэр томьёог бүдүүвчээр нь задлан уг үгийн язгуурыг голлон шинжилж ямар хэлний гаралтай язгуур байна, уг язгуурт ямар утгатай дагавар нэмэгдэж уг нэр үүссэнийг сайтар тунгаавал зохино.

Ихэнх нэр томьёоны «дотоод хэлбэр» буюу агуулга нь мэдэгдэж байх бөгөөд дүйх монгол нэр томьёотойгоо бүтцээрээ тохирч байдаг.

Ганц үгээр илэрсэн зарим нэр томьёоны « дотоод хэлбэр » тодорхой байвч агуулганд дүйх хувилбарыг сонгож олоход амаргүй байх тохиолдолд бий.

«Land slide» гэдэг англи нэр томьёо газар доош суух, нуралт, гулгалт, тасрах гэх мэт утгатай. Гэтэл улс төрийн сэдэвт in the General Election of July 1945 their was a labour land slide гэдэг үгийг дээрх утгаар нь «дотоод хэлбэр» -ийг барьж орчуулбал алдаа мадаг гарна.

«Лейбористуудын уналт» (сүйрэл)

Гэтэл уг сэдэвт лейбористуудын уналт бус харин ч олонхийн санлаар лейборист нам сонгуульд давамгайлан ялсныг хэлж байна.

Харин нийлэмж үгээр бүтсэн нэр томьёоны хувьд бол «дотоод хэлбэр» тодорхой байх нь орчуулахад их дөхөм үзүүлэх бөгөөд нийлэмж үгийн гишүүдийн утгыг л мэдэх нь чухаг. Жишээ нь: временное правительство-түр засгийн газар, вооруженное восстание-зэвсэгт бослого, умственный труд- оюуны хөдөлмөр, финансовые ресурсы-санхүүгийн нөөц, козий пух-ямааны ноолуур, оборот переменного капитала-хувьсах капиталын эргэлт, относительная истина-харьцангуй үнэн, критерий истины-үнэний шалгуур, гигиена женщины-эмэгтэйчүүдийн эрүүл ахуй, инфекционное заболевание-халдварт өвчин (заразная болезнь), жаропонижающее средство-халууны эм (халуун дарах эм), народный суд-ардын шүүх, примерный устав-үлгэрчилсэн дүрэм, принудительное лечение-албадах эмчилгээ, прокурорский надзор-прокурорын хяналт, холодная война (Cold war)-хүйтэн дайн, эксплуатационный инженер-ашиглалтын инженер, зернодробилка-үр бутлагч, противотанковая артиллерия-танк эсэргүүцэх их буу гэх мэт.

Гэхдээ тэр болгон үгчлээд байж болохгүй, монгол хэлнийхээ зүй тогтол, хэм хэмжээг харгалзан үзэх ёстой.

Оросын язык и литература гэсэн хэллэгийг бид «хэл зохиол» гэсэн хоршоо үгээр орчуулдаг. Уг нь үгчлэн буулгавал хэл ба утга зохиол гэсэн санаа. Энд бид үгчлэхгүйгээр цаад ухагдахуунаа бүрэн гаргасан үгээр басхүү монгол хэл зүй, монгол хэлний найруулга зүйн үүднээс яаж хэлбэл монгол хэлний ёсонд илүү нийцтэй эвтэй болохыг бодолцжээ¹¹³.

Үгчлэн орчуулахдаа санаа нь ерөнхийдөө буувч цаанаа нэгэнт утга ижил, хэдийн тогтсон, хэллэгтэй нэр томьёо нэлээд бий. Жишээ нь: «слизистый камень» гэдгийг бид үгчлэн «шүлсний чулуу» гэж болох авч монгол хэлэнд эртнээс нааш үүнийг «шүлсний гиваан» (лимонит) гэж нэрлэсээр ирсэн. Монголчуудад «хүнд нэг ухаан, үхэрт нэг гиваан» гэсэн зүйр үг ч байдаг. Гиваан гэж шаргалдуу өнгийн шороо, чулуу, хааяа бас үхэр, зааны гэдэснээс гардаг бөгөөд түүнийг эмнэлэгт хэрэглэж байжээ.

Зарим нэр томьёоны дотоод хэлбэр тодорхой, илт орчуулахад түвэггүй мэт болж ирээд үнэн хэрэгтээ хэцүү байх нь цөөнгүй. Жишээ нь: эдийн засгийн нэр томьёо dollar

¹¹³Б.Ринчен. Монгол бичгийн хэлний зүй. Дөтгөөр дэвтэр. УБ., 1967, 3-р тал

export (англиар) үг үгээр нь хөөж орчуулбал долларын экспорт (экспорт долларов) гэж байгаа мэт. Гэвч тийм биш юм. Харин бүр эсрэг утгатай шахуу үг аж Dollar export гэдэг нь Англид доллар гаднаас орохыг нэмэгдүүлэх зорилгоор долларын бүсийн орнуудад бараа таваар гаргахыг хэлдэг байна.

Энэ нь долларыг гадаадад гаргах (экспорт) бус, харин ч гаднаас оруулж ирэх арга юм.

Иймээс энэ мэт нэр томьёоны «дотоод хэлбэр»-ийг үгчлэн буулгах замаар орчуулах тохиолдол гарвал их л болгоомжтой, цаад утга нь уг нэр томьёоны мөн чанарыг илтгэж бүрэн чадсан байна гэсний л үндсэн дээр нь энэ аргыг хэрэглэх хэрэгтэй.

Олон улсын шинж чанартай нэр томьёог бичиг зохиолд орчуулалгүй авч хэрэглэхдээ тухайн сэдвийн найруулгад хэр нийцэж байгаа, уг үг монгол хэлэнд хэр зэрэг их хэрэглэгддэг мэтийг бас анхаарч үзэх хэрэгтэй.

Гадаад хэлнээс зээлдсэн нэр томьёоны талаар дээр өгүүлсэн билээ. Зарим тохиолдолд олон улсын шинж чанартай нэр томьёо монгол нэр томьёотой тодорхой хугацаанд эн зэрэгцэн хэрэглэгдэж, эцэст нь аль нэг нь зонхилох болдог. Жишээ нь: Социализм-нийгэм журамт ёс. Коммунизм-эв хамт ёс; аптека-эмийн сан, аптека; стадион-цэнгэлдэх хүрээлэн, стадион; ясл-хүүхэд саатуулах газар, ясл гэх мэтээр зэрэгцэн хэрэглэгддэг. Одоо социализм, коммунизм гэж дандаа бичих болж (орчуулгын) монгол нэр томьёо нийгэм журамт ёс, эв хамт ёс гэдгийг бараг хэрэглэхээ больжээ. Харин дээрх бусад үгийн хувьд хоёр янз ярьж бичсээр байна.

Англи хэлний «compositor» гэдэг үг латин хэлний «componere» гэдэг үгнээс үүссэн бөгөөд «үсэг өрөгч» гэсэн утгатай аж. Гэтэл энэ үгтэй ижил дуудагддаг **композитор** гэдэг үг орос хэлэнд хөгжмийн зохиолч гэсэн санааг илтгэнэ. Энэ мэт гаднаас нь харахад ижил үг юм шиг, утгаараа эрс өөр үгийг олон улсын чанартай хуурмаг үг (псевдоинтернациональные слова) гэдэг. Тийм үгийг орчуулахад нилээд бэрхшээлтэй. Тийм ч учраас иймэрхүү үгийг орчуулгын онолд «орчуулагч нарын хуурамч нөхөд» (Ложные друзья переводчика) гэж нэрлэх ёс бий. Орос, англи зэрэг европ зүгийн хэлнүүдэд тийм үзэгдэл элбэг.

«Орчуулагчийн хуурамч нөхдийн» талаар профессор Р.А.Будагов «Человек и его язык» (хүн, хүний хэл) гэдэг номондоо найман янзын харьцаанд хувааж нэлээд тодорхой авч үзсэн. Одоо үед хэлэнд байх тийм үг хэллэгийг тусгайлан түүвэрлэж толь бичгүүдэд гаргаж байна.

Орчуулагчийн «хуурамч нөхдийн» заримаас орос, англи зэрэг хэлний хэрэглэгдэхүүн дээр хэдэн жишээ татъя. Доорхи үгсийг харахад хэлбэрээр ойр боловч агуулгаараа огт өөр.

Үүнд:

Актуальный (цаг үеийн чухал) actual

(действительный (үнэхээр бодит)

Аспирант aspirant (претендент-өрсөлдөгч)

Декада 10 хоног decade (арван жил) prospect

Проспект (өргөн гудамж) prospect (ирээдүй)

Идиома (орос монголоор хэлц үг,

Өвөрмөц хэллэг idiom испаниар ер нь л «хэл»

Галантний (оросоор гагцхүү найрсаг гэсэн утгатай байхад англиар gallant (салаал утгатай) зориг баатарлаг, гоё ганган, эелдэг найрсаг гэх мэт.

Оросоор фельетон (шог аястай зохиол) францаар feuilleton үргэлжлэн гарах романаас авч сонинд тавьсан хэсэг, философийн «идеализм» (орос монгол хэлэнд ижил) гэдэг нэр томьёо материализмд харш чиглэлийг хэлдэг. Харин англи зэрэг хэлэнд улс төрийн idealism гэдэг нэр томьёо «ариун зарчим, дээд эрмэлзэлд үйлчилэх» гэсэн өөр утгаар голдуу хэрэглэдэг байна.

Нэр томьёог дараахь аргуудаар ихэнх тохиолдолд орчуулдаг. Үүнд: 1. Үгсийн сангийн үүднээс таарч тохирох үг эх хэлнээсээ сонгон орчуулах, энэ нь хамгийн түгээмэл арга болно. Гэхдээ хэлбэр, бүтцээрээ орос нэр томьёотой дүйхгүй монгол нэр томьёогоор орчуулах тохиолдол олонтаа. Жишээ нь: телесное наказание-ташуурдах ял, рак-өмөн үү, игла морская-тэвнэ загас, министр без портфеля-төрийн сайд гэх мэт.

Хэлний дотоод бололцоонд түшиглэн шинэ нэр томьёо үүсгэхдээ уг зүйлийн агуулга, зориулалтыг нь бодолцдог. Жишээ нь: термос-«халуун сав», «градусник»-«халууны шил», телеграмма-цахилгаан, мясорубка-махны машин гэх мэт.

2) галигчлан буулгах

Атом, аппарат, материализм, автобус, рубль, конгресс, Кремль, стресс гэх мэт.

3) хуулбарлан (үгчлэн) орчуулах

Встречный план-угтвар төлөвлөгөө

Наука и жизнь-шинжлэх ухаан, амьдрал

Развитой социализм-хөгжингүй социализм

Формальная логика-формаль логик

Комплексный подход-иж бүрнээр хандах (иж бүрэн хандлага)

4) дүйх нэр томьёоны бүтцийг нэг хэсгийг үгчлэн орчуулж, нөгөө хэсгийг галигчлан буулгах:

Коммунистическая партия-коммунист нам

Абсолютный идеализм-үнэмлэхүй идеализм

Автономная республика-автономит бүгд найрамдах улс

Авторемонтный завод-авто засварын завод

Телевизионная передача-телевизийн нэвтрүүлэг гэх мэт.

5) үгсийн сангийн бололцоотой хоёр хувилбарын аль нэгийг сонгон авах:

Аптека-аптек, эмийн сан, ангина-ангин, бах:

Аборт-аборт, үр хөндөх, зулбаа

Философия-философи, гүн ухаан, автономия-автономи, өөрөөн засах

(Галигчлах тоймлон орчуулах арга хоёрын аль нэгийг сонгох: Уг ухагдахууныг тэмдэглэж буй нэр томьёо манай хэлнээ шинэ тутам үед галигчлан буулгаж хаалтан дотор утгыг тоймлон бичнэ. Пентагон-гэсэн үгийг пентагон ч гэдэг,

заримдаа АНУ-ын цэргийн яам, волонтаризм-волонтаризм) бодит зүй тогтлыг үгүйсгэгч субъектив идиалист чиглэл гэх мэт.

Нэр томъёог монгол хэлнээ үнэн зөв орчуулахын тулд дараахь гурван зүйлийг ямагт анхаарч байх хэрэгтэй. Үүнд:

а) нар томъёо хам сэдэвтэйгй харилцан шүтэлцээтэй байдаг онцлогийг мэдэх

б) нэр томъёо орчуулагддаг үндсэн аргыг сайтар судлан, шинжлэх ухааны тухайн салбарын монгол нэр томъёоны гүн бат мэдлэгтэй байх

в) монгол хэлнээ байгаа ойролцоо утгатай үг, хэллэг, нэр томъёоноос чадварлаг сонгож авах, шинээр нэр томъёо зохиож өгөхдөө хамгийн үр дүнтэй аргыг шилж сонгож чаддаг байх, эдгээр болно.

Нэг хэлнээ ижилдүү ухагдахууныг их нарийвчлан зааглаж, тэр болгон тусгай нэр өгсөн байхад нөгөө хэлнээ тэр болгоныг төдийлөн ангилдаггүй нэг л үгээр (нэр томъёогоор) хэлдэг тохиолдолд нэг хэлнээс нөгөөд орчуулахдаа нэг үгээр өөр өөр үг орчуулах (Жишээ нь: үүрэг гэдэг үгээр орос хэлний **обязанность, обязательство** долг, заримдаа **задача, нагрузка** гэснийг ч орчуулахад хүрдэг) эсвэл өөр өөр үгийг нэр үгээр (**метод, способ, приём** гэдэг нэр томъёо зарим утгаараа **арга** гэж **разум, дух** гэдэг философийн нэр томъёог ухаан санаа, оюун санаа гэж ижил орчуулдаг) буулгахад хүрдэг. Энэ нь нэр томъёоны орчуулгын бас нэгэн бэрхшээлтэй тал юм.

ОРЧУУЛГЫН БҮТЭЭЛЭЭС

Д.Нацагдорж

Хуучин хүү

Хөдөөгийн байдал шалдар булдар, цагийн байдал ороо бусгаа. Элстэй шанд, буттай цайдмыг дагаж, хааяа нэг хар гэрээс утаа суунаглана. Дөрвөн зүг цэв цэлийн уйтгартай, цагаан униар тунана. Зуны лүгхийм халуун эсгий гэрийг шарж, малчин хүний сэтгэлийг бухимдуулна. Айлын хаяагаар үхрийн баас үргэлжилжээ. Үүгээр түүгээр хэдэн тугал оодогнон давхина. Хөлд орохоос аваад, үс цайхыг хүртэл нэг голыг өгсөн уруудан нүүж, нэг худгийг эргэн тойрон нутагласаар, энэхүү ертөнцийг эцэслэнэ.

Гавж Жамбал хоймор сууж, бурхан ном хэмээн буруу зөв чалчих ба зайсан Намжил гаднаас ирж, хууль ёс хэмээн худал үнэн ярихыг сонссоор, өдөр сарыг улируулна. Тэртээ уулыг өнгөрвөл айлгүй хэмээн бодож, тэнгэрийн хаяанаас цааш газаргүй хэмээн сэтгэсээр, түмэн хэргээс хоцорч, дэлхийн боловсролоос гээгдэнэ. Өглөө бурханд залбирч, үдэш тэнгэрт мөргөсөөр нэг нас харанхуй мананы дотор барна.

Хуучин хүү хул морин дээрээ хөндлөн сууж, хатируулсаар хүрч ирэв. Цагаан даавуу алчуураар толгойгоо ороожээ. Ширэлдсэн хар гэзгийн сэрвийсэн хэдэн үс шанаа уруу нь унжина. Урагдаж навтарсан хар ханцуйг сугалдаргалж, хиртэж сайртсан бор тохой гаргажээ. Тавхийтэл мориноосоо буун, тасхийтэл жолоогоо сойгоод, тоосонд дарагдсан урд хормойгоороо наранд шарагдсан нүүрийнхээ хөлсийг арчиж, нусаа хүрхийтэл нийгээд, гэрт оров. “Балдангийнх эсгийгээ хийж байна. Цэндийнх хонио хужирлаж байна. Дамба морь эрэхээр явсан. Гомбо хангай ороод ирсэн.” гэх зэрэг хэв ерийн хэдэн үгийг ах зах хүмүүстээ сонин болгон ярьж, гавж гуай хэмээн доогуур харан, зайсан гуай хэмээн дорой дуугарсаар, зуухны хажууд сууна. Авгай хүүхдээс аяга тараг, хэсэг хусам олж идээд, тэндээс гарч, баян Балжирын унага татаж өгч, айраг олж уун, нэг үдийг өнгөрүүлнэ. Дэндэв тайжийнд хонь гаргаж өгч, гэдэс олж идэн, нэг үдшийг дуусгана. Хэдийгээр ухаан сэргэлэн боловч, зүүн хошууны захад хүрсэнгүй, баруун мөрний тэртээ гарсангүй, зөвхөн гурав, дөрвөн өртөө эргэн тойрон газрын дотор оршин суусан тул, юуг үзэж мэдэж, юуг сонсох ажээ.

Нас хэдийгээр залуу боловч, үгээгүй ядуу, өнчин балчир тул, нутаг сумын хэдэн айлд ээлжлэн зарагдсаар, олигтой аж амьдралын замыг нэгэнт алджээ. Өвлийн хүйтнийг адуу манаж өнгөрүүлэн, зуны халууныг хонь хариулж гэтэлгэх бөгөөд намар ичиж, хавар гарагч тарваганаас зовлонтойгоор он жилийг нөхцүүлнэ. Өтгөс, хуучид энэ хоёрын үгнээс бус үнэн юмгүй, өвөлжөө, зуслан, хаваржаа, намаржаа энэ дөрвөөс өөр явах газаргүй хэмээн санаж, хөмөрсөн тогооны доторхтой адил хөдөөгийн бүдүүлэг байдалд хүмүүжнэ. Юутай гомдолтой зэрлэг амьдрал, юутай хайрлалтай залуу нас, юунд шинэ ертөнцийг үзэхийг үл хүснэ? Хүмүүжил нь энэ гунихралтай байдлыг хуучин хүү өөрөө бас яахин мэднэ. Хуучны феодал ба лам нарын гайг мөн хэрхэн танина. Дэмий л байдалд автагдаж, зовлон нь жаргал, зэрлэг нь цэнгэл болоод, нэг аймаг улс

цөм хуучин хүүгийн адил нүдээ аньж, чихээ бөглөн, ертөнц гэгч чухам юу болохыг үзэлгүй, мэдэлгүй хөндий талд хоосоор хоцроход тулжээ.

Хайран хайран, хөөрхий хөөрхий.

Гэтэл хуучин хүүгийн нэг нөхөр нь хувьсгалын бууг тавьсан өдрөөс эхлэн, хөмөрсөн тогооны дотор гэрэл тусч, нэгэн аймаг улс сэрэв. Тэнгэрийн хаяанаас цааш газар байдгийг мэдэж, таван далай таван тивийг танин, шинэ ертөнц дээр хамт явах замыг нээв.

Хөх монгол улаан монгол болов.

Хуучин хүү шинэ хүү болов.

Юутай завшаан, юутай баяр.

ダシドルジーン・ナツァグドルジ

1930 年

古き青年

田舎の様子は何かの変哲もないが、時勢は混乱の中。砂地における泉や灌木のある谷あいによって時折古びたゲルから煙が立つ。四方八方は荒涼として白い霞が漂う。真夏の灼熱がフェルトのゲルを容赦なく照らし、牧民の苛立ちを誘う。ゲルの近辺には牛の糞。子牛の群れが当たりを走りまわる。人々は物心がつく頃から白髪になるまで一本の川沿いを上流から下流へ、下流から上流へ移動し、一つの井戸の周りを転々と遊牧しながらこの世を去る。

ジャンバル僧が上座に座り、経典について無駄口をたたき、ナムジル官吏が他所から来て、法規の嘘交じりの話をするのを聞くうちに月日が経つ。遠方の山を越えれば人家無し、地平線の外に大地無し、と考えるうちに万機を逃がし、世界文明から振るい落とされる。朝は仏を、夕方は天を拝みながらその一生は黒霧の中で終焉する。

古き青年は赤毛の馬に乗って小走りで駆けてきた。白い布を頭に巻いている。絡み合ったぼさぼさした黒い弁髪は幾本かの髪が頬に垂れている。汚れて真っ黒になったぼろぼろのデールの袖をわきの下に挟み、ひびのある黒ずんだ肘を露出させている。びしっと馬を下り、手際よく馬をつなぎ、土まみれになった前すそで日焼けした顔汗を拭いて、無造作に鼻をかんでからゲルに入った。

「バルダン家はフェルトを作っている。ツェンド家は羊を塩沢地に放牧させている。ダンバは馬探しに出た。ゴンボはハンガイへ行って帰ってきた。」などのたわいもない話で目上の人に油を売り、僧侶から目をそらし、官吏の前で小声で喋りながらストーブの近くに座り込む。奥さん方にヨーグルト一杯とミルクのおこげをいただいてそこを出た。それから、金持ちのバルジル家の馬乳搾りを手伝って、馬乳酒にありついて昼を過ごす。その後は、デンドブ貴人のところで羊を屠って内臓の煮込みを食べて一晩を過ごす。

古き青年は賢い者だが、東旗の境に行ったこともなければ、西の川の向こうに渡ったこともない。半径三つ四つ駅に相当するところのみにおいて生活してきたせいでそれ以上見聞を広めることもできなかった。

歳は若い、無一文の孤児で、村の各家に雇われ、人間らしき暮らしの道を早くに見失っている。厳冬の寒さを馬の番をして過ごし、真夏の暑さを羊の番をして乗り越えるが、秋に冬眠し、春に巣穴から出るプレリドッグより苦難な時を生きる。祖先や年寄りの言葉以外に真実はないとし、春夏秋冬を営む場所以外に行くところもないと考え、まるで逆さまにした鍋の中の如き未開な田舎暮らしにつつまれて育つ。

何と可哀想で野蛮な人生、何と惜しい青春期、何ゆえ新しい世界を求めないのか。憂うべきこの状況が古き青年にわかるはずもない。封建領主、ラマたちの悪事を認識できようもない。成り行きに流されるがままに苦しみは幸福となり、野蛮は娯楽となった。皆一地方一國をあげて古き青年如き目をつぶり、耳を塞ぎ、世の中を見知ろうともせずに、無知のまま草原に取り残された。

何と惜しいこと、何と可哀想なこと。

ところが、古き青年のある友人が革命の火蓋を切った日から逆さまの鍋の中に光が差し、一國は目を覚ました。天の遙かかなたに大地があることがわかり、五大陸や五つの大海の存在を知り、新世界と歩みを共にしはじめた。

青きモンゴルは赤きモンゴルに変わった。

古き青年は新しき青年に変わった。

何と幸運なこと、何と嬉しいこと。

Орчуулсан П.Наранбаяр

Шинэ Монгол бүрэн дунд сургуулийн гүйцэтгэх захирал

2013 оны 12 сарын 5 өдөр